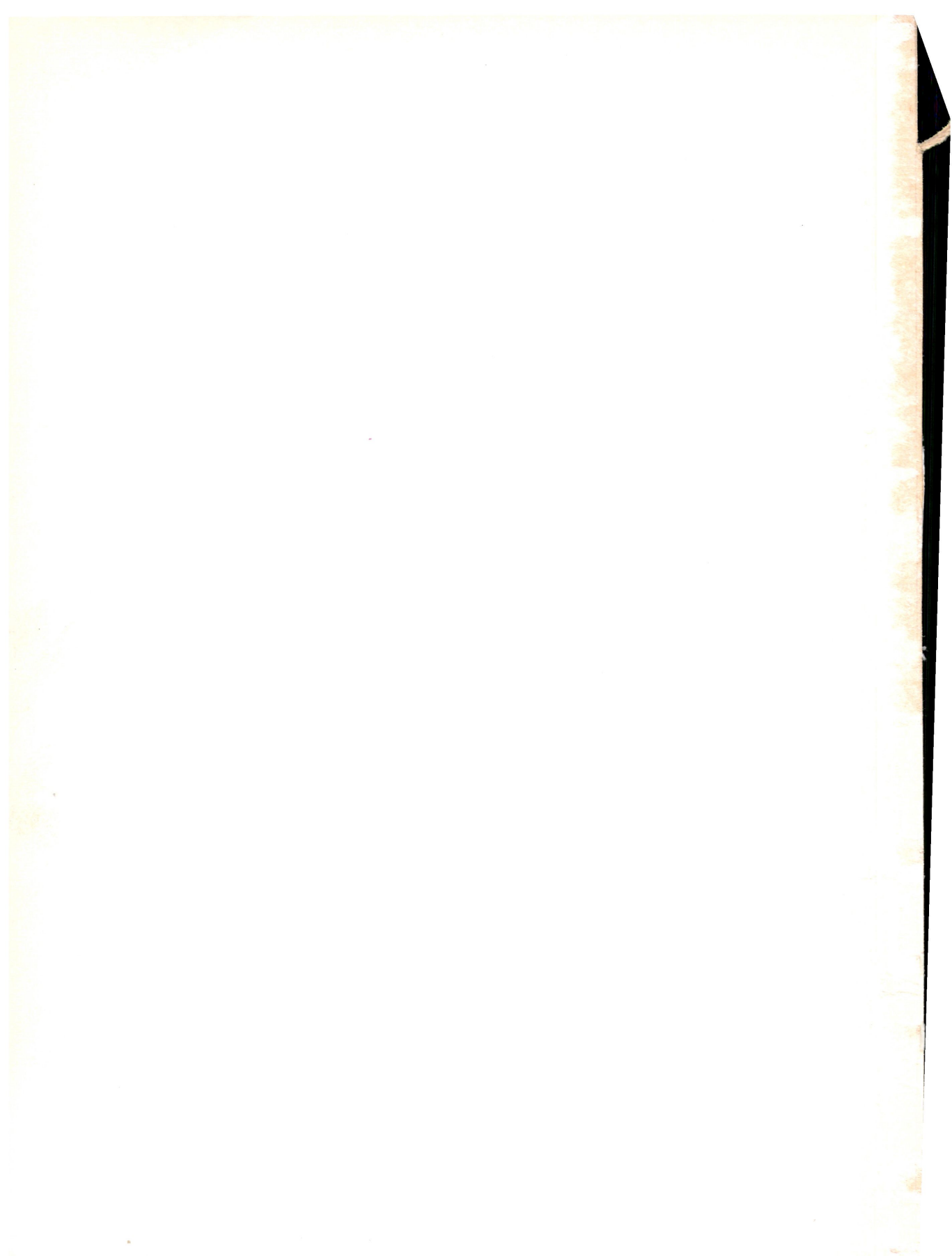

NÉPRAJZI
ÉRTESÍTŐ

LVI

1974

LVI.

1974.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

A NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

NÉPMŰVELÉSI PROPAGANDA IRODA

BUDAPEST 1974

Szerkesztő:
SZOLNOKY LAJOS

TARTALOM—INHALT

GYÖRGYI ERZSÉBET: A tojánhímzés díszítménykincse	5
Der Ornamentschatz der verzierten Eier	84
GRÁFIK IMRE: A udvar és a ház mozgásvilága	87
Bewegungswelt des Hauses und des Hofes	103
BOROSS MARIETTA: Kovácsműhely Szilsárkányból	105
Dorfschmiede aus Szilsárkány	119
TAKÁCS LAJOS: Ásóbotok, ásók, kapák	121
Grabstöcke, Spaten, Hacken	130
KECSKÉS PÉTER—PETŐ MÁRIA: A pannóniai szőlőművelés és mustnyerés tárgyi emlékeinek értékeléséhez	131
Zur Einschätzung von Objekten des Weinbaus und der Kelterei in Pannonien	159

A tojánhímzés díszítménykincse

Díszítményrendszerezési és -értelmezési kísérlet

„A térben és időben hatalmas kiterjedésű és rendkívül változatos, szinte áttekinthetetlen díszítómódok és díszítménykészletek alkotóelemei sokkal kevesebb számúak, mint ahogy futólagos széttekintés után gondolnók. A kép hasonlít a nyelvekéhez, ahol a legkisebb alkotó elemek, a hangok száma aránylag igen csekély, de a kis számú hangsor néhány tagjának (hangjának) helyzeti variálása útján száz meg száz nyelv sok százezer szava megjeleníthető... Egykor az epikus hagyományokat is áttekinthetetlen és megjárhatatlan őserdőnek gondolták, de a fáradhatatlan kutatás, összehasonlítás aránylag kevés számú s mindenestre áttekinthető típusorba foglalta az óriási anyagot s nagyrészt rendbeszedte motívumait. A távolabbi jövőben így lesz ez a tárgyi díszítménykészlettel is.”

(VISKI Károly: Díszítóművészet)

A Néprajzi Múzeum szokás és hiedelem tárgyai gyűjteményének egyik jelentős, számszerűségét tekintve legjelentősebb tárgycsoportja a mintegy két és fél ezer hímes tojás, ami mennyiségénél és az általa felvetett tudományos és gyakorlati (technikai) problémáknál fogva önálló gyűjteményként felfogható lenne. E gyűjtemény — nevezzük a továbbiakban így — a múzeum egyéb gyűjteményeihez hasonlóan az utolsó száz év gyűjtőmunkájának eredménye, amelyet változó intenzitással és tervszerűséggel, időnként szervezett gyűjtőakciókkal gazdagítottak. Sajnálatos tény, hogy a múzeumot ért különböző csapások: költözködések, háborús és egyéb eredetű épületkárosodások épp ezt az anyagánál fogva kevésbé ellenálló tárgyféleséget tizedelték legjobban, s a leltárkönyvekbe bejegyzett hímes tojások közül ezernél több darab nem maradt ránk. A fennmaradt anyagnak is mintegy negyedrésze törött, ill. hiányos állapotban van. Az utóbbi években azonban elkezdődött az anyag szakszerű restaurálása, aminek a jövőre nézve biztató kezdeti eredményei vannak,¹ s így a teljes gyűjteményi anyag belátható időn belül tudományos feldolgozásra alkalmas állapotba kerülhet.

A gyűjteményben a Kárpát-medence egész területéről, az e területen élő népek különböző csoportjaitól rendelkezünk anyaggal, bár nem egyenletes

¹ A restaurálás módszerének kidolgozását a Központi Múzeumi Igazgatóság Technológiai Osztályán végezték el, az eljárást ismerteti: SZABÓ, 1970. 169—179.

megoszlásban. A gyűjtőmunka egyenetlenségén kívül objektív okai is lehetnek ennek, nevezetesen az a körülmény, hogy e területnek jelentős részein nem élt figyelmet érdemlő tojásdíszítő hagyomány (pl. csak a tojások egy színűre festését kultiválták, ornamentális díszítést nem alkalmaztak). Ezzel szemben az egyes etnikai, lokális társadalmi csoportok tojásdíszítésének különösen gazdag díszítménykincse nagyobb arányú gyűjtésre készíthette a kutatókat és a társadalmi gyűjtőket.

A feldolgozásra kerülő gyűjteményi anyag túlnyomó részt az utolsó évszázadban díszített tojásokból áll, legrégebb datált tárgyunk 1856-ból származik. Minthogy a hímes tojás nálunk nem megőrzésre, hanem azonnali elfogyasztásra, felhasználásra készül, s csak kivételes esetekben őrzik meg a magyar paraszti gyakorlatban egy-egy példányát, a begyűjtésre került tárgyak is — kivéve azt a néhány esetet, amikor teljes magángyűjtemény került a múzeum birtokába — többnyire friss készítmények szoktak lenni, nincs okunk feltételezni, hogy a datálatlan gyűjteményi anyagban ennél régebbi tárgy előfordulna.

A múzeum európai gyűjteményében őrzött, a szomszédos országok területéről származó² és a fentiekben körülhatárolt időszakban díszített hímes tojásokat is figyelembe vesszük az anyag feldolgozása során, minthogy ez az anyag segítségünkre volt a díszítőtechnikák és a díszítménykincs elterjedtségének és történeti kérdéseinek megismerésében.

A Néprajzi Múzeum tárgyi gyűjteményei katalógusának keretében készül a hímes tojás gyűjtemény katalógusa is. A tojás, mint természetből készen kapott tárgy, formailag eleve adott, s az alkotó emberi munkát a felületén lévő díszítés képviseli. Ennek megfelelően az anyag rendszerezésének — ami a katalógizálás előfeltétele — alapjául csakis a tojások díszítése szolgálhat.

A hímes tojás díszítését a következő tényezők alakítják ki együttesen: a díszítőtechnika, a tojás felületének felosztása, az alkalmazott díszítmények, az esetleges feliratok, utóbbi kettőnek a tojás osztott vagy osztatlan felületén való elhelyezése és a színezés.

A gyűjteményi anyag, továbbá egyéb — részben külföldi — múzeumi gyűjtemények tárgyai és a szakirodalomban publikált tárgyak (mindezek múzeumi gyűjteményünk anyagával egykorú kelet-európai paraszti díszítésű tojások) tanulmányozása során azt tapasztaltuk, hogy *a tojásfelület felosztásában, a díszítmények alkalmazásában és elhelyezésében törvényszerűség, rendszer nyilvánul meg, és ez alkalmasnak mutatkozik a hímes tojások rendszeres áttekintésének alapjául*, nemcsak a magyar, ill. Kárpát-medencei anyagra nézve, hanem a teljes kelet-európai³ (ahol e díszítőművészeti ág napjainkig elterjedt

² A gyűjteményben a következő szomszédos országokból származó hímes tojások találhatóak: Csehszlovákia, Szovjetunió (Ukrán SzSzK), Románia, Jugoszlávia.

³ A tojásdíszítés díszítménykincsének egységességére már e század elején felhívta a figyelmet — a kor tudományos gondolkodásának megfelelő megfogalmazásban: BELULESZKÓ, 1905. 116.: „... speciális, bizonyos nemzetekre jellemző motívumok talán nincsenek is: az ékítmények a geográfiai határvonalakon átszárnyalnak és az egyes népek díszítő modora közt bizonyos transzfúzió mutatható ki. A magyar tojások díszítményeit megtaláljuk nemzetiségeinknél, sőt fellelhetők azok idegen földön is, így a morva, huczul, orosz tojásokon. Az eltérések, jobban mondva az egyes nemzetekre vagy felekezetekre jellemző sajátosságok inkább a kivitelben és a színezés mikéntjében mutathatók ki.”

és jelentős), sőt bizonyos mértékig a közép- és nyugat-európai (ahol csak elszórtan találkozunk néhány kevésbé jelentős megnyilvánulással) anyagra vonatkozóan is. A hímes tojások általunk javasolt rendszerezésének megvalósításával olyan áttekintést nyerhetünk az anyagról, amelynek alapján reményünk lehet a tojásdíszítés oly kevésbé ismert⁴ történeti alakulására vonatkozó megalapozott hipotézist kialakítani és a díszítés eredeti jelentéséről, valamint alakulásának törvényszerűségeiről, tendenciáiról ismereteket nyerni. A téma igen kiterjedt szakirodalmában hasonló jellegű eredményes kísérletre nem sikerült akadnunk.⁵

A tojásdíszítést alkotó további tényezők közül jelentős szerepet tulajdonítunk a díszítőtechnikának, amely szoros kapcsolatban van a rendszerezés alapjául szolgáló jelenségekkel, bár ez a kapcsolat nem kizárólagos. A színezés elsősorban a díszítőtechnikával mutat fel bizonyos összefüggést.

Csupán emlékeztetőül kívánjuk az alábbiakban a szakirodalomban számtalanszor részletesen leírt⁶ díszítőtechnikák lényegét összefoglalni.

A viaszíró-levonásos technika elve a batiktechnikaéval egyező, a díszítőmű felvitelének módja azonban az írókás kerámiadíszítéssel mutat hasonlóságot.⁷ A vonalakból és járulékosan pontokból, foltokból álló díszítőművet pálcika, vagy pálcikára szerelt apró csövecske segítségével melegített viasszal (újban gyertya-sztearinnal) „írják” rá a tiszta tojásfelületre, s ez után a tojás festéklébe kerül. Több szín alkalmazása esetén több festéklé követi egymást, amelyek egymásutánjában a világos színek megelőzik a sötétebbeket, s az egyes színekre festeni kívánt felületrészeket — kivéve az utolsó színt — két festés közt viasszal fedik. A díszítőművek a felhordott viasz eltávolítása után válnak láthatóvá, leggyakrabban a tojás természetes színében, ritkábban színesre festve, egy vagy több színű háttérből kiemelkedve. E díszítőművek a vizsgálati anyagot szolgáltató terület egészén ismert és elterjedt a parasztság körében. Ezzel az eljárással készült a jellegénél fogva archaikusnak ítéhető tojásdíszítőművek túlnyomó része, és okunk van feltételezni, hogy az általunk vizsgálható száz évet megelőző évszázadokban paraszti kézen ez a technika lehetett általános.⁸

⁴ A hímes tojás történetének rekonstruálását a fennmaradt tárgyi leletek igen csekély száma nehezíti meg; az írásos feljegyzések többnyire sajnálatosan szűkszavúak, a díszítés milyenségéről legritkább esetben értesülünk ezekből.

⁵ A tojásnak a mitológiában és kultuszban betöltött szerepét, beleértve a húsvéti, festett és hímes tojás problematikáját, hatalmas anyagra támaszkodva foglalta össze: NEWALL, 1971. — A Schweizerisches Archiv für Volkskunde 1957. évi 2—3. füzetében 31 cikk foglalkozik nagyrészt országos áttekintések, kisebb mértékben részletkérdések európai viszonylatban való áttekintése formájában a húsvéti szokások, köztük kiemelten a húsvéti tojás, ill. a tojás kultikus vonatkozásai, folklórban való megjelenése kérdésével. A szerzőgárdában képviselve vannak Európa szinte minden országából a téma szakértői.

⁶ Számos leírás bibliográfiai adatait közli: SZABÓ, 1963. 525. WILDHABER, 1957. 3., 6. ismerteti az összes, Európában ismert díszítőeljárásokat.

⁷ E tényre rámutat: ORTUTAY, (1941). I. 52.

⁸ A viasszal való tojásíró receptjét közli egy Hunyad megyei magyar nemes 1740—59 között vezetett kéziratok feljegyzés-könyvéből: GYÖRFFY, 1935. 81. E technikával díszítették a sziléziai Opolében kiadott, X. században készült méasztójást: JAKUBOWSKA, 1963. 110—111.

A jelentősége szerint soron következő két technika: a karcolással, kaparással való díszítés és a savval maratás első lépése a tojás egy színre való megfestése. Az előbbinél a díszítményt a festésnek éles tárgygal, olykor külön e célra kiképzett fémesszközzel, pengével való eltávolításával hozzák létre. Bár tudunk a karcolással való tojásdíszítés nagy múltjáról,⁹ az általunk vizsgálható anyag nem mutatja e technikának a tojáshímzés archaikus díszítménykincsével való kapcsolatát, csupán néhány kivételes, másodlagosnak tűnő esetben. Ellenkezőleg: a kaparással előállított díszítmények között főleg olyanokkal találkozunk, amelyeknek a polgári kultúrából való származása kétségtelennek látszik, s a tárgyak készíthelye is egybeesik korai polgárosulást felmutató területeinkkel. Hasonló a helyzet a savas-maratásos technikával díszített tojásoknál. A díszítéjeljárás abban áll, hogy író toll-féleséggel rajzolnak s gyakran írnak szöveget a megfestett tojásfelületre, a vegyszer (sósav, választóvíz) eltávolítja e helyeken a festéket, s a minta, ill. írás így áll elő. Ebben az esetben már az említett vegyi anyagok felhasználásának ténye is iparosodott környezetre utal.

Nem hiányozhat felsorolásunkból a csupán egy színre festett, de nem ornamentált tojás. Ennek elterjedtsége és régisége kétségtelen,¹⁰ és a megvalósítás egyszerűsége nyilvánvalóan hozzájárult népszerűségéhez. Ugyanakkor — ha a díszített tojást mint kifejező eszközt nézzük — az egy színre festett tojás csupán színe által válhat jelentés hordozójává,¹¹ meg van fosztva az ornamentika által való kifejezés lehetőségétől. A jelenkori városi kultúrában a könnyű technikai kivitelezhetőség és a hímes tojás kifejező eszköz voltának háttérbe szorulása okozhatta, hogy az egy színre festett hűsvéti tojás maradt fenn. Sajátságos módon a gyűjteményi anyagban kevés egy színre festett példány őrződött meg, s ebben kétségkívül része lehetett a gyűjtők ornamentált tojások iránti előszeretetének.

Igen egyszerű, bár nem bizonyíthatóan régi megoldás, a levélrátétellel való festés.¹² A tojás felületére differenciált körvonalú kisméretű levelet (pl.

⁹ MÓRA, 1932. 61—62., VISKI, 1942. 248., LÁSZLÓ, 1944. 85., LÁSZLÓ, 1970. 47. VISKI-t a MÓRA által kiadott avar tojástöredék díszítménye a felsőtiszai szarumunkákon található karcolásokra emlékeztette. Két ívelt vonalvezetésű párhuzamos vonal közét azokra merőleges vonalkák sorával kitölteni szokás fa ivócsanakokon, ilyen példányt közöl Dalmáciából: SPIEß, 1925. 43. A Néprajzi Múzeum anyagában két krassó—szörényi román példányon, ltsz. 16835 és 15041, BÁTKY, 1928. 12. X. tábla. A Néprajzi Múzeum anyagában Csernyovciból (Ukrán SzSzk) származó viasztechnikával díszített tojás díszítménye emlékeztet bizonyos mértékig e régi mintára, továbbá BINJASEVSZKI, 1968. néhány ábrája.

¹⁰ A csupán festett és egyéb eljárással nem díszített tojásra vonatkozó adatok időben és térben jóval kiszélesítik az elterjedési területet, minthogy az ókor magas kultúráiban épp úgy ismeretesek voltak — BELULESZKÓ, 1905. 113., DÖMÖTÖR, 1964. 96., — mint a keresztény koptoknál a XI—XII. században — VAN GENNEP, 1947. 1322., — a középkori Európában, sőt királyi udvarokban is, pl. Angliában aranyra festve vagy aranyfüsttel borítva — NEWALL, 1971. 263., — mint ahogy többé-kevésbé ma is ismeretesek Európa nagy részén — pl. KRETZENBACHER, 1957. 105. Magyar viszonylatban erre vonatkozólag GYÖRFFY, 1925. I. megállapítja: „Az Alföld nagy területén, különösen a kálvinista vidékeken a piros tojásokat egyáltalán nem is díszítik.”

¹¹ A kutatás általában a pirosra festett tojások színével s ennek jelképes, ill. mágikus értelmével foglalkozik, pl.: KLINGER, 1931. 19—20., BECKER, 1937. 44., KRETZENBACHER, 1957. 104., NEWALL, 1971. 207—231.

¹² Említik pl. MALONYAY, 1911. 255—256., SZABÓ, 1963. 532., DÖMÖTÖR, 1972. 32.

lőhere- vagy petrezselyemlevél) rögzítenek laza szövésű textíliával, mostanában vékony szálú női harisnyával, s így helyezik a festéklébe. A levél által festett felületrészt ugyan festetlen nem marad, de jóval világosabb árnyalatú lesz, mint környezete, tehát abból kiemelkedik. Ez az eljárás díszítőtechnikai tudást nem igényel. Uralkodóvá sehol sem vált, más díszítőtechnikák mellett, mellékesen fordul elő. Gyűjteményünkben csupán néhány példány képviseli. Több okunk van arra, hogy szükségmegoldás-félét lássunk benne — amihez az ötletet a viasszal írásból merítették —, mint nagy múltú eljárást.

A víz- és olajfestékekkel, ecsettel végzett tojásfestés nagyrészt az előzőekben felsorolt technikák ornamentikai eredményeit valósítja meg, kevésbé tökéletesen, s újításai sem hoztak életképes, önálló tojásdíszítési stílust. A szuveniripar kultiválja ezt (pl. matyó-rózsás díszítésű mezőkövesdi tojások).

A különböző textil-, papír- drótsodronyrátétekkel, gyöngyökkel, flitterekkel, szalagokkal díszített tojások előfordulásának számaránya és készítési helye egyaránt polgári hatásra, ha ugyan nem előállításra enged következtetni. Paraszti kézen alkalmazásuk nem lehetett jelentős.

A közismert, nagy múltú fémrátétes, ún. vasalt vagy patkolt tojások¹³ készítése mesteremberek, kovácsok tevékenységéhez fűződik. Ezeket fémttechnikai tudás nélkül nem tudták elkészíteni, a paraszti tojásdíszítő gyakorlatban nem lehetett helyük. Paraszti funkcióban azonban kétségtelenül. Ez a fajta díszítés legfeljebb távoli kapcsolatban lehet az egymással több-kevesebb kapcsolatot mutató egyéb tojásdíszítésekkel, azonban e tojások őrizték meg tovább a hímes tojások régebbi funkcióját.¹⁴ E helyen csupán érintőleg foglalkozunk ezekkel, rendszeres feldolgozásuk helye a katalógusban lesz.

A tojásdíszítés szinte mindig festéssel jár együtt, tehát szükséges az erre szolgáló festékekanyagokról is említést tennünk. A gyári előállítású festékek térhódítása előtt,¹⁵ és még az általunk vizsgált időszakban is jelentős területeken házilag előállított növényi festékek szolgálták tojásfestőül.¹⁶ Ezek alapanyagát nagymértékben szolgáltatta a növényi környezet, természet és vad növények, továbbá az évszázadok óta importált berzseny. E festékek készítése különösen a fejlett textilkultúrával rendelkező csoportoknál volt jól ismert: a szövéshez, hímzéshez használt fonalakat rendszeresen festettek. Ismeretesek olyan házi előállítású növényi festékek, amelyeknek más anyagra való alkalmazásáról nincs tudomásunk.

¹³ Az erre vonatkozó magyar irodalmat összefoglalja SÁNDOR, 1957/b. 179—180.

¹⁴ A fémrátétes tojások szemmelverés elleni védekezésül való felhasználásáról (egy tuniszi patkolt tojás képének közlésével): G., 1899. 19.

¹⁵ A tojásfestéshez még e század elején is túlnyomóan természetes festőanyagokat használtak, a század második harmadában tapasztaljuk a kereskedelemben olcsón hozzáférhetővé vált porfestékek és színes papírok fokozott felhasználását. Emellett egyes növényi főzetek, mint pl. a vöröshagymahéj főzete, napjainkig népszerűek.

¹⁶ A tojásfestéshez használt növényi festőanyagok legjelentősebb összefoglalása: SAGAJLO-KACZANOWSKA, 1961. 207—233. — A hazai szakirodalomban szétosztottan megtalálható adatokon kívül jelentős adatgyűjteményt eredményezett a Magyar Néprajzi Társaság és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára pályázati kérdőívei sorozatában szétküldött kérdőívünk, amelyre 1970—1972 években számos válasz, leírás érkezett: GYÖRGYI, 1970.

Sok gyűjteményi tárgyról tudjuk bizonyosan, vagy feltételezzük, hogy vegyipari előállítású festékekkel festették. A növényi festékekkel festett tojások festőanyagára vonatkozó ismereteink sokkal gyérebbek, mivel ezek a régebbi gyűjtésű tárgyak, s leltározásuk idején nem volt követelmény ilyesfajta részletkérdések felderítése és rögzítése. Így a szakirodalomban közölt növényi tojásfestőkre vonatkozó adatok és néhány alapos adatrögzítéssel beletárolt tárgy segítségével, továbbá a nyilvánvalóan vegyipari előállítású árnyalatok kirekesztésével, s a textilfestésből közismert növényi előállítású színeket figyelembe véve tudunk valamelyes következtetéseket tenni hímes tojásaink növényi festőanyagára nézve. Ezek természetesen nem megbízhatóak. Azonban megalapozott reményünk van arra, hogy hivatott szakemberek a probléma megoldására a közeljövőben kísérletet tesznek.¹⁷

Mint arra már a tojásdíszítő technikák ismertetésénél utaltunk, vizsgálati anyagunk régies díszítési megoldásai, díszítményei a viasztechnikával megírt hímes tojások közt keresendők. Minthogy ez a technika a tojásdíszítés elterjedési területén a legáltalánosabban ismert (s főleg annak keleti részén uralkodónak, szinte kizárólagosnak látszik), s régiségét a gyér számú történeti adatok is alátámasztják, továbbá mivel egyéb, a jelenkorban népszerű technikák, mint pl. a kaparással való díszítés térhódítását kutatóknak alkalmuk volt megfigyelni az emlékezetben elérhető időszakban,¹⁸ végezetül mivel a karcolás-kaparás és vegyszeres maratás díszítménykincse szemmel láthatólag kései megfogalmazású, s ennek ellenére mellékesen magában hordozza a viasztechnikához fűződő mintakincs néhány fontos elemét, szerkesztési megoldását, indokoltnak látjuk azt a következtetést levonni, hogy e technikák minden önállóságuk mellett bizonyos mértékig építettek a viaszíró-levonásos tojásíró technika díszítménykincsére és szerkesztési elveire, végső fokon annak fejlettebb díszítménykompozícióira.

A következőkben a gyűjteményi anyag teljes (tanulmányozásra alkalmas állapotban lévő) állagából bemutatjuk azoknak a típusoknak reprezentánsait, amelyeket a díszítményalakulás szempontjából kulcsfontosságúnak vélünk. A bemutatásban olyan sorrendet követünk, amely alkalmas a díszítésszerkesztési és díszítményalkalmazási elvek alakulásának, egymásra rétegződésének érzékeltetésére. Természetesen nem egyenes vonalú sorról van szó, hanem tendenciák érvényesüléséről. Ezek közül egyesek fejlődésképeségük által nagy jelentőségűekké váltak, mások a bennük rejlő lehetőségek csekély volta miatt megrekedtek, nem váltak további — újabb díszítőirányzat által inspirált — fejlődés alapjává. Alkalmunk nyílik bemutatni, hogy a tojásdíszítmények alakulása különböző tényezők: adott hagyományra való támaszkodás, az ornamentika technikai adottságok és lehetőségek által determinált alakulása, határozott ornamenszervezési törekvések, a díszítmények esetleges tartalmának tulajdonított fontosság, a tojásdíszítő személyes kvalitásai és törekvései, s nem utolsósorban e csekély jelentőségű díszítőművészeti ágra is hatást kifejítő nagy műveltségi áramlatok, művészeti stílusirányzatok összjátékának, mind e

¹⁷ Igéretünk van a KMI Technológiai Osztályának vezetőjétől, dr. NÉMETHY Endrétől, hogy a kérdés tanulmányozásával foglalkozni fognak.

¹⁸ JAKUBOWSKA, 1963. 111—112., a sziléziai Opole város környékén végzett megfigyelések.

tényezők egymással való megmérkőzésének eredményeként történt, különböző műveltségi szintű és színezetű társadalmi csoportoknál különböző végeredménnyel.

Az anyag ismertetésében mindenképp feleltünk célunkra: a felismert rendező elveknek a bemutatott tárgyakon való érvényesülésére koncentrálnunk. Hogy tehát az olvasó figyelmét ne osszuk meg fölöslegesen fő mondanivalónk és az annak szempontjából mellékes részletek között, utóbbiakat e dolgozatban mellőzni fogjuk. A hímes tojás gyűjtemény készülöben lévő katalógusa — amelynek jelen cikk egyik előmunkálata — lesz hivatva arra, hogy az egyes tárgyakat jellemző valamennyi formai adatot közölje.

Minthogy rendszerünk a felület felosztására és a díszítésminták ezen belül való elhelyezkedésére, továbbá egyes díszítésminták a tojáshímzés mintakincsében alapvető jelentőségére épül, az egyes tárgyak leírásában a hangsúlyt erre helyezzük.

A hímes tojás színe — amennyiben az egyetlen fő szín, amelyből a tojáshéj természetes színében emelkedik ki a vonalas, pont-, ill. foltdíszítés — szempontunkból érdektelen. Ilyenkor tehát nem is teszünk említést a tojás színéről. Elégséges, ha e helyen általános tájékoztatást adunk az alkalmazott színek gyakoriságáról. Leggyakrabban a piros és a hagymahéj főzetéből előállított barna fordul elő. Emellett nem ritka a fekete, lila, bordó szín, ritkább a kék, a zöld, a sárga. Több színűre festett tojásokon a fő színen kívül alkalmazott színek rendszerint a díszítésminták hangsúlyosabbá tételének szolgálatában állnak. Néhány jellemző színkombináció: a székelyföldi anyagban a fekete fő szín mellett piros és sárga, hasonló összeállítást román anyagban is megfigyelhetünk. A hucul, ukrán tojásokra a barna-sárga-zöld színösszeállítás jellemző. Több színösszeállítást nem sorolunk fel, mert a további megemlíthetők már az anilinfesték-színskálán alapulnak. Több színűre festett tojás leírásánál csak azt a tényt rögzítjük, hogy a díszítésmintát hangsúlyosabbá tevő egy vagy több, fő színtől eltérő színnel is kell számolnunk. Hasonlóképpen járunk el a díszítésmintáktól többnyire meglehetősen függetlenül elhelyezett, amorf vagy kerek festékfoltokkal is, minthogy a rajzolt minta nyújtotta látványt vagy támogatólag, hangsúlyozólag — vagy pedig zavarólag — befolyásolják.

A tárgyak méretének esetenkénti közlése is értelmetlenül terhelte volna a leírásokat, minthogy a tyúktojások méretében elég csekély eltérések vannak.

Joggal merül fel a kérdés: van-e jogunk a díszítést, díszítésmintákat a parasztság körében élő megnevezéseiktől függetlenül elemeznünk. Saját tapasztalataink összegzése előtt had idézzük a díszítőművészet nagy ismerőjének, VISKI Károlynak véleményét erről, konkrétan a hímes tojásokra vonatkoztatva: „A díszítőelem-nevek nagyobb részét inkább időről-időre, különösen az utánuk kérdezősködő iránti figyelemből, rögtöni képzetkapcsolás útján kelteknek látszanak, semmint valami ősi nyelvi hagyománynak. Inkább lélektani, mint történeti értékűek, mint ahogy ilyenek — javarészt — hímzéselem-neveink is.”¹⁹ E rendkívül finom és szellemes megfogalmazáshoz — lényegével való egyetértésünkön kívül — annyit fűzhetünk, hogy miután a díszítésmintákat keletkezésük mechanizmusa szerint különböző csoportokba sorolhatjuk — ilyen csoportosítás szerint mutatjuk be anyagunkat — az egyes csoportokba tartozó

¹⁹ VISKI, 1942. 288.

díszítmények neveit különbözőképpen kell megítélnünk. *A geometrikus felosztás, szerkesztés révén kiadódott, megszerkesztett díszítmények utólag kapnak nevet*, rendszerint olyan objektum nevét, amihez azt készítője hasonlóknak találta. Ha a felismert hasonlóságot a továbbiakban a díszítményalakításban fokozzák, a név rendszerint hozzájárul a díszítményhez. Mivel gyakran tágak az asszociációs lehetőségek, *ugyanazt a díszítményt igen különböző neveken találjuk megnevezve*. Az ábrázolási törekvésből fogant díszítményeknél valamivel egyértelműbb a helyzet. További komplikációt jelent, hogy a díszítmények — különösen eredeti jelentésük feledésbe merülése után — gyakran csupán az ornamentikaalakulás törvényszerűségeinek engedve²⁰ alakulhatnak tovább, az eredetileg ábrázolni kívánt alaktól nemegyszer erősen eltávolodva, s így nevük joggal merül feledésbe. Ilyenkor ismét a hasonlóság alapján keletkeznek új meg új nevek. Mindezek mellett nem szükségszerű velejárója a díszítménynek a hozzá szilárdan kapcsolódó név, s a tojás-hímzőtől érdeklődő gyűjtő valóban nemegyszer hosszas tűnődéssel akkor kigondolt megnevezést jegyezhet fel. A névalakulás nem mindig tart lépést a díszítményalakulással, variálódással.

Mindezek alapján jelen munka szövegében csak azokban az esetekben említjük meg a díszítmény nevét, ill. foglalkozunk vele, amikor az a kifejtési kívántak megvilágításához hozzájárul. A teljes díszítménynévanyag helye is a katalógusban lesz. Meg kell, sajnos, jegyeznünk, hogy a régi gyűjtésű anyag díszítménykincsének tájnyelvi megnevezése nincs meg a leltárcédulákon, ez a hiány a szakirodalomból valamelyest korrigálható lesz. A képaláírásokban azonban minden esetben megadjuk a díszítmény nevét, ha az a tárgy gyűjtésekor készített dokumentációban, tehát a leltárcédulán megtalálható. Ez a megnevezés-anyag hozzájárul a fent kifejtettek illusztrálásához.

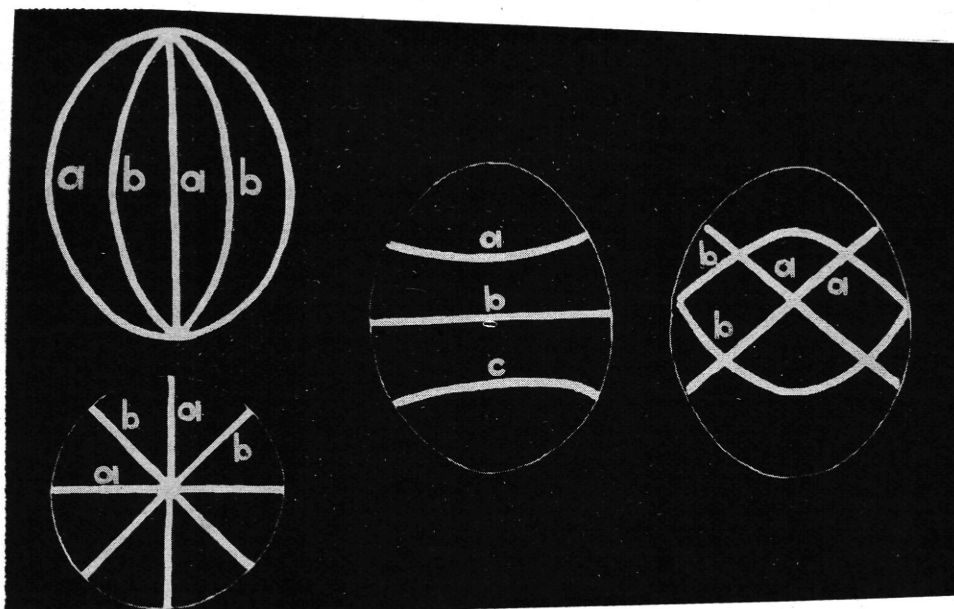
I. Geometrikus tojásdíszítés

A viaszlevonásos technikánál alapvetően (bizonyos mértékig további díszítőtechnikáknál is) jellemző *a tojásfelület mértani felosztása. E felosztás a felület lehetséges felezővonalainak meghúzásával történik*, bizonyos mértékig a Föld felületének a geográfiában kialakított felosztásához hasonlítható. *A tojást vaskosabb végén álló helyzetben képzeljük magunk elé. Alapvető fontosságú a tojás két végén keresztülhaladó két, ritkábban négy hosszanti felezővonal.* Négy hosszanti felező esetén megkülönböztetünk *első- és másodrendű hosszanti felezőket*. Hasonló fontosságú a tojás derekán körbefutó *keresztfelező*. A keresztfelező és a végek közti távolságot felező körök a *felső és alsó felező*. Lehetséges a tojásfelület a hosszanti felezők és a keresztfelező által bezárt szögek felezővonalaiival: *ferde felezőkkel való felezése*. Ezek gyakran párosával — tehát egymásra merőlegesen — haladnak keresztül a hosszanti felező(k) és a keresztfelező metszéspontjain. Gyakori két ferde felezőpár — középponti és oldalsó — meghúzása.

Anyagunkban ritkán fordul elő e felezők együttes alkalmazása akárcsak megközelítő teljességgel is egyetlen tárgyon. A gyakorlatban jellegzetes osztó-

²⁰ WERSIN, 1940. 5—23.

Felületosztó vonalak

Hosszanti felezők:

- a elsőrendű
- b másodrendű

a Felső felező

b Keresztfelező

c Alsó felező

Ferde felezőpárok:

a középponti

b oldalsó

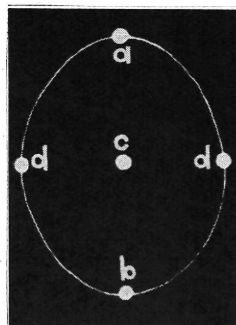
A felület fontos pontjai

Végek: a csúcs

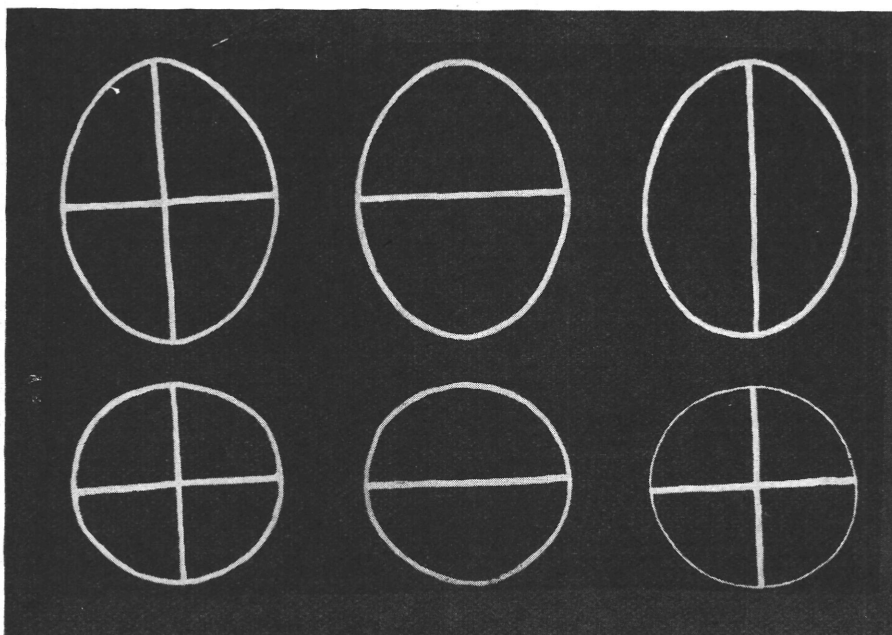
b alj

c lapközpont

d oldalsó metszéspont

A felületfelosztás tipikus esetei I.

Nyolcmezős felület

Négymezős felület

Négy hosszú
mezős felület

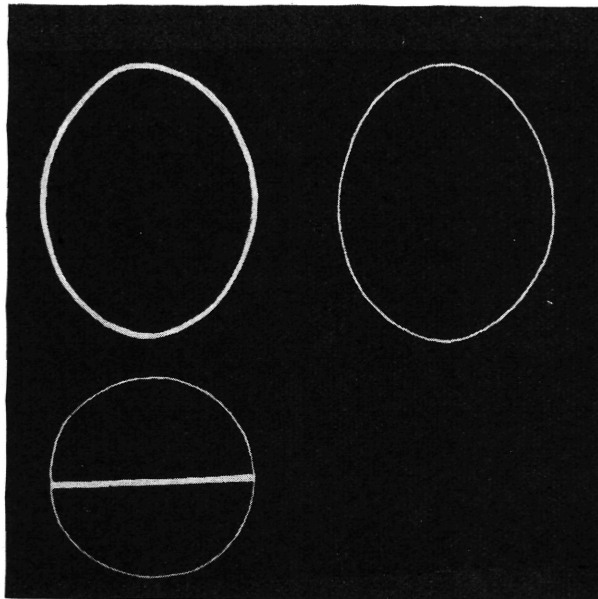
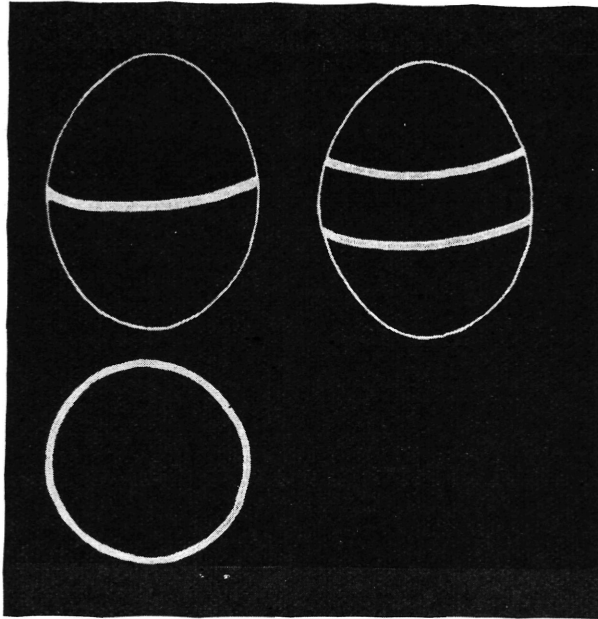
vonalkombinációkkal találkozunk. Gyakori jelenség, hogy egyes osztóvonalakat, osztóvonalpárokat nem teljes hosszúságukban húznak meg, hanem csupán bizonyos szakaszukat, szakaszaikat.

A tojásfelület fentebb leírt mértani felosztása eredményeképpen *felületrészek határolódnak körül*. Ezek legapróbbjait nem látjuk el terminus technicus-szal, csupán mértani idomokhoz való hasonlóságuk alapján nevezzük meg őket. Azokat a nagyobb, felületosztók által határolt felületrészeket, amelyek díszítőegységek hordozói, *mezőknek* nevezzük. A tojásfelület igen jellegzetes, két hosszanti felezővel és a keresztfelezővel való felosztása nyolc mezőt eredményez, az ilyen felosztású tojást *nyolcmezősnek* nevezzük. Ha a hosszanti felezők csupán egyikével és a keresztfelezővel osztjuk a tojásfelületet: *négymezős* felosztást kapunk. Ha a mezőhatároló vonalak csupán hosszanti felezők, a keresztfelező nincs meghúzva, akkor *hosszú mezőkről* beszélünk. Egyetlen hosszanti felező a tojásfelületet két *lapra* osztja, amelyek között abban az esetben különböztetünk meg *elő-* és *hátlapot*, ha a két lapra helyezett díszítőelem nem egyforma jelentőségű. Előfordul néhány eset, amikor több felületosztó vonalat is meghúznak, mintegy szerkesztési segédvonalaként, a díszítőelem azonban elsősorban a teljes lapra van elgondolva. Ilyenkor is lapról beszélünk. A felület keresztfelezővel való felezése esetén *két félről, alsó és felső félről* beszélünk. A keresztfelező táját — ennek alsó és felső határát nem szabhatjuk meg pontosan — a tojás *derekának* nevezzük. Ha a tojásfelületen semmiféle

A felületfelosztás tipikus esetei II.

Felső fél

Alsó fél

A felület egy lapja:
előlap, hátlap

Osztatlan felület

osztóvonal nincs meghúzva, és a díszítmények elhelyezése sem árulkodik a felület legalább gondolatban való felosztásáról, *osztatlan felületről* beszélünk.

A felület felosztásakor kiadódó *metszéspontok* a következők: a hosszanti felezők metszéspontja a végeken, pontosabban a csúcson és aljon. A *végek*, *csúcs* és *alj* megnevezésekkel e pontokat illetjük. Hasonlóan fontosak a *hosszszanti felezőeknek a keresztfelezővel alkotott metszéspontjai*, amelyeket — a díszítménynek a felületen való elhelyezésétől függően — megkülönböztetve is megnevezhetünk: *a lapok központjai*, ill. az *elő-* vagy *hátlap központja*, és az *oldalsó metszéspontok*. Nyolcmezős felületfelosztás esetén igen lényegesek e mezők középpontjai, amelyek végső soron az e felületfelosztásban nem, vagy csak hiányosan meghúzott hosszanti és ferde felezők metszéspontjai.

A mértanilag kialakított tojásdíszítményeket *egyöntetű környezetükből ki szokták emelni*, különben csak hálózat lenne.²¹ A hálózatból bizonyos körülhatárolt felületrészeket egyszerű váltakoztatással, vagy elgondolt rendszer szerint kiemelnek, erre a célra néhány igen egyszerű megoldást alkalmaznak. Ilyenek: a kiemelésre szánt felületrész a fő szintől eltérő színűre festése; a felületrészben pontsor(ok) elhelyezése; a teljes felületrész kipontozása; a felületrész párhuzamos vonalakkal való vonalkázása; a felületrész vonalkázása történhet kétféle irányú, tehát egymást metsző párhuzamosokkal, ami által sűrű négyzöghálózat jön létre.

1. Díszítés a tojásfelület rendszeres mértani felosztásával és a felületrészek váltakozó kiemelésével

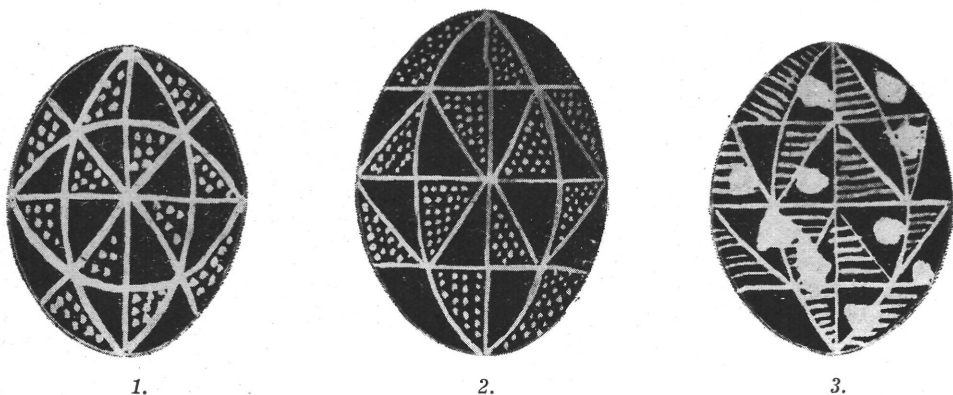
A tojásdíszítés — elgondolásában differenciált, kivitelezhetőségében azonban egyszerű — módjai közé tartozik a felület rendszeres felosztása. Ez ugyanis megvalósítható rajztudás, önálló vonalvezetési készség nélkül. Fontos követelmény azonban ezzel szemben a pontos szemmérték, beosztani tudás. A díszítés közben a munkát végző személy íróeszközét egy helyben tartja, s a tojást forgatja folyamatosan. A rendszeres felosztás eredménye hálózat, amelynek egyhangúságát körülhatárolt felületrészek meghatározott rendszer szerint való kiemelésével enyhítették. Ilyen módon díszítették a következő tárgyakat:

1. *ábra.* Ltsz. 67.197.8. A felületet négy hosszanti felező, keresztfelező és két ferde felezőpár osztotta fel negyvennyolc kis háromszögre, amelyek váltakozva kipontozottak.

2. *ábra.* Ltsz. 97646. A felületosztó vonalak: négy hosszanti felező, keresztfelező, alsó és felső felező, és a két keresztfelezőpár, amelyeknek az alsó és felső felező alá, ill. fölé eső szakasza nincs meghúzva. A kialakult negyvennyolc háromszöget váltakozva kipontozták.

3. *ábra.* Ltsz. 129351/2. A felületfelosztás a 2. sz. *ábrán* közölt tárgyával megegyező. A kiemelni kívánt háromszögeket vízszintes irányú párhuzamosokkal vonalkázták be. Ezenkívül rendszertelenül elszórt, amorf különböző színű festékfoltok teszik a tojás látványát változatosabbá. A felület rendszeres felosztásának elve megengedi egyes osztóvonalak csupán bizonyos szakaszainak meghúzását. Erre már láttunk példát a 2. és

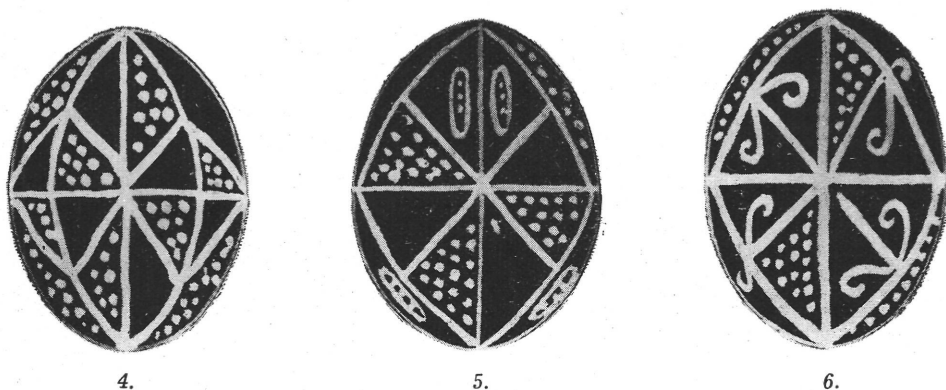
²¹ Gyűjteményi anyagunkban nincs példa csupán e hálózattal, a felületrészek kiemelése nélküli díszítésre.

1. ábra. Ltsz. 67.197.8. Bukovinából (RSZK) Tolna megyébe települt székely munkája.

2. ábra. Ltsz. 97646. Árapatakon, Háromszékben (Araci, RSZK) készült, a díszítés neve „lapdás”.

3. ábra. Ltsz. 129351/2. Dunántúli munka, valószínűleg Gyönkön (Tolna m.) készült.

4. ábra. Ltsz. 65.80.15. A bukovinai Andrásfalváról (Măneuți, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítés neve „kantáros”.

5. ábra. Ltsz. 59.61.9. A bukovinai Istensegítsről (Țibeni, RSZK) Kismányokra (Tolna m.) települt székely munkája, a díszítés neve „uborkás”.

6. ábra. Ltsz. 65.80.18. A bukovinai Andrásfalváról (Măneuți, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítés neve „félkantáros”.

3. ábrán. Kevesebb osztóvonal és csonka osztóvonalak által való felosztással a hálózat változatosabbá tehető, levegősebb lesz. Nagyobb méretű felülete részek alakulnak ki, amelyekben egy-egy egyszerű ornemens is helyet kaphat.

4. ábra. Ltsz. 65.80.15. A felület felosztását négy hosszanti felező, a keresztfelező, továbbá a két ferde felezőpár csupán a két másodrendű hosszanti felező közé eső szakasza adja. A másodrendű hosszanti felezőkön utóbbiak összefutnak. Ilyen módon a tojást két vége felől szemlélve nyolc-nyolc nagyméretű háromszöget láthatunk, míg a tojás derekán tizenhat, a végháromszögekhez képest félakkora területű háromszöget. A háromszögek váltakozva kipontozottak.

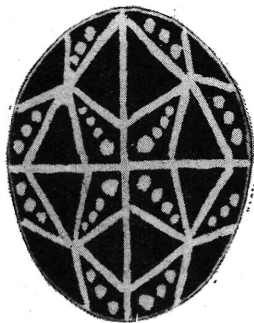
5. ábra. Ltsz. 59.61.9. A felületet két hosszanti felezőn és a keresztfelezőn kívül hiányos másodrendű hosszanti felezőpár és két ferde felezőpár osztja. A másodrendű hosszanti felezőpár a végeken keresztül, a keresztfelezőtől való távolság feléig van meghúzva, ahol összefutnak a ferde felezők meghúzott szakaszainak végeivel. A felosztás eredménye a végek körül nyolc-nyolc, a derékon összesen nyolc háromszög. A két vég körül elhelyezkedő két-két egymással átellenes — tehát összesen nyolc — mezőben a hosszanti felezőkkel párhuzamos helyzetű nyújtott ovális alakú ornamenst rajzoltak, belsejükben pontsorrall. A többi nyolc háromszög pontozással váltakozva kitöltött.

6. ábra. Ltsz. 65.80.18. Felületfelosztása az 5. ábrán közölt tojásával megegyező. Két-két egymással határos háromszögbe csúcsaik találkozáspontjából egy-egy kacsrajz nyúlik be, két-két kaccsal díszített háromszög között egy kipontozott háromszög van.

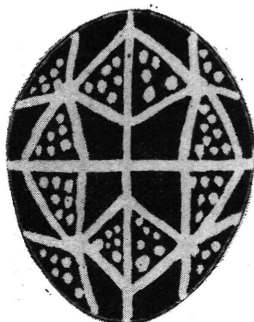
A geometrikus felületfelosztó hálózat alakulásában megfigyelhető, hogy hangsúly tevődik a részlegesen meghúzott ferde felezők és másodrendű hosszanti felezők találkozáspontjaira (nyolc pont), e vonalak egyes szakaszainak találkozáspontjai egybeesnek a teljes hosszukban meghúzott elsőrendű hosszanti felezőpár és keresztfelező által körülhatárolt, nyolc háromszög alakú mező középpontjaival (hiszen e hiányos felezővonalak adott mezőkbe eső szakaszai a gyakorlatilag háromszög alakúnak felfogható mezők szögfelezőinek funkcióját töltik be). E pontok hangsúlyozására már láttunk példát, a 6. ábrán pl. a szerény kacsadíszítmény e pontokból indult ki.

7. ábra. Ltsz. 63.36.19. Felületét hosszanti felezőpár és keresztfelező osztja. A másodrendű hosszanti felezők és két ferde felezőpár hiányosan és csupán pontsorrall jelezve van meg, mindegyik csak a nyolc háromszög alakú mező középpontjáig. A pontsorok egy-egy háromszög alakú mezőbe eső szakasza egy-egy deltoid hosszabbik átlója, amelyek rövidebb oldalai a mezőhatároló vonalaktól elhatárolt szakaszok. Az egy mezőben lévő három deltoid a mezők középpontjában egymással érintkezik.

8. ábra. Ltsz. 63.36.32. A felületet két hosszanti felező és a keresztfelező osztja. Az így kialakult nyolc mezőben a 7. ábrán láthatóval azonos díszítőhálózatot láthatunk, egy fontos különbséggel. Hiányoznak ugyanis az azon pontsorok formájában meglévő csonka másodrendű hosszanti felezők és ferde felezőpárok. Ezek segítségével nélkül, szemmérték után jelölték ki a háromszög alakú mezők középpontját, amelyben összefut a három deltoid és az általuk közrefogott három háromszög. Eltérő alapszín alkalmazása és kipontozás emeli ki — nem a deltoidokat, ame-

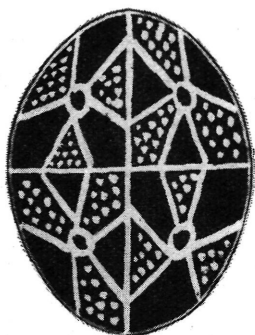
7.

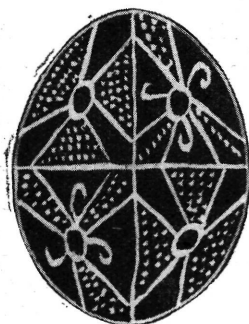
8.

7. ábra. Ltsz. 63.36.19. Háromszéki (Trei-Scaune, RSZK) díszítéssel Budapestén készült, a díszítés neve „kantáros”.

8. ábra. Ltsz. 63.36.32. Háromszéki (Trei-Scaune, RSZK) díszítéssel Budapestén készült, a díszítés neve „kantáros”.

9.

10.

9. ábra. Ltsz. 59.61.18. A bukovinai Istensegítsről (Tibeni, RSZK) Kismányokra (Tolna m.) települt székely munkája, a díszítés neve „pillangós”.

10. ábra. Ltsz. 97647. Árapatakon, Háromszékben (Araci, RSZK) készült, a díszítés neve „molnárablakos”.

lyeket a 7. ábrán a bennük futó pontsor hangsúlyozott, hanem — a deltoidok közti három háromszöget.

9. ábra. Ltsz. 59.61.18. A tárgy felületének felosztása a 7. és 8. ábrán közölt tárgyakéval lényegében megegyező. A nyolc mező középpontjában azonban kis köröcske van, tehát a deltoidok és háromszögek nem egy pontban érintkeznek, hanem e köröcske kerületének egy-egy szakaszával záródnak le, s ezáltal kissé csonkultak. A kipontozással való kiemelés mezőnként váltakozva jutott osztályrészül a deltoidoknak, ill. a háromszögeknek.

10. ábra. Ltsz. 97647. A 9. ábrán közölt tárgyéhoz teljesen hasonló felületfelosztás, a mezők középpontjában hasonlóképpen köröcske. Még a kipontozás is hasonlóképpen váltakozik mezőnként: vagy a háromszögekben, vagy a deltoidokban láthatjuk. Jelentéktelen eltérés, de emlékeztünkbe idézi a 7. ábrán látható tárgyat: két deltoid kipontozás helyett pontsor-átlóval való kiemelése. Azokban a mezőkben, amelyekben a deltoidok vannak kiemelve, a köztük lévő háromszögek mindegyikébe benyúlik egy kis kacs a középponti kör kerületéről kiindulva.

A felület rendszeres mértani felosztásával kialakított hálózat és kiegészítője: a körülhatárolt felületrészek váltakozó kiemelése többet eredményezett, mint a kiemelt — ki nem emelt felületrészek egyszerű ritmikus váltakozását. A tojásformán a felületfelosztás eredményeként jellegzetes összképet mutató, dekoratív hatású ábrák tevődtek össze a felületosztatok egyes csoportjaiból. Ha a rendszeresen felosztott felületű hímes tojásokat mind függőleges, mind vízszintes tengelyük körül megforgatjuk: a fő osztóvonalak hat metszéspontja körül a kiemelt felületrészek díszítő hatású összképet nyújtanak. Ha ilyen szempontból szemléljük meg az 1. ábrán bemutatott hímes tojást, azon hat négyágú keresztet vagy szélmalomvitorlához hasonlítható összképet adnak ki a kipontozott felületrészek. A 2. ábrán látható tojáson hasonló a helyzet, bár a két felület felosztásmódjának különbözőségéből adódóan a vitorlák alakja egymástól kissé eltér. A 3. ábrán a két vég körül figyelhetünk meg a vonalkázott felületrészekből kiadódó szélmalomvitorlát, míg a tojás derekán három-három vonalkázott felületrészből fedezhetünk fel valamelyes összképet, egy-egy felületrész két ilyen összképbe is beletartozhat. A 4. ábrán hat szélmalomvitorlaszerű összképet láthatunk, s egy-egy felületrész, nevezetesen a nagyobb méretű háromszögek (minthogy itt az osztatok nagysága különböző) két összképbe is beletartozik. Az egyik, a rendszer szerint üresen hagyandó osztatot valószínűleg egyszerű tévedésből kipontozták, ez két szélmalomvitorla-összképet megzavar. Az 5. ábrán látható tojás függőleges tengely körüli forgatásával négy nézetből figyelhetünk meg három kipontozott, egymással csúcukban érintkező felületrészből kiadódó egységet, és mindegyik hármas egység egyik tagja két összképben szerepel. A két vég körüli mezőkbe rajzolt ovális ornamentek átgondolt elhelyezésről tanúskodnak. A 7. és 8. ábrán hat négyágú, deltoidokból alkotott csillagot emeltek ki egyrészt a beléjük rajzolt pontsorokkal, másrészt színezéssel. Ugyane tárgyakon azonban nem kevésbé szembe-tűnő a nyolcosztatúnak felfogható felület mindegyik mezőjében a deltoidok közötti háromszögekből kiadódó összkép. Különösen a 8. ábrán figyelhetjük meg ezt, mivel ezen a háromszögek ki vannak pontozva, de a 7. ábrán is jól érvényesülnek, már csak azért is, mert nagyságuk jóval fölülmúlja a köztük lévő deltoidokét. A három háromszög csak az egyes mezőkben ad ki összképet, az egymás melletti mezők háromszögegyütteseit egyszerre megszemlélve, dekoratív összképet nem fedezhetünk fel. A 9. ábrán fokozottan érvényesül a felületosztatokból — mezőnként váltakozva háromszögekből, ill. deltoidokból — egy mezőben összefüggő díszítménykép kialakítására törekvés. Erre mutat a felületrészek kipontozásának az a megoldása, ami a végeken és a tojás derekán egyébként kirajzolódó négyágú deltoidcsillagokat inkább elködösíti, mintsem egyértelműen hangsúlyozná. A 10. ábrán megfigyelhető, az előzőhöz hasonló felületrész kiemelési megoldás még jobban meggyőz erről a törekvésről, anynyiban, hogy itt azokban a mezőkben, amelyekben a deltoidok hangsúlyosak, a középponti körből kiinduló kacsok a mezőközponotot s egyben a mező autonómiaját is fokozottan érvényre juttatják.

A 7., 8., 9. és 10. ábrán bemutatott, az előzőkben részletesen elemzett tárgyak egy, a tojásdíszítés alakulásában igen fontos tendencia érvényesülését dokumentálják: a két hosszanti felező és a keresztfelező által körülhatárolt nyolc mező lényegessé válását, amennyiben a díszítményt fokozódó mértékben e mezők határai közé helyezik, egyúttal háttérbe szorítva a részletesebb, teljesebb felületfelosztás által kiadódó hálózatban többé-kevésbé nyilvánvalóan kirajzolódó felületrész-összképekre való törekvést. A díszítmények nyolc mező-

ben való elhelyezése új lehetőséget enged a díszítményalakulásnak, amelynek útja a szerkesztett díszítménytől a rajzos ornamens felé vezet. A szerkesztéstől való eltávolodás fontos lépését láthattuk, amikor a 7. ábrán még a hiányos másodrendű hosszanti felezők és ferde felezőpárok segítségével megszerkesztett ornamenseket a 8., 9. és 10. ábrán már szemmérték után alakították ki. E megoldást rajzos ornamens kialakítása fogja követni.

Határozottan érvényesülő tendencia a tojáshímzés alakulásában a rendszeres felületfelosztás háttérbe szorulása. Ez azonban nem jelenti azt, hogy veszendőbe mentek volna azok a dekoratív összképek, amelyek a rendszeresen felosztott felület részeinek váltakozó kiemelésével kiadódtak. Ezek mintegy önállósultak, túléltek a hálózat háttérbe szorulását s önálló díszítményekként éltek tovább, rajzolták meg őket kevésbé felosztott felületekre. Ez történt a szélmalomvitorlával, a négyágú deltoidcsillaggal, sőt a három háromszögből összeadó díszítménnyel is.

Az önállósult díszítmények némelyikét rajzolóik hasonlóknak találták különböző, környezetükben megtalálható vagy általuk ismert objektumokhoz. Sőt, törekedtek is arra, hogy ezekhez még jobban hasonlítson rajzukon. El is nevezték a díszítményt ezekről az objektumokról. Erre utal az általunk is említett szélmalomvitorla elnevezés. Az efféle hasonlóságfelismerések, továbbfejlesztések és elnevezések Kelet-Európa több népénél és nyelvében megtörténtek. Ebben leli magyarázatát az a szakirodalomban sűrűn felbukkanó tévedés, hogy az ilyesféle ábrák objektumok ábrázolására irányuló törekvésből fogantak.²² Vannak olyan tojásdíszítmények, amelyeknek eredete csakis a valóság ábrázolására való törekvése vezethető vissza. Ezekkel foglalkozni fogunk. Jelen esetben azonban nincs okunk kételkedni abban, hogy a szóban forgó ornamensek a tojásfelület rendszeres felosztása, a felosztott felület változatossá tétellel való díszítése, s az ennek nyomán kialakult összképek esztétikai, ill. hasonlóságértékének felismerése nyomán jöttek létre. A hozzájuk való ragaszkodás folytán túléltek a rendszert, amely kitermelte őket. Ilyesfajta, teljes mértékben mértanilag szerkesztett díszítmény szabad rajzolással való kialakítása a valóban szabadon rajzolt tojásdíszítményekkel összehasonlítva elképzelhetetlennek látszik.

2. Ornamensek kialakulása a tojásfelület mértani felosztása nyomán szerkesztett alakzatokból

A csupán legfontosabb felezővonalakkal nyolc vagy négy mezőre való felületfelosztás olyan átmeneti típusú díszítmények létrejöttét tette lehetővé, amelyek a szerkesztettekhez sorolhatók annyiban, hogy körvonalaik lényegében a mezőhatároló vonalakkal húzott párhuzamosok. Ornamensalakítási törekvések

²² Számos tojásdíszítményben lát stilizált objektumábrázolást — e díszítmények némelyikével a későbbiekben foglalkozunk — : DUNÁRE, 1959., 1966., PRANDA, 1957. 168—169., VÁCLAVÍK, 1959. 137—141. A hazai irodalomban: pl. GÖNCZI, 1914. 247., bizonyos mértékig: SZABÓ, 1963. 543.

nyomán azonban igen csekély rajzbeli módosítások jellegzetes rajzolatokat hoztak létre a mező alakját eredetileg szolgálóan követő ábrából.

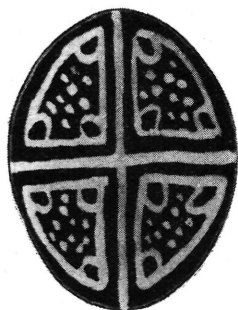
11. ábra. Ltsz. 63.36.39. A két hosszanti felező és keresztfelező által kialakított nyolc mező mindegyikében a mezőhatároló vonalakkal, azoktól egyenlő távolságra húzott párhuzamosok által megrajzolták a mező kicsinyített mását. Az ábrák mindegyik csúcsa köré többé-kevésbé szabályos ívet húztak, egyébként területüket kipontozták.

Ez az esztétikai szempontból nem jelentős, különösen sikerültnek nem mondható díszítmény, amely gyakori alkalmazásával sem tűnik ki, mindezek ellenére megérdemli figyelmünket, mivel belőle származtatható a népszerű, „ekevasas” vagy „szántóvasas” néven ismert ornamens, amellyel pedig a paraszti díszítőművészet egyéb ágaiban nem találkozhatunk.

12. ábra. Ltsz. 65.80.13. A nyolc mezőre osztott felületen mindegyik mezőben azonos díszítmény: a mezőhatároló vonalakkal többé-kevésbé pontosan párhuzamosokat húztak, vagyis mindegyik mezőben megtalálható a mező alak kicsinyített mása. A keresztfelezőtől e díszítményekig merőleges párhuzamospárt húztak, úgy, hogy mindegyik díszítmény ezen mint nyélen áll. A díszítménynek a keresztfelezővel párhuzamos határoló vonala csak két mezőben folyamatos, a többi mezőkben a párhuzamosok közé eső szakasz nincs meghúzva, ami által a díszítmény testének és nyelének egysége hangsúlyozást nyer. A díszítmény — nyelét kivéve —, ill. környezete, mezőnként váltakozva kipontozott. A díszítést készítője „szántóvasas”-nak nevezte.

13. ábra. Ltsz. 75575. A felület nyolc mezőre osztott, mindegyik mezőben azonos díszítmény: a hosszanti felező mezőhatároló vonalakkal húzott párhuzamosokkal a keresztfelező közelében lévő végeikből nem a keresztfelezővel párhuzamos, tehát rájuk merőleges, hanem hegyesszöget bezáró vonalakat húztak, amelyek egymástól kis távolságra végződnek. Végeikbe torkollnak a keresztfelezőből kiinduló párhuzamosok, amelyeket nyélnek nevezhetünk. A díszítmény tehát némileg eltér vonalvezetésében előképétől, a mező alakjához határozottan ragaszkodó díszítménytől. A díszítmények mindegyike, nyelét beleértve, kipontozott.

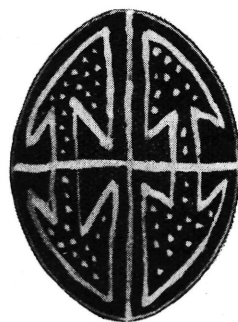
A 11., 12. és 13. ábrákon bemutatott díszítménysor jellegzetes példája egy minden fantázia nélkül, szinte szolgáló módon megszerkesztett díszítményben rejlő ábrázolási lehetőségek felismerésének és kibontakoztatásának. Annak, hogy e felismerés és kibontakoztatás megtörténjék, természetesen előfeltétele, hogy a kezdeti fokon csak csírájában meglévő hasonlóság olyan, a tojás-hímzők környezetében meglévő objektummal álljon fenn, ami életükben eléggé fontos szereppel bír. Esetünkben nyilvánvalóan olyan összefüggésről is szó van, hogy a bizonyos agrárkultikus vonatkozásokkal is rendelkező hímes tojáson határozott értelmét érezhették a földművelés legfontosabb eszköze ábrázolásának. Nem történhetett meg ez a lépés addig, amíg a pusztá felületfelosztás-felületrészkiemelés dekoratív hatásainak kiaknázgatásától nem jutottak el a tojás-hímzők az önálló ábrázolás gondolatáig, amelynek első lépéseit — mint láttuk — épp ez a felületfelosztás elő is tudta segíteni. Ekevasdíszítményünk a továbbiakban — mint kikristályosodott, megszilárdult díszítmény — megjelenik attól a felületfelosztástól függetlenül is, amelynek keretei között kialakult.

11.

12.

13.

11. *ábra.* Ltsz. 63.36.39. Háromszéki (Treis-Scaune, RSZK) díszítéssel készült Budapesten, a díszítés neve „madárfészkes”.

12. *ábra.* Ltsz. 65.80.13. A bukovinai Andrásfalváról (Mănești, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítés neve „szántóvasas”.

13. *ábra.* Ltsz. 75575. Kisberivojon, Fogarasban (Berivoii-Mici, RSZK) készült román munka.

A 11. *ábrán* látható díszítmény nem csupán egyetlen népszerűvé vált új díszítmény forrása. A díszítményalakulás kezdeti lépése tulajdonképpen már jelezve van az említett *ábra* díszítményén: a mezőhatároló vonalakkal húzott párhuzamosok határolta *ábra* három csúcsába kis ívek megrajzolásával. Ha az ívek két vége közé eső szakaszát nem rajzolták meg az *ábrának*, kész az új ornemens, a „kupa”.

14. *ábra.* Ltsz. 101999. A nyolc mezőre osztott felületen minden mezőben azonos díszítmény: a mezőhatároló vonalakkal húzott párhuzamosok a díszítmény belsejébe irányuló ívekkel, olykor hegyesszöget bezáró két vonallal vannak összekötve. A díszítmények viszonylag pontos megszerkesztéséhez igénybe vették a hiányosan meghúzott másodrendű hosszanti felezőket és ferde felezőpárokat.

15. *ábra.* Ltsz. 67.127.2. A díszítés lényegében azonos a 14. *ábrán* láthatóval. Az eltérés csupán annyi, hogy mindegyik ív elnyújtottan, hosszán, vagyis az *ábrát* erőteljesen tagolóan van megrajzolva, olyan módon, hogy az így módosított díszítmény valóban emlékeztet a „kupa” nevű ivóedényre, amelyről ez esetben elnevezték. A díszítmények kipontozottak, ill. pontsorrallal szegélyezettek, mezőnként váltakozva.

16. *ábra.* Ltsz. 59.61.17. A 14. és 15. *ábrán* látható díszítés további változata. A 15. *ábrán* bemutatottól csupán annyiban tér el, hogy nem ívek, hanem hegyesszöget bezáró két vonal köti össze a mezőhatároló vonalakkal húzott párhuzamosok végeit. A díszítmény neve „kismetkalapos”.

A 14., 15. és 16. ábrán bemutatott tárgyakon egy jól kiforrott díszítmény változatait láthattuk. A példák számát könnyen szaporíthattuk volna. Úgy véljük, hogy a díszítmények a 11. ábrán látható díszítményből való leszármaztathatósága nyilvánvaló. Természetesen ebben az esetben is felmerülhet az a már említett feltevés, hogy ábrázolási törekvés volt díszítményünk kialakításának mozgató rugója. Nos, ezért adtuk meg az egymástól alig eltérő díszítmények annyira különböző tájnyelvi megnevezéseit, mint „kupa” és „kisémetkalap”. Ha felsorolásunkat még megtoldjuk a 63.36.29. ltsz.-ú, ábrán be nem mutatott tárgy csoportunkba tartozó díszítményének nevével, ami „sárgarigófészek”, úgy véljük, fölösleges hosszasan bizonygatnunk, hogy esetünkben egy sikeresen kialakított ornamens, amely mint ilyen hagyományossá vált, különböző alkalmazók más és más objektumhoz találták hasonlónak, s ennek annyi befolyása volt a díszítmény alakulására, hogy annak lényegét nem érintő módosításokkal törekedtek a csírájában meglévő hasonlóság hangsúlyozására; ez főleg a „kupa”²³ esetében sikerült.

A 14., 15. és 16. ábrán bemutatott tárgyak díszítményének kialakulásában a korábban ismertetett, rendszeres felületfelosztással és a felületrészek váltakozó kiemelésével elért díszítő hatású összképek egyike is figyelembe veendő. A 7. és 8. ábrán bemutatott tárgyakat szeretnénk az olvasó emlékezetébe idézni. A csupa egyenes vonallal körülhatárolt felületrész-összképek, amelyek nyolc mezőben vannak, bizonyos mértékig díszítményünk előképeinek tekinthetők. Erre hívják fel figyelmünket azok a csonka másodrendű hosszanti felezők és ferde felezőpárok, amelyeket a „kupá”-nak is nevezhető díszítmény megalkotásához rendszeresen segítségül vettek. Fontos eltérés, hogy ezek a visszaidézett díszítményösszképek mezőhatároló vonalak egyes szakaszaival határoltak többek között, míg a jelenleg tárgyunkat képező díszítmény egyik fontos jellemzője, hogy a mezőbe rajzolt kicsinyített mezőalakból fejlesztették tovább. Néhány kevésbé sikeres kísérlet történt ugyan e díszítmény olyan megvalósítására, amikor határoló vonalainak megfelelő része a felületfelosztó vonalakkal egybeesik.

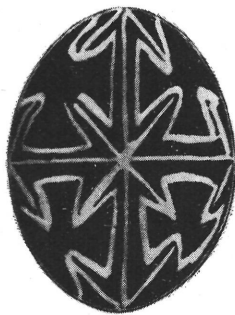
17. ábra. Ltsz. 125584/d. Nyolc mezőre osztott felületen mindegyik mezőben azonos díszítmény: a mező csúcsaiba egy-egy, hol deltoidnak nevezhető, hol a mező belsejébe eső szög helyett ív rajzolása miatt a majd később tárgyalandó újdíszítményhez hasonló alakzat van rajzolva, az alakzatok két oldala a felületosztó hálózat vonalaival esik egybe. Ezáltal minden mezőben létrejött a „kupa”-díszítményhez hasonló, csak annál sokkal kevésbé hangsúlyos díszítmény. A díszítmény, ill. a csúcsokba rajzolt alakzatok mezőnként váltakozva kipontozottak.

E tárgyon viszonylag hangsúlyosan érvényesül hat, kis tűréssel négyágú deltoidcsillagnak nevezhető összkép, bár a pontozással való kiemelés váltakozása miatt nem átütő erővel. Ha megvizsgáljuk a felezők metszéspontjai körül kialakuló összképek kérdésését a 14., 15. és 16. ábránkon bemutatott tárgyakon, úgy az ezeken felismerhető összképek egyes esetekben vitathatók, máskor legalábbis nem egyértelműek.

²³ HOLL, 1963. 34., 35. ábrán XV. századi poharak képét közli, amelyek KRESZ Mária véleménye szerinti kupák.

14. ábra. Ltsz. 101999. Gelen-
cén, Háromszékben (Ghelința,
RSZK) készült.

15. ábra. Ltsz. 67.127.2. Gyimes-
középlekon, Csíkban (Lunca-
de-Jos, RSZK) készült, a díszít-
és neve „kupás”.

14.

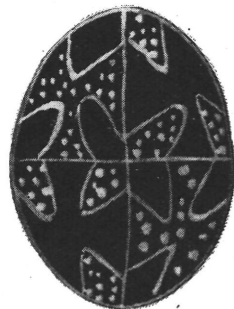
15.

16. ábra. Ltsz. 59.61.17. A bu-
kovinai Istensegítről (Țibeni,
RSZK) Kismányokra (Tolna m.)
települt székely munkája, a dí-
szítés neve „kismétkalapos”.

17. ábra. Ltsz. 125584/d. Olt-
hidegkúton, Nagy-Küküllőben
(Fântâna, RSZK) készült román
munka.

16.

17.

„Kupa”-díszítőműveink kialakulásának e több oldalról való megvilágítása arra hívja fel figyelmünket, hogy több, egymástól függetlenül is megnyilvánuló tendencia különböző lépésekben való, végső soron teljes bizonyossággal nem rekonstruálható sorrendiségű, de végeredményében együttes érvényesülésének produktuma esztétikus, a tojásfelület adottságait jól kihasználó, e csoportba tartozó gyűjteményi tárgyaink viszonylag nagy számával bizonyíthatóan népszerű díszítőműveink. Olyan önálló ornamentumok tehát, amelyet több díszítőmű-
szerkesztési elv együttes alkalmazásával hoztak létre. A mezőből, amelyben, amelynek függvényeként kialakult, nem lépett ki, kevesebb osztóvonalal osztott felületen nem találkozunk vele.

Figyelmet érdemel a szerkesztési segédvonalaként meghúzott ferde felező-
párok, másodrendű hosszanti felezők, különösen azonban az előbbiekre szerepe e díszítőművek egymással való összekötésében. Ezekben ugyanis — úgy tűnhet — mint valami száron ülnek a díszítőművek. Számos egyéb tényező között ilyesfajta előképek is lehettek ahhoz, hogy a jóval későbbi történelmi réteget jelentő virágdíszítőművek szárai e csonka felezővonalakból alakuljanak.

További díszítmények is alakultak ki a mezőhatároló vonalakkal a mezőkbe húzott párhuzamosokból, csekély változatossá tétellel és a ferde felezőpárok, ill. a másodrendű hosszanti felezők felhasználásával.

18. *ábra.* Ltsz. 67.197.104. Nyolcmezős terület, a mezőkben azonos díszítmény: a mezőhatároló vonalakkal a mezőbe húzott párhuzamosok végeit egyenes vonalak kötik össze, tehát mindegyik mezőben egy hatszög rajzolódik ki. A másodrendű hosszanti felezők és a ferde felezőpárok meg vannak húzva hiányosan: a díszítményeken kívül eső szakaszaik. A díszítmény, ill. környezete mezőnként váltakozva kipontozott.

Az ismertetett díszítmény, azonkívül, hogy itt bemutatott példája meglehetősen pontatlan munka eredménye, bizonytalan vonalvezetésű, nem tartozik a sikeres díszítményalakulatok közé, nem is vált népszerűvé.

19. *ábra.* Ltsz. 59.61.16. A területet csupán egy hosszanti felező és a keresztfelező osztja négy mezőre. A mezőkben azonos díszítmény: a mezőhatároló vonalakkal a mezőkbe párhuzamosot húztak, amelyek végeit két rövid, egymással hegyesszöget bezáró vonal köti össze, amelyek a díszítmény belseje felé irányulnak. A terület felosztottságának megfelelően egy ferde felezőpár szakaszai vannak meghúzva, a díszítményeken lévő hegyesszögekig. A díszítmény, ill. környezete mezőnként váltakozva kipontozott.

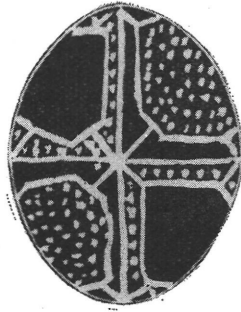
E díszítmény sem bizonyult közkedveltnek, gyakorinak, ezen alapuló további variálódásra nem ismerünk példákat.

A 18. és 19. *ábrán* bemutatott díszítmények jelentőségének mérlegelésénél fontos tényező, hogy a segédvonalak egyre inkább a mezőben lévő díszítmény szárainak szerepét töltik be. Ez nem egyértelmű azokban az esetekben, amikor egy-egy díszítménynek két, sőt három ilyen szárfélesége is van — bár egy nézetből csak egy ilyen látszik, vagy legalábbis egy szembetűnő. E szerkesztővonalak szárként való határozott felfogását — és a fölöslegesek elhagyását — mutatja az *ábrán* nem közölt 65.80.15 ltsz. tárgy, amely a 19. *ábra* díszítésétől annyiban tér el, hogy mindegyik díszítménynek csak egy szára van, a ferde felezőpár ellentétes oldalon megrajzolható szakaszait elhagyták.

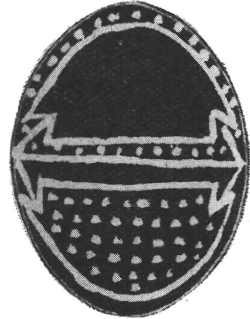
A mértanilag szerkesztett alakzatok csekély — és részben szintén a mértani felosztás kelléktárából vett eszközök segítségével való — formai módosításával néhány, immár önállónak mondható díszítmény született. Nem tervezett díszítmények ezek, erről győzhetett meg a bemutatott ábrák sora, amelyeken e díszítmények alakulását, kiérlelődését lépésről lépésre követhettük. Ezek a díszítmények a tojásfelület adottságához legszorosabban alkalmazkodó szerkesztések eredményei, s ezért nem találkozhatunk velük pl. sík felületre szerkesztett díszítmények között. A díszítményalkotás ilyen módja egyrészt messzemenően tanúskodik a díszítők csekély önállóságáról, amennyiben a terület rendszeres felosztására és néhány további, már tetszőleges helyen alkalmazott, de szintén szerkesztett vonal felhasználására alapozódik. Másrészt nem elhanyagolható az önálló kezdeményezések számbavétele: a területfelosztó vonalakban való válogatás, egyesek részleges vagy teljes elhagyása, ami által a teljes egészükben megmaradtak fokozott hangsúlyt nyertek, az általuk meghatározott mezőrendszer teret biztosított díszítmények számára. A mezőhatároló vonalakkal húzott belső párhuzamosok különböző módokon egymással összekötése különböző díszítménykezdeményeket jelentett, s a bennük rejlő díszítő, ill. tartalmi lehetőségek fokozatos kifejtésével olyan maradandó díszít-

18. ábra. Ltsz. 67.197.104. Erdély (RSZK).

19. ábra. Ltsz. 59.61.16. A bukovinai Istensegítről (Tibeni, RSZK) Kismányokra (Tolna m.) települt székely munkája, a díszítés neve „nagyémetkalapos”.

18.

19.

mény is született, amely a mezőtől függetlenül is szerepel, pl. az ekevas. A díszítéseknek határozottan a tojásfelületre komponáltsága olyan dekoratív hatást eredményez, a díszített tárgy és díszítőegysége, ami a későbbiekben, síkdíszítéseknek a tojásfelület hálózatába beépítésekor már nem lehető fel. Az e díszítésekkel kapcsolatosan kialakult mezőrendszer ugyanis más, részben archeológiai leletekkel bizonyíthatóan régi, másrészt a nagy művészeti stílusok által diktált ornamentika befogadására is alkalmasnak mutatkozott, ezeknek a tojás felosztott felületén való alkalmazásával foglalkozni fogunk. A szerkesztett díszítések szárszerűségei mintegy virágszárak előképei.

3. Mértanilag szerkesztett síkdíszítőanyag a tojásfelületen

A tojásfelület mértani felosztása amellett, hogy önálló díszítőanyagalakulás forrása lett, alkalmas volt sík felületen kidolgozott geometrikus díszítőanyag magába fogadására. Ilyen a nyolcágú deltoidcsillag, amelynek megszerkesztése eredetileg sík felületen történhetett. A mértanilag felosztott tojásfelület több helyén, különböző méretekben és szerkesztéséhez különböző mértékű segítséget igénybe véve találkozzunk vele. Lássuk pontos szerkesztésű példáit.

20. ábra. Ltsz. 97907. A felületet két hosszanti felező, keresztfelező és egy ferde felezőpár tagolja. A tojás mindkét lapjára centrális elhelyezésben egy-egy nyolcágú deltoidcsillag kerül, a következőképpen megszerkesztve: a hosszanti felező és keresztfelező egyes szakaszaival a ferde felezőkből kiindulva, a ferde felezők szakaszaival a hosszanti, ill. keresztfelezőkből kiindulva, a lap középpontjától azonos távolságra kijelölt pontokból párhuzamosokat húztak; egy-egy pontból tehát két egymásra merőleges vonal van meghúzva az oldalsó hosszanti felezőig. E párhuzamosok egy nyolcágú deltoidcsillagot és annak csúcsaihoz illeszkedő nyolc kis háromszöget alakítanak ki. A csillag ágai és a háromszögek két különböző, a fő színtől eltérő szín váltakozó alkalmazásával vannak kiemelve. A hosszanti és keresztfelező díszítőanyagon kívül eső szakaszait kétfelől pontsor szegélyezi. A szerkesztés kissé pontatlan, emiatt a csillag alakja nem teljesen szabályos.

21. *ábra.* Ltsz. 97928. A felületet a keresztfelező és négy hosszanti felező tagolja. A csillag alakú díszítmény a felső és alsó félen, a végek körül helyezkedik el. Megszerkesztésének módja hasonló a 20. *ábrán* bemutatott tárgyéhoz, azzal a különbséggel, hogy a ferde felezőpár szerepét itt természetesen a másodrendű hosszanti felezőpár tölti be. A deltoidcsillag ágait és annak csúcsaihoz csatlakozó háromszögeket a fő színtől eltérő két szín váltakozó alkalmazása emeli ki. A hosszanti felezők ornamensen kívüli szakaszait kétfelől pontsor szegélyezi. A csillagágakat, ill. a csatlakozó háromszöget váltakozva szegélyezi eltérő színű pontsor. A szerkesztés viszonylag pontos, a díszítmények kiválóan érvényesülnek a tojás két végén.

A nyolcágú deltoidcsillag megalkotásához nem vették általában igénybe a teljes, fent leírt szerkesztőapparátust. A díszítmény viszonylagos egyszerűsége megengedte, hogy a tojásfelület osztóvonalai közé a csillagágakat szabadon berajzolják. Ezáltal az eredetileg karcsú, nyújtott csillagágak arányai megváltoztak, többnyire vaskosabbak, rövidebbek lettek. Előfordul azonban a csillagágak határvonalainak a csillagcsúcsokon való túlhúzása, ami által minden csúcson kis V-alak áll. E túlhúzást az előzőekben ismertetett párhuzamos szerkesztővonalak csökevényének tekinthetjük.

22. *ábra.* Ltsz. 65.80.30. A felületet két hosszanti felező, keresztfelező és egy ferde felezőpár tagolja. A két lapon egy-egy deltoidcsillag, a felezők közeiben szabadon húzták meg határoló vonalait a csillagcsúcsokon kissé túlhúzva. A csillagágak váltakozva kipontozottak. — Az oldalsó hosszanti felezőt csúcsain álló négyzetekből alkotott sorminta díszíti, a két végén egy-egy kis négyágú deltoidcsillag, mindegyik ágában egy-egy ponttal.

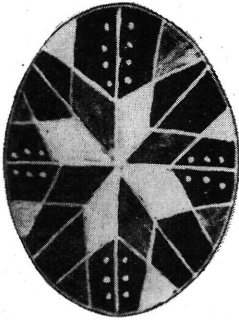
23. *ábra.* Ltsz. 42298. A felületet két hosszanti felező, keresztfelező és egy ferde felezőpár tagolja. A tojás két lapjára egymásba két deltoidcsillagot rajzoltak, a párhuzamos szerkesztővonalak mellőzésével. A szabadon megrajzolt csillagágak arányaikban egymástól meglehetősen eltérők, ami a díszítmény összképét kissé zavarossá teszi. Néhány csillagág határolóvonalait túlhúzták, de minden rendszeresség nélkül. A belső csillag ágai, a külső csillag belső csillagon kívül eső részei, ill. a külső csillagágak környezete váltakozva kipontozottak.

A csillagágak határolóvonalai túlhúzásának dekoratívva, rajzossá tett megoldása, ha a túlhúzott vonalakat kacsszerűen visszahajlítják:

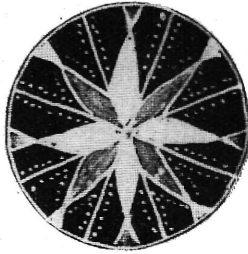
24. *ábra.* Ltsz. 59.61.7. Két hosszanti felezővel, keresztfelezővel, egy ferde felezőpárral tagolt felületbe szabadon rajzolt nyolcágú deltoidcsillag mindkét lapon. Minden második csillagág határolóvonalai csillagcsúcsokon túlhúzva, kacsként visszahajlítva. E csillagágak, ill. a többi csillagágak környezete kipontozottak.

A nyolcágú deltoidcsillag szabályosabb megrajzolását elősegítette az a gyakorlat, hogy a csillagágak csúcsát az oldalsó hosszanti felezőre helyezték.

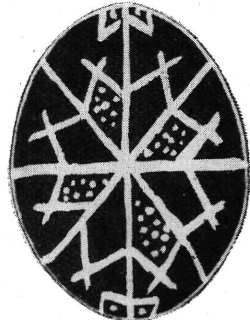
25. *ábra.* Ltsz. 42461. A felületet két hosszanti felező, keresztfelező és egy ferde felezőpár tagolja. A két lapon két-két egymásba rajzolt nyolcágú deltoidcsillag, a külső csillagágak csúcsai az oldalsó hosszanti felezőre kerültek. A belső csillag ágai váltakozva elhelyezett pontsorok, a külső csillag ágainak a belső csillagágakon kívül eső részei, ill. környezetük a belső csillagágak pontsoraihoz is alkalmazkodva váltakozva kipontozottak.

20.

21.

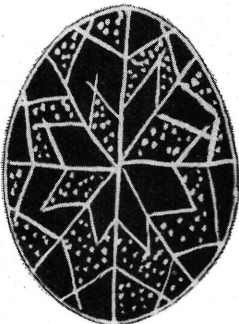

22.

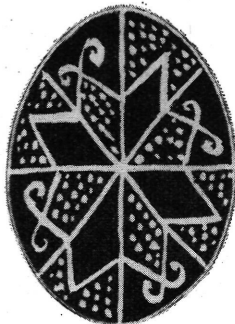
20. ábra. Ltsz. 97907. Vízaknán, Alsó-Fehérben (Ocna Sibiului, RSZK) készült román munka.

21. ábra. Ltsz. 97928. Vízaknán, Alsó-Fehérben (Ocna Sibiului, RSZK) készült román munka.

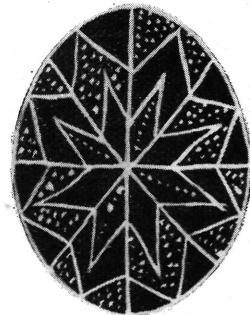
22. ábra. Ltsz. 65.80.30. A bukovinai Andársfalváról (Mănești, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítés neve „csipkerózság”.

23.

24.

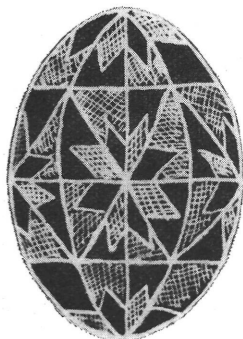

25.

23. ábra. Ltsz. 42298. Kézdivásárhely, Háromszék (Târgul Săcuiesc, RSZK) környékén készült.

24. ábra. Ltsz. 59.61.7. A bukovinai Istensegítről (Țibeni, RSZK) Kismányokra (Tolna m.) települt székely munkája, a díszítés neve „nagyrozsa”, ill. „fecskefarkas”.

25. ábra. Ltsz. 42461. Kézdivásárhely, Háromszék (Târgul Săcuiesc, RSZK) környékén készült.

26.

27.

28.

26. ábra. Ltsz. 90371. Galíciában (Ukrán SZSZK) készült ukrán vagy hucul munka.

27. ábra. Ltsz. 62.74.10. Gyimesközéplekban, Csíkban (Lunca-de-Jos, RSZK) készült, a díszítmény neve „csillag”.

28. ábra. Ltsz. 75544. Vádon, Fogarasban (Vad, RSZK) készült, valószínűleg román munka.

A nyolcágú deltoidcsillag a felületfelosztás rendszeres, első ábráink kapcsán ismertetett módjai mellett egy tojásan több (hat) helyen megrajzolódhatott, mindazokon a helyeken, ahol rendelkezésre állt a négy egymást metsző felezővonal.

A 2. ábrán bemutatott felületfelosztás mellett a következőképpen oldódott meg a nyolcágú deltoidcsillagok megrajzolása:

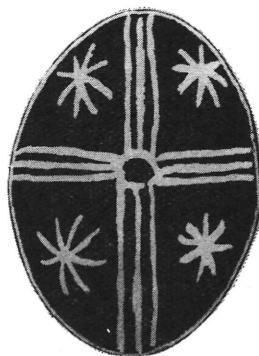
26. ábra. Ltsz. 90371. A felületet négy hosszanti felező, keresztfelező, a két felet felező körök és a ferde felezőpárok e körökig terjedő szakaszai tagolják. Nyolcágú deltoidcsillagot rajzoltak a két vég köré és a tojás derekán a hosszanti felező, keresztfelező és ferde felezők metszéspontjai köré. A csillagok minden ága kis körülhatárolt felületrészbe került, a csillagágak egymást metsző vonalakkal való bevonalkázással váltakozva kiemelték. A felületrészek díszítményen kívül eső részei váltakozva, eltérő színnel húzott egymást keresztező vonalkázással kiemelték, helyenként egy-egy, következtlenül elhelyezett színes folt a tojás derekán sorakozó csillagok körül. Igen szabályos, pontos munka.

A nyolcágú deltoidcsillag hasonló elhelyezése a tojásfelületen, szellősebb, de szabályos felületfelosztás mellett — domináns díszítményként, vagy más, szerkesztett díszítmény kíséretében:

27. ábra. Ltsz. 62.74.10. A felületet két hosszanti felező, keresztfelező tagolja, továbbá a hiányosan meghúzott másodrendű hosszanti felezőpár és a ferde felezőpárok, egymással való találkozáspontjukig. A csillagok ugyanazon helyeken vannak megrajzolva, mint a 26. ábrán. Mindegyikük ágainak belsejében pontsor.

28. ábra. Ltsz. 75544. Két hosszanti felezővel és a keresztfelezővel nyolc mezőre tagolt felület. A mezők mindegyikében azonos díszítmény: a mezőhatárolokkal húzott belső párhuzamosok V-alakú vonallal összekötéséből származó, korábban már „kupa”, ill. más neveken tárgyalt díszítmény. (Lásd a 14., 15., 16. ábrákon.) A másodrendű hosszanti felezők és a ferde felezőpárok e díszítményekig vannak meghúzva. Ezek segítségével szolgálnak a hat nyolcágú deltoïdcsillag megrajzolásához a hat metszéspont körül. E csillagok kicsik, mindegyik águkban pontsor. Nem uralják a felületet, legalábbis mellé — ha nem alá — vannak rendelve a „kupa” díszítménynek.

29. ábra. Ltsz. 114216. Sásdon (Baranya m.) készült.

29.

4. Díszítővonal-hálózat a tojásfelületen

A tojásfelületet mértanilag felosztó vonalak szerepe hangsúlyos lehet, hangsúlyozásukat egyszerű vonalak helyett díszítővonalak alkalmazásával érik el. A legegyszerűbb díszítővonal a vonal többszörözése; a párhuzamos vonalvezetésen kívül előfordul ívelt és különböző módokon változtatossá tett vonalak felhasználása. A felületet behálózó díszítővonal lehet egyetlen díszítő felületnek; az egyöntetű díszítővonalba helyenként bele lehetnek kombinálva igen egyszerű díszítmények; végezetül a díszítővonal-hálózattal felosztott felületű tojás mezőibe is kerülhetnek díszítmények, minél átfogóbb a hálózat, annál egyszerűbbek. Nagyobb mezők, differenciált, nagy felületet kitöltő díszítmények mellett a díszítő felületosztó vonal szerepe háttérbe szorul.

29. ábra. Ltsz. 114216. A felületet két hosszanti felező és keresztfelező osztja, amelyek mindegyike három párhuzamos vonalból áll. Az osztóvonalak szakaszonként vannak meghúzva, tehát egymást nem metszik sehol. A keresztfelezőnek a hosszanti felezőkkel való metszéspontjai helyén egy-egy kis körbe futnak össze a vonalszakaszok. A nyolc mező mindegyikében középen egy-egy, négy egymást metsző vonalból kialakított csillag van.

A gyűjteményi anyagból, sajnos, nem tudjuk bemutatni azt az egyszerű esetet, amikor a hálózat által kialakított mezőket nem díszítették. A szakirodalomban azonban publikáltak ilyen példányokat.²⁴

Más példányokon a díszítővonalak nem, vagy csak részben futnak a fő felületosztó vonalak helyén: ezek esetleg meg vannak húzva egyszerű vonallal, esetleg nincsenek is. A díszítővonalak főleg a másodrendű jelentőségű felületosztó vonalak mentét követik, ill. további, szerkesztéssel nyert vonalak mentén haladnak. A hálózat által kialakított mezőkben egyes esetekben találunk díszítményt, ez azonban többnyire jelentéktelen.

30. *ábra.* Ltsz. 97918. A felületet két hosszanti felező és keresztfelező nyolc mezőre osztja. A másodrendű hosszanti felezők és a ferde felezők hiányosan vannak meghúzva, egymással való érintkezési pontjukig vagyis a háromszög alakú mezők középpontjáig, kettős vonallal. A kettős vonalak majdnem párhuzamosak, a ferde felezők azonban oly módon távolodnak egymástól keresztfelezővel való metszéspontjuk felé haladva, hogy az egymást metsző ferde felezők összképe némileg négyágú csillagra emlékeztet. A vonalak köze két eltérő szín váltakozó alkalmazásával ki van emelve.

31. *ábra.* Ltsz. 97915. A tojásfelület felosztása mind alapvető osztóvonalak, mind a díszítővonalak tekintetében az előző ábrán bemutatottnak megfelelő. Különbség, hogy a díszítővonalak teljesen párhuzamosak. A díszítővonalak között két eltérő színnel olyan módon tették hangsúlyossá, hogy a metszés- és találkozáspontok körül kis csillagféleségek emelkednek ki az eltérő színű folytatásból, a díszítményecskék természetes színű körvonalazásúak. A díszítővonalakat két oldalról pontsor szegélyezi.

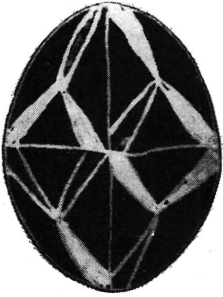
32. *ábra.* Ltsz. 42084. A felületet két hosszanti felező és a keresztfelező nyolc mezőre osztja. A másodrendű hosszanti felezők és ferde felezőpárok hármas vonallal vannak meghúzva, csak egymással való találkozáspontjukig, ahol kis köröcskébe futnak össze. A hosszanti felezők és keresztfelező mindegyik szakaszának közepén egy-egy szíromhoz hasonló ornamenszár a vonalak két oldalán.

33. *ábra.* Ltsz. 56.56.11. A felületet két hosszanti felező és a keresztfelező tagolja. A másodrendű hosszanti felezők és a ferde felezőpárok egymással való találkozáspontjukig vannak meghúzva hármas vonallal. E találkozáspontokból — vagyis a nyolc mező középpontjából — három irányba három-három kis vonalka indul ki, együttesen csillagszerű összképet adva.

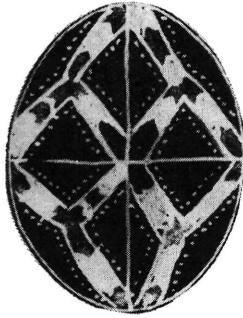
34. *ábra.* Ltsz. 126286. A felületet hosszanti felezőpár és keresztfelező nyolc mezőre osztja. A másodrendű hosszanti felezők és a ferde felezőpárok egymással való találkozáspontjukig, tehát a mezők középpontjáig vannak meghúzva, ellentétes irányban ívelt vonalpárokkal, amelyek egymással a metszés- és találkozáspontokban érintkeznek. E díszítővonalak tehát láncszerű hálózatot adnak ki a felületen.

35. *ábra.* Ltsz. 67.197.135. A felület felosztása a 34. ábrán láthatóhoz teljesen hasonló, a díszítővonal-hálózatot beleértve. E díszítőhálózat kialakítása azonban eltérő módon történt, világosan kivehető, hogy minden

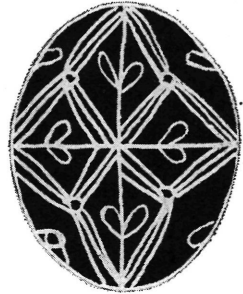
²⁴ Pl. SZOMJAS, 1959—61. 127. 3. ábra; némi eltéréssel (hat mezőre osztott felülettel): KNÉZY, 1971. 1. tábla, 1. ábra.

30.

31.

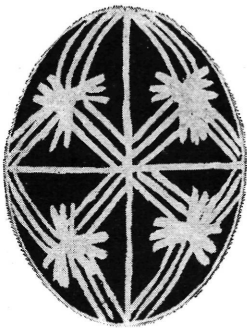

32.

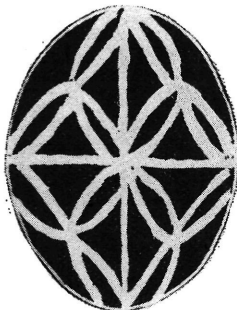
30. ábra. Ltsz. 97918. Vízaknán, Alsó-Fehérben (Ocna Sibiului, RSZK) készült román munka.

31. ábra. Ltsz. 97915. Vízaknán, Alsó-Fehérben (Ocna Sibiului, RSZK) készült román munka.

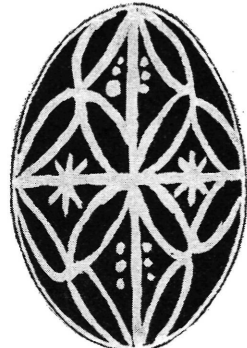
32. ábra. Ltsz. 42084. Baján (Bács-Kiskun m.) készült, valószínűleg bunyevác munka.

33.

34.

35.

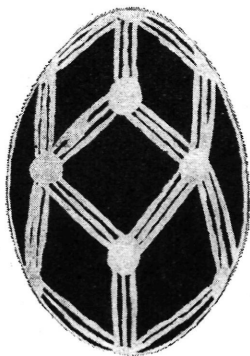
33. ábra. Ltsz. 56.56.11. Kisbáron (Somogy m.) készült.

34. ábra. Ltsz. 126286. Nagyszalontán, Biharban (Salonta, RSZK) készült.

35. ábra. Ltsz. 67.197.135. Valószínűleg a Dunántúlon készült.

egyes láncszemét önálló díszítőelemként, egyenként rajzolták meg, így ezek érintkezése egyes találkozási pontokban nem tökéletes. A hosszanti felezők mindegyik szakaszára középtájt kétoldalt három-három pontból pontsört rajzoltak, a keresztfelezők szakaszainak közepére pedig három-három egymást keresztező vonalkából csillagszerű díszítményt.

A bemutatottakból kitűnik, hogy amennyiben a díszítővonal-hálózat nem az elsőrendű felületosztó vonalakkól, hanem a másodrendű fontosságú felületosztók szakaszainak hálózatából adódik ki, szándékolatlan-szándékosan a nyolc mezőre hangsúly tevődik, amit egyes esetekben a mezők középpontjában elhelyezett csekély díszítmény fokoz.

36.

36. ábra. Ltsz. 66.28.7. Valószínűleg a Dunántúlon készült.

Ritkán találkozunk olyan megoldásával a másodrendű felületosztók szakaszaiból kialakított díszítőhálózatnak, amikor nem támaszkodnak az alapvető felületosztók segítségére.

36. ábra. Ltsz. 66.28.7. A felületet a (másodrendű) hosszanti felezők és egymással találkozó keresztfelezőpárok szakaszai hálózzák be, hármassal vonallal. E hálózatban kerek folttal kiemelés nyerne a felületfelosztásban fontos pontok, tehát a két vég, a ferde felezők metszéspontjai és a különböző irányú felezőszakaszok találkozáspontjai. A tojásdíszítő hálózatban láthatatlanul jelen van a hiányzó hosszanti felezőpár és a keresztfelező, s teljesen nyilvánvaló, hogy a tojásdíszítő is hozzágondolta, enélkül nem tudott volna ilyen, viszonylag pontos munkát véghezvinni.

A 29. ábrán bemutatott díszítést s annak változatait a szakirodalom a Dunántúlon elterjedt megnevezése alapján „dobköteles” néven tartja számon. E díszítésre is érvényesnek tartjuk a tojásfelület rendszeres felosztása és annak nyomán szerkesztett díszítésekről mondottakat: jelen esetben a felületfelosztó vonalak megoldásával törekedtek objektummal való hasonlóság elérésére.²⁵

²⁵ Megjegyzendő e helyen az az adat, ami szerint „a tojás hímzése Krisztus kötelékét jelképezi”, — s éppen olyan területről, ahol a dobköteles és hasonló díszítővonal-hálózat díszítések különösen népszerűek. GÖNCZI, 1914. 247.

II. Ornamentális tojásdíszítés

A tojásdíszítésnek a Kárpát-medencében az általunk átfogható időszakban nem az előbbiekből ismertetett, elsősorban a felület rendszeres, aprólékos felosztásán alapuló módja volt a legjellemzőbb, erre mutat az anyag számszerű megoszlása is. Kétségtelennek látszik e réteg alapvető jelentősége, és úgy véljük, hogy számos példánkkal meggyőzően tudtuk bemutatni a felületfelosztás bizonyos mértékű visszaszorulásának tendenciáját. Tanúi lehettünk annak, hogy a felületfelosztás csökkenő tendenciája díszítmények elhelyezésére alkalmas mezők kialakulásával járt együtt; a csökkentett mértékben felosztott felület nyolc vagy négy mezőjében a mezők alakjához alkalmazkodó, azok vonalain nyomán megszerkesztett díszítmények kialakulását láthattuk. *A felületosztó vonalak határolta mezők rendszere alkalmas volt olyan ornamentika magába fogadására is, amelynek eredetét tekintve a tojásfelület felosztásához semmi köze nem volt, a tojásdíszítők kultikus vagy társadalmi és esztétikai szempontú megfontolásokból látták jónak különböző díszítményeknek a tojásfelület mezőiben való megjelentetését. A mezők száma kettő is lehetett, egyetlen hosszanti felező, vagy a keresztfelező által kialakítva. A bonyolult felépítésű, nagy felületet igénylő díszítmények esetében ez az egyetlen osztóvonal is eltűnik, a díszítmény kiterjeszkedik az egész tojásfelületre.*

A tojásdíszítmény a tojás felületén való elhelyezésének fent vázolt folyamata azonban nem kizárólagos érvényű, bár határozottan uralkodónak látszik. Van ugyanis *néhány igen archaikus díszítésű tárgyunk, amelyek díszítménye semmiféle felületfelosztási rendszerbe nem illeszkedik be, és nyilvánvalóan a tojásfelület egészére, igen kevésbé szabályosan gondolták el ezeket.* Amikor tehát a tojáshímzés alakulástörténetét az ornamentika oldaláról kíséreljük meg megközelíteni, figyelmünket e tárgyak díszítésére kell fordítanunk:

37. ábra. Ltsz. 59.61.21. Osztatlan felület meglehetősen szabálytalan alakú köröcskékkal rendszertelenül telerajzolva, minden körben egy pont.²⁶

²⁶ Néhány, a felületen teljesen rendezetlenül, elszórtan elhelyezett egyszerű díszítménnyel (egy tojáson egyféle díszítmény) díszített tojás képét közli: MALO-NYAY, 1911. 255. — A 37. ábrán láthatóhoz nagyon hasonló, de karcolt díszítéssel készítették az 1930-as, 40-es években gömbölyű cserépcsergőket a helyi fazekasok fehér vagy sárgás színben az akkor Lengyelországhoz, jelenleg Ukrán SzSzk-hoz tartozó Stary Sól (kolo Drohobicza) helységben, s azokat búcsún, vásáron árúsították. Mgr. Maria KRYNICKA, a krakkói múzeum Narodowe munkatársának szíves szóbeli közlése, 1969. Valamivel bonyolultabb, szórt körös díszítésű gömbölyű cserépcsergő ábráját közli Rzeszów környékéről (a tárgy a premyśli múzeum birtokában): LEW, 1969. 6. A cserépcsergő és a hímes tojás kapcsolatát felveti: SZILÁDY, 1935. 153—159.

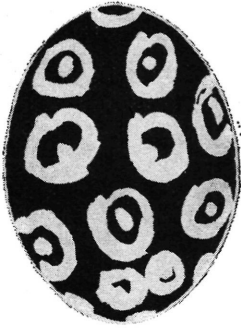
1. Naturalisztikus tenyér- és ujjábrázolás

38. *ábra.* Ltsz. 67.197.212. Osztatlan felületen egyetlen, az egész felületre kiterjedő díszítmény: önmagába visszatérő, irányát folyton változtató görbe vonal, leginkább amóbához hasonlítható, bár annál is jóval szerteágazóbb alakzat körvonala. Ha az alakzat leírására egyáltalán vállalkozni lehet, úgy megkülönböztethető annak szerteágazó törzse és az abból kiágazó, többnyire ívelt körvonalú kitüremlések, amelyek gyakran hajlítotak is. A díszítmény belseje eltérő színnel kipontozott.

39. *ábra.* Ltsz. 56.56.2. Osztatlan felületen egyetlen, az egész felületre kiterjedő díszítmény, az előző ábrával kapcsolatban leírthoz hasonló. Lényeges eltérés, hogy a törzsből való kitüremlések csak kivételesen visszahajlók, többnyire megközelítően egyenes, szinte párhuzamos vonalköz végződik ívelten, ezek a kitüremlések emberi ujjhoz hasonlíthatók. A teljes díszítmény kipontozott, az igen elnyújtott díszítményrészekben azonban pontsört, egyet vagy kettőt, láthatunk.

Az utóbbi két ábrán bemutatott díszítmény régiségének feltételezését több — később kifejtendő — körülmény indokolja. Számunkra e díszítmény napjainkig élő fennmaradása annyiból döntő fontosságú, hogy bizonyítja: amikor a felületfelosztás különböző mértékű megvalósítása és ennek nyomán való díszítményszerkesztés a tojásdíszítésben az egyik alapvető alakulási vonalnak látszik, ugyanakkor az osztatlan felület ornamensekkel vagy egyetlen szerteágazó ornamenssel való borítása az a másik fontos forrás, amellyel a tojásdíszítés általunk belátható, ill. az azt megelőző időszakban lefolyt alakulásának rekonstruálására törekedve számolnunk kell. Sőt az anyagot behatóan vizsgálva, a díszítmények egymással lehetséges kapcsolata után kutatva az a benyomásunk támad, hogy egyrészt *e szabálytalan, a felületet rendszertelenül birtokba vevő díszítmények bizonyos fajta rendeződésen mennek át, sőt a felosztott felület mezőrendszerébe is beilleszkednek.* Sok olyan díszítménnyel találkozunk mezőkre osztott tojásfelületben, amelyek bizonyos tagadhatatlan hasonlatosságot mutatnak fel a 38. és 39. *ábrán* bemutatott díszítmények egyes részleteivel. Azt nem tudjuk alátámasztani, hogy e bonyolult díszítményekből egyszerűsödtek volna a felosztott felület mezőibe került díszítmények Talán inkább úgy kellene ezt az alakulást elképzelni, hogy létezhetett egy ilyen jellegű, de nem egyetlen, hanem több díszítménnyel való díszítése is az osztatlan felületnek. Olyasfajta rendezetlen elhelyezésre gondolunk, mint amelyet pl. a 37. *ábrán* bemutatott tárgyon láthatunk, vagy ami gyakori őskori sziklarajzokon és tárgyakon. Amikor ugyanis e díszítményféleséghez analógiákat keresünk, az emberi kéz időben és térben igen elterjedt ábrázolásához tarthatjuk hasonlóknak egymáshoz többé-kevésbé hasonlító, e körbe tartozó díszítményeink jó néhányát, s felmerül a gondolat, hogy az ujjszerű alakzatokból álló díszítmények, most már az ábrázolt ujjak számától és egymáshoz viszonyított elhelyezésétől függetlenül a kézárának különböző elrajzolásai, továbbrajzolásai, ill. egyes részleteinek csupán az ornamentika-alakulás törvényszerűségeinek engedő, az eredeti ábrázolási törekvést már szem előtt nem tartó változatai.

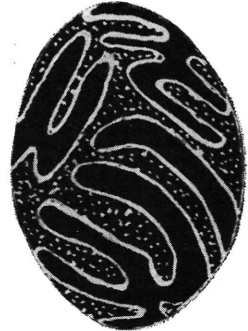
40. *ábra.* Ltsz. 88438. Osztatlan felület egészére egyetlen önmagába visszatérő vonallal rajzolt díszítmény, amely e szempontból emlékeztet a 38. és 39. *ábráinkon* bemutatottakra. Sokkal szabályosabb azonban azoknál, minthogy itt a díszítmény törzsből egymás mellett egységekként nyilván-

37.

38.

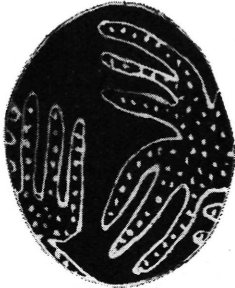

39.

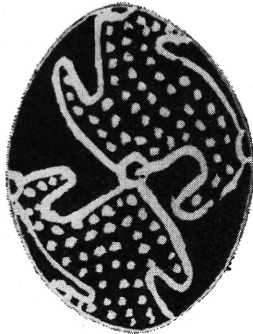
37. ábra. Ltsz. 59.61.21. A bukovinai Istensegítsről (Țibeni, RSZK) Kismányokra (Tolna m.) települt székely munkája, a díszítés neve „tyúkszemes”.

38. ábra. Ltsz. 67.197.212. Kézdivásárhely, Udvarhely (Târgul Săcuesc, RSZK) környékén készült.

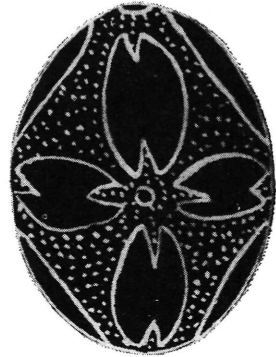
39. ábra. Ltsz. 56.56.2. Uzonban, Háromszékben (Ozun, RSZK) készült.

40.

41.

42.

40. ábra. Ltsz. 88438. Tiszabogdányban, Máramarosban (Bohdan, Ukrán SZSZK) készült, ukrán munka.

41. ábra. Ltsz. 65.80.21. A bukovinai Andrásfalváról (Mănești, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítés neve „ördögtérnyes”.

42. ábra. Ltsz. 68.145.6. Gyimesfelsőlokon, Csíkban (Lunca-de-Sus, RSZK) készült, a díszítőmunka neve „kupa”.

valóan elkülönülően hét esetben három, egy esetben öt ujszerű karcsú nyúlvány türemkedik ki. A díszítmény belseje kipontozott, az ujjak belsejében pontsor.

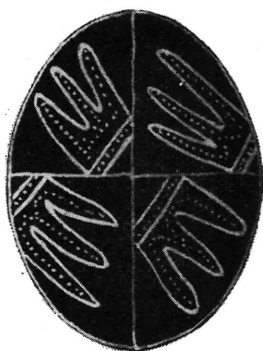
41. *ábra.* Ltsz. 65.80.21. Osztatlan tojásfelület, a végeken és a tojás derekán azokon a helyeken, ahol a hosszanti felezők és a keresztfelező metszenek egymást, egy-egy kis köröcske. Nagyjából a nyolc mezőnek megfelelő helyeken egy-egy, egy önmagába visszatérő vonallal rajzolt díszítmény: a mezőhatároló vonalaknak részben megfelelő vonalvezetésű törzsből mindegyik szomszédos mező területére egy-egy ujj alakú nyúlvány nyúlik át. A díszítmények váltakozva kipontozottak.

42. *ábra.* Ltsz. 68.145.6. A felület osztatlan. A végeken és a tojás derekán a hosszanti felezők és keresztfelező találkozásának helyén egy-egy kör. Mindegyik mezőnek megfelelő felületrészen azonos díszítmény: egy-egy befelé hajló ívű háromszög e körök között, amely azonban nem zárt, hanem a hosszanti felezők és keresztfelező helyén, azok irányának megfelelően álló kis ujszerű nyúlványt alkot, egy ilyen nyúlvány tövébe két mezőből torkollik be a háromszög oldala. A nyúlványok a tojásfelület fontos pontjain négyszirmú virághoz hasonló összképet adnak ki, ami azonban nem szünteti meg a tojásfelület díszítésének hálózatjellegét.

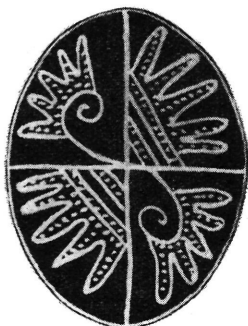
43. *ábra.* Ltsz. 42438. A felületet hosszanti felezőpár és keresztfelező nyolc mezőre osztja. A mezők mindegyikében azonos díszítmény, egymással párhuzamosan elhelyezve, úgy, hogy a tojást körbe forgatva azt látjuk, hogy egy-egy félen sort alkotnak, egy-egy lapon összképet nem adnak ki. A díszítmény: a mező hosszanti felező és keresztfelező határoló vonalát rövid vonallal, háromszöget bezárva összekötötték, ezzel párhuzamosan húztak. E párhuzamoson áll az egyetlen vonallal meghúzott, három egymás melletti ujj alakú nyúlványból álló díszítmény. A díszítmény belsejében az ujjakban és az alattuk lévő tagolatlan részen pontsor, úgyszintén a párhuzamosok között.

44. *ábra.* Ltsz. 67.127.1. Két hosszanti felezővel és keresztfelezővel nyolc mezőre osztott felület. A mezőkben kétféle díszítmény váltakozik, elhelyezésük a lapok középpontjára koncentrált. Az egyik féle díszítmény: a hosszanti és keresztfelezővel a mezőközponthban háromszöget bezáró vonallal további három párhuzamos húzva, az utolsó párhuzamos egyenesen áll az egyetlen vonallal meghúzott, öt ujszerű nyúlványból álló díszítmény. Az ujjakban, ill. a két szélső párhuzamos között pontsor. A másik díszítmény: a mezőközponthból kiinduló kacson egyetlen vonallal meghúzott ötujjas díszítmény. Az ujjai belsejében pontsor. A kacsa rajzolt díszítmény neve „kakastaréj”, a párhuzamosokra rajzolt díszítményé „tener” (tenyér), ill. „ujja”.

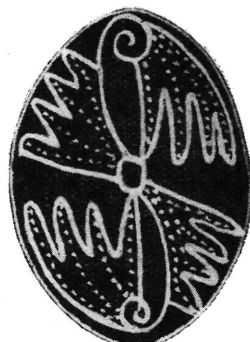
45. *ábra.* Ltsz. 129351/1. A felületet hosszanti felező osztja. A mezők középpontjában kis kör, közepén ponttal, ezáltal mintegy ki van jelölve a nyolc mező: a díszítmények nagyjából ezek helyén vannak. E helyeken azonos, mezőnként váltakozó helyzetű díszítmény: egymással hegyesszöveget bezáró két vonal legyezőszerűen szétáruló alakzatot alkot, mely három, négy vagy öt ujszerű nyúlvánnyal záródik. Mindegyik díszítmény egyetlen vonallal megrajzolva. A díszítmények egyik része a középponti körből indul, az ezekkel ellentétes irányú, velük szomszédos díszítmények

43.

44.

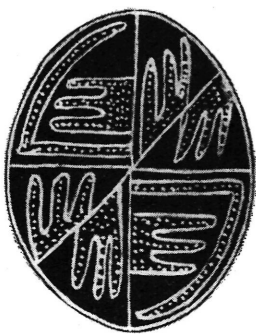

45.

43. ábra. Ltsz. 42438. Kézdivásárhely, Háromszék (Târgul Săcuiesc, RSZK) környékén készült.

44. ábra. Ltsz. 67.127.1. Gyimesközélpokon, Csíkban (Lunca-de-Jos, RSZK) készült, a díszítés neve „kakastaréjos” és „tener ujjá”.

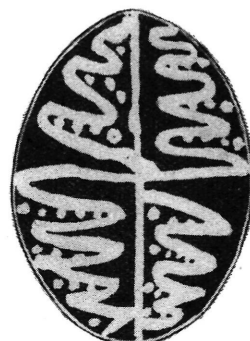
45. ábra. Ltsz. 129351/1. Dunántúli munka, valószínűleg Gyönkön (Tolna m.) készült.

46.

47.

48.

46. ábra. Ltsz. 44419. Csíkszépvízen, Csíkban (Frumoasa, RSZK) készült.

47. ábra. Ltsz. 65.80.22. A bukovinai Andrásfalváról (Măneuți, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítés neve „nyúlfüles”.

48. ábra. Ltsz. 65.80.31. A bukovinai Andrásfalváról (Măneuți, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítőmunka neve „kakastaréj”.

az előbbiekkal egy töből kiinduló, a mező helyére áthajló kacsból. Ilyen módon egy-egy lapon a díszítmények forgó összképet mutatnak. A díszítmények belsejében minden ujjban pontsor. A felület többféle eltérő színű festékfolttal élénkített.

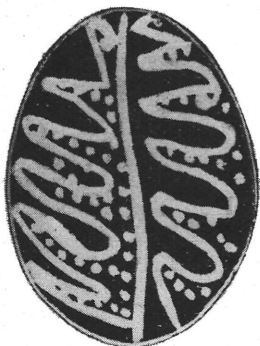
46. *ábra.* Ltsz. 44419. A felületet két hosszanti felező, keresztfelező és egy ferde felező tagolja. A mezőkben — ha a ferde felezővel tagolt mezőket is egy mezőnek fogjuk fel — váltakozva kétféle díszítményt láthatunk. A díszítmények a lapok középpontjára koncentrálnak. Az osztatlan mezőben a lap középpontja fölött a hosszanti felezőből a keresztfelezővel párhuzamos vonalpár indul ki, amely azonban az oldalsó hosszanti felező mezőhatárolót megközelítve szögben megtörik és a mezőhatárolóval párhuzamosan folytatódik majdnem a csúcsig, ill. aljig s ott ívben záródik. Tulajdonképpen egyetlen vonallal rajzolták meg s megtört ujjalaknak is felfogható. Ez a díszítmény körülöleli a hosszanti felezőre egyetlen vonallal rajzolt háromujjú tenyérdíszítményt, amelynek helyzete szintén párhuzamos a keresztfelezővel. A kettéosztott mezőben a másik mezőben lévőhöz hasonló háromujjas tenyérdíszítményből kettőt láthatunk, amelyek az osztóvonalra vannak rajzolva: a lapcentrum felé eső szakaszon a csúcs, ill. alj felé irányul, az osztóvonal másik szakaszára rajzolt pedig a keresztfelező felé. A díszítmények kipontozottak, ill. az ujjakban csak pontsor.

47. *ábra.* Ltsz. 65.80.22. Nyolc mezőre osztott felület, mindegyik mezőben azonos díszítmény. A felső, ill. alsó félen elhelyezett díszítmények egymással ellentétes irányba beállítottak. A díszítmény: minden hosszanti felező mezőhatároló vonal közepetájára rajzolt kettős ujjdíszítmény, egyetlen vonallal meghúzva. Az ujjakban pontsor.

48. *ábra.* Ltsz. 65.80.31. Nyolc mezőre osztott felület, mindegyik mezőben azonos díszítmény. Az alsó és felső félen a díszítmények egymással ellentétes beállításúak. Az egyetlen vonallal meghúzott négy vagy három ujjdíszítmény a hosszanti felezők és keresztfelező metszéspontjaiból indul ki és a csúcsba, ill. aljba torkollik. Az ujjakban pontsor. Ezzel a megoldással voltaképpen két egymáshoz hasonló díszítményt hoztak létre minden mezőben, hiszen a kipontozatlan mezőrész, a mezőhatárolók és a díszítmény határoló vonala szintén ujjas díszítménynek lenne felfogható, csak éppen a keresztfelező lemetszi hosszában az odajutott ujj felét.

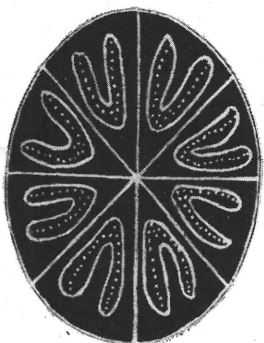
49. *ábra.* Ltsz. 65.80.25. A felületet két hosszanti felező négy hosszú mezőre osztja. A mezők mindegyikében hasonló, egyirányú díszítmény: a hosszanti felezőre épült, csúcstól aljig nyúló egyetlen vonallal rajzolt hatujjú díszítmény. Az ujjakban, ill. azok tövénél a hosszanti felező mentén pontsor. A helyzet hasonló a 47. *ábrán* megfigyelhetőhöz: a mezők fennmaradó részében is egy-egy sokujjú díszítmény rajzolódik ki.

50. *ábra.* Ltsz. 56.56.1. A felületet két hosszanti felező, keresztfelező és egy ferde felezőpár tagolja. Ezáltal egy lapon nyolc, összesen tizenhat nyújtott háromszög alakú mező jött létre, amelyek mindegyikébe azonos díszítmény került, a lapok középpontjára koncentrált elhelyezésben. A díszítmény: egyetlen önmagába visszatérő vonallal megrajzolt, V-alakban szétálló két ujj. A díszítményekben pontsor, amely a szétágazás alatt kipontozássá sűrűsödik.

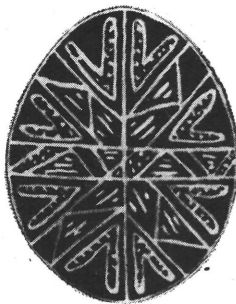

49.

49. ábra. Ltsz. 65.80.25. A bukovinai Andrásfalváról (Mănești, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítés neve „félcserelepis”.

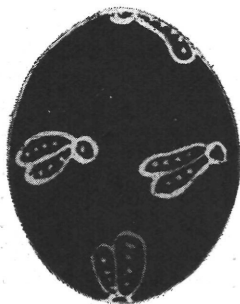
50.

51.

50. ábra. Ltsz. 56.56.1. Uzonban, Háromszéken (Ozun, RSZK) készült.

51. ábra. Ltsz. 56.56.24. Kisbáron (Somogy m.) készült.

52.

52. ábra. Ltsz. 59.61.8. A bukovinai Istensegítről (Tibeni, RSZK) Kismányokra (Tolna m.) települt székely munkája, a díszítés neve „nyúlfüles”.

51. *ábra.* Ltsz. 56.56.24. Két hosszanti felezővel, kettős vonallal meghúzott keresztfelezővel és egy ferde felezőpárral felosztott felület. A kettős felületosztó vonalak köze széles, zezugvonal, amely a keresztfelezőn kettős vonallal van meghúzva, tölti ki, a zezugokban rövid díszítővonalkák, a kettős zezugok két vonala közt minden második esetben pontozás. Ez a díszítővonal-hálózat igen kevés helyet hagy a nyolc nyújtott háromszög alakú mező számára, amelyekbe azonos díszítmény került, a lapok középpontjára koncentrált elhelyezésben. A díszítmény: egyetlen önmagába visszatérő vonallal megrajzolt két ujj, a 49. *ábrán* láthatóhoz hasonló. A díszítményekben pontsor.

52. *ábra.* Ltsz. 59.61.8. Osztatlan felületen a meg nem rajzolt hosszanti és keresztfelezők metszéspontjainak helyére rajzolt kis köröcskékre épül két szorosan egymáshoz tapadó, tehát önállóan egyenként megrajzolt ujjdíszítmény. Szabályos elhelyezésük: a keresztfelező mentén elhelyezkedők egy irányba beállítottak, a csúcson lévő ezekkel ellentétes irányú, míg az aljon lévő díszítmény erre merőleges beállítású — a végdíszítmények tehát az egyik, ill. másik hiányzó hosszanti felező irányát követik.

Nem törekedve minden lehetséges változat bemutatására, csak utalunk arra, hogy *tenyér-, ill. ujjalakból elrajzolt díszítményeink óriási variálódást mutatnak; a variációs sor egyik szélén igen szerteágazó díszítményalakzatok állnak, a másik szélén az egyetlen, önmagában álló ujjdíszítmény.* Törekedtünk azonban azoknak a helyzeteknek minél teljesebb felsorakoztatására, amelyekben e díszítmények megtalálták fontos helyüket, gondolunk itt a felosztatlan felülettől a különböző mértékben és módon, nemegyszer igen hangsúlyos hálózattal osztott felületekben való elhelyezkedésükre. Utolsó példánk (52. *ábra*) egyedi példány gyűjteményünkben, s az osztatlan felületben igen szabályosan történt díszítményelhelyezés a rendszeres felületfelosztás díszítményhely meghatározó alapelveinek ismeretére és tiszteletben tartására vall. A díszítmények azonban nem a mezők helyére kerültek. Első látásra a díszítmény a felületen elszórtnak hat. Úgy is tekinthetjük e tárgy díszítését, mint a korábbi, sajnos, csak feltételezett, *felületen elszórtan, szabálytalanul jelentkező kéz- és ujjdíszítés* korlátozott mértékben szabályossá tett megvalósulását.

Tárgyalt díszítményünk nem szorult ki a rárétegződő gótikus-renaisszansz virágornamentika által. Egyrésztől ezekből az elemekből is szerkesztettek az új stílus által diktált szerkesztési elvek szerint díszítménykompozíciókat, másrészt az új díszítőelemek mellett szerényebb szerepet kapva éltek tovább.

2. Geometrikus tenyér- és ujjdíszítmény

Gyakori tojásxim a gereblyefejhez hasonló, egyenes vonalakkal rajzolt *ábra*, amely nyélen, száron vagy egyenes vonalakkal határolt sík idom (pl. háromszög, trapéz) egyik oldalára épülve van megrajzolva. E díszítmények tájnyelvi megnevezései gyakran utalnak is olyan mezőgazdasági eszközökre, amelyekhez az *ábrák* hasonlítanak, pl. „gereblyés”, „bránnás”. Több kutató meg is állapította, hogy a díszítmények munkaeszköz-*ábrázolások*.²⁷ Az *ábrák* be-

²⁷ Lásd a 22. sz. jegyzetet.

hatóbb tanulmányozása, és nem utolsósorban SZILÁDY Zoltán úttörő probléma-felvetése nyomán²⁸ az ábrák mögött az emberi kéz ábrázolására való törekvést kell keresnünk. E feltevést erősen támogatva látjuk abban a tényben, hogy az emberi kéz és annak részei, az ujjak, naturalisztikus felfogásban olyan jelentős helyet kaptak a tojásábrák díszítésmintéikincseiben.

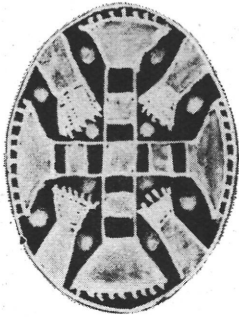
53. *ábra.* Ltsz. 83647. A felületet hosszanti felező — melyet kettős vonallal húztak meg — két mezőre osztja. A hosszanti felező kettős vonalának köze hármasszögű zég-zugvonallal közrefogott eltérő színű festékfoltokkal díszített. A két lapon azonos díszítésminta: a hiányzó hosszanti és keresztfelező helyén kettős vonalú kereszt, amelynek kettős vonalát sűrűn kötik össze merőlegesek, valósággal különböző színű négyszögek sorává téve a keresztágakat. Mindegyik keresztág trapézalakban kiszélesedik, s záróvonalából tíz-egynéhány rövid merőleges vonalka mered ki. A keresztágak közé a hosszanti felezőből kiinduló párhuzamos pár — amely kissé ívelt oldalú trapézokká szélesedik ki s záróvonalából öt-nyolc rövid merőleges mered ki — nyúlik be. Ezek a benyúló ábrák tagadhatatlanul a kar-kézfej benyomását keltik. Az általunk karnak nevezett díszítésmintarészt, valamint a kereszt egyes négyszögeit sűrű eltérő színű egymást metsző vonalhálózat tölti ki, a keresztágak közé benyúló kézfejeket hasonló, a tojás természetes színében megvalósított hálózat. A díszítésminták között néhány színes festékfolt.

54. *ábra.* Ltsz. 35173. A felületet hullámvonalú keresztfelező osztja. A két azonos, a két felet szinte teljesen betöltő díszítésminta: a csúcs-, ill. aljból négy irányba, keresztalakban kiálló nyújtott háromszögek (amelyekhez hasonlóak a 2. és 3. *ábrán* a felület rendszeres felosztása nyomán jöttek létre), belsejükben a keresztfelezővel párhuzamos vonalak, végükből öt-hét rövid merőleges vonalka mered ki. A hiányzó hosszanti felezők helyén a díszítésminták között pontsor.

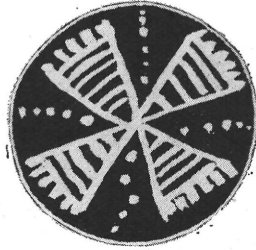
55. *ábra.* Ltsz. 35000. A felületet két hosszanti felező és a keresztfelező osztja. A két végen, s az elő- és hátlap középpontja körül az 54. *ábrán* bemutatott díszítésmintát láthatjuk, természetesen a háromszögek rövidebbek, minthogy kevesebb hely áll rendelkezésükre. A párhuzamosok száma is kevesebb a háromszögekben, a kimeredő vonalak száma négy-öt. Egyetlen mezőben egy nagy pontot találunk.

56. *ábra.* Ltsz. 28585. A felületet két hosszanti felező és a keresztfelező osztja. Az elő- és hátlapon egy-egy, az előző két *ábrán* bemutatotthoz hasonló díszítésmintát láthatunk, a lehető maximális méretűre megnövelve, amennyiben a kis kiálló merőleges vonalak az oldalsó hosszanti felezőig érnek. A mező belsejében lévő díszítésmintahatároló vonal kacsban folytatódik, ami által az egész díszítésminta forgó jellegűvé válik.

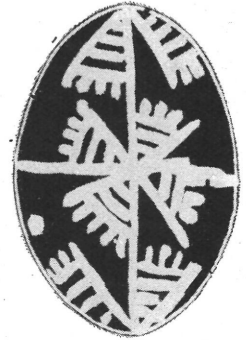
²⁸ SZILÁDY, 1935. 153—159. egy Bián talált bronzkori mészbetétes karcolt díszítésű madár alakú cserépcsergő bemutatása kapcsán felhívja a figyelmet — etnológiai irodalomra való hivatkozás mellett — a fésűhöz, gereblyéhez hasonló alakú rajzolat emberi kéz jelentésére és ennek apotropaeikus vonatkozására. E feltevést nagy irodalom áttanulmányozása alapján ellenőrzöttnek látjuk, függetlenül a cikkben foglalt néhány megalapozatlan feltevéstől.

53.

54.

55.

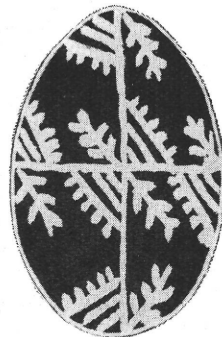
53. ábra. Ltsz. 83647. Körösmezőn, Máramarosban (Jasina, Ukrán SZSZK) készült, valószínűleg ukrán munka.

54. ábra. Ltsz. 35173. Korponán, Hontban (Krupina, CSK) készült szlovák munka.

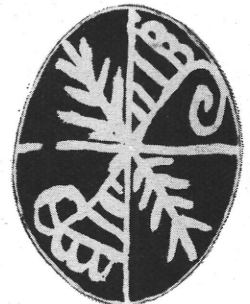
55. ábra. Ltsz. 35000. Csurgón (Somogy m.) készült.

56.

57.

58.

56. ábra. Ltsz. 28585. Belegen (Somogy m.) készült.

57. ábra. Ltsz. 42030. Oltárcon (Zala m.) készült.

58. ábra. Ltsz. 42161. Háromfaagaréven (Somogy m.) készült.

Geometrikus emberábrázolást alig ismerünk a paraszti művészetben. A lőportartókra oly jellegzetes emberfigurák általában kézenfogva sorakoznak, s így kézfejük ritkán rajzolódik ki. Annál figyelemre méltóbb az ácsolt ládák emberalakjainak feltartott keze²⁹ díszítőanyagaink vizsgálata szempontjából. E kezek ugyanis a tojáshímzés „rozsmaring” vagy „fenyőág” néven ismert díszítőanyagoknak felelnek meg. Erre az egyezésre annál is inkább felfigyelhetünk, mert egy példányon is találkozhatunk e kétféle geometrizált ábrázolásával az emberi kéznek. Természetesen semmi alapunk nincs feltételezni, hogy a kései alkotó egyik vagy másik díszítőanyag eredeti jelentésével tisztában lett volna, mint ahogy az a geometrikus kézábrák esetében általában rég feledésbe merülhetett.

57. ábra. Ltsz. 42030. A felületet két hosszanti felező és keresztfelező tagolja. A felezők metszéspontjai körül mindenütt azonos díszítőanyag: két, egymással csúcsában érintkező, vonalkázott végű háromszög, belsőjében párhuzamosokkal, zár közre egy-egy rozsmaringágot vagy kezet, ezeknek hat vagy hét ága van. A keresztfelező körül a díszítőanyagok azonos beállításúak, a két végen is egymással megegyező a beállítás.

58. ábra. Ltsz. 42161. A felületet két hosszanti felező és a keresztfelező osztja. A két lapon azonos díszítőanyag, kissé eltérő elhelyezésben. A lapok négy mezőjében kétféle díszítőanyag váltakozik. Az egyik: a nyújtott, belül párhuzamos vonalakkal kitöltött háromszög, amelynek egyik oldala az egyik lapon a hosszanti felező, a másik lapon pedig a keresztfelező. A háromszögdíszítőanyag szabad végén eddig megismert merőleges vonalaink helyett ívsort találunk, három vagy négy kis körívet. A háromszög mezőben lévő oldala visszahajló kacsban folytatódik. A közben lévő mezők díszítőanyaga: egy-egy rozsmaringág — vagy kéz.

Lehetetlen e díszítőanyag láttán nem felidézni emlékezetünkben a naturalisztikus kézábrázolásból megismert példákat, amelyek eredetének tudatát a máig megőrződött népi terminológia is bizonyítja. Figyelemre méltó, hogy háromszögek végén a vonalkák mellett előfordul a naturalisztikus újjábrázolás is. Mindazonáltal meg vagyunk győződve, hogy az ábrák jelentése elhomályosult, s már csupán ornamensekként szerepelnek.

Megtörtént ebben az esetben is az a felismerés a díszítőanyagalkalmazók részéről, amelyre már láttunk példát az ekevas ornamens esetében (11–13. ábrák). Elkezdték gereblyének rajzolni azt az ábrát, amely hasonlított rá. Lásunk egy példát az átmenetre: a párhuzamosokkal kitöltött háromszög önálló mezőt tölt ki, a gereblye pedig nyelet kap, ami ugyan jobban hasonlít a rozsmaring szárához, amelynek levelei is jelezve vannak:

59. ábra. Ltsz. 56.56.49. Két hosszanti felezővel osztott felület, tehát négy hosszú mező. A hosszú mezőkkel való gazdálkodás azonban úgy történik, hogy emlékeztet a nyolcmezős felosztásra. Így tehát a hosszú mezők alsó, ill. felső fele váltakozva vízszintes párhuzamosokkal behúzo-

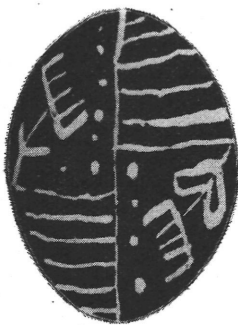
²⁹ Lásd K. CSILLÉRY, 1957. 283–290. 1–4. ábráját, K. CSILLÉRY, 1969. 72., VISKI, 1942. 314. E kézábrázolási mód a paraszti díszítőművészet más ágaiban is ismeretes, például a dolgozat záró fejezetében ismertetjük. — SZILÁDY, 1935. 157. lapon közölt magyar hímes tojás ábrák között — amelyekkel a gereblyedíszítés kézábrázolás voltát kívánta bizonyítani — meglepő módon mind a rozsmaringághoz, mind a tyúklábhöz hasonló tojásdíszítőanyagokat is bemutat. Ezekhez részletesebb magyarázatot nem fűz. Az ábrák közlésének egyetlen indítéka lehet, hogy ő is kézábrázolásokat sejtethetett ez ornamensek háttérében.

gatott. Az utolsó párhuzamosnak a hosszanti felezővel való találkozás-pontjából szögfelező irányba nő ki egy szár-nyél, amelynek végén, arra merőlegesen, van a négy- vagy ötfogú gereblyefeje. A felső félre eső száron rajzolt körvonalú levélpár, az alsó félre esőkön két, ill. három rozmaringlevél. A gereblyefejek körül elszórtan néhány pont.

A következő tárgyakon már valódi szerszámábrázolásokat láthatunk: 60. ábra. Ltsz. 138121. A felületet két hosszanti felező és kettős vonallal meghúzott keresztfelező nyolc mezőre osztja. A kettős vonal pontsort fog közre. A hosszanti felezők és a keresztfelező metszéspontjaiból két-két gereblyenyél indul, egy felső félen és egy alsó félen lévő mezőbe, a nyelek együttesen egy egyenest alkotnak, a hiányzó ferde felező irányát követik. A nyél természetűségnek megfelelően kettéágazik s így illeszkedik rá a hét- vagy hatfogú gereblyefeje.

64. ábra. Ltsz. 65.80.28. A hosszanti felezővel két lapra osztott felületen egymástól némileg eltérő díszítést láthatunk. Az előlapon a hiányzó hosszanti felező helyén áll a hosszú nyelvű gereblye, hétfogú. Mellette két oldalt áll az aljból induló nyelvű két háromágú villa. A másik lapon ellenben két ötágú gereblye fog közre egy hatalmas háromágú villát. A díszítmények szárát, ill. a háromágú villa ágait is pontsorok szegélyezik két oldalról.

A háromágú villa ábrázolásánál sem lenne helyes megfedkezünk a rozmaringág-, fenyőágyszerű, ill. tyúklábhoz hasonló kézábrázolásokról. Annál kevésbé, mert teljes joggal merülhet fel a kérdés: miért éppen ezeket az eszközöket ábrázolták tojáson, s miért hanyagoltak el számos, nem kevésbé fontos mezőgazdasági eszközt, olyan alapvetőeket, mint amilyen pl. a sarló, a kasza? Egyetlen választ találhatunk erre: *azoknak a szerszámoknak az ábrázolását oldották meg hímestojáson, amelyeknél ezt hasonló, korábbi díszítmény előkészítette, s csak csekély módosítást, hasonlóbba tevést kellett elvégezni.* Ez volt a helyzet az ekevasnál, és a gereblye, villa esetében is.

59.

60.

61.

59. ábra. Ltsz. 56.56.49. Nyíráján (Szabolcs m.) készült.

60. ábra. Ltsz. 138121. Valószínűleg Besztercenaszódban (Násáud, RSZK) készült román munka.

61. ábra. Ltsz. 65.80.28. A bukovinai Andrásfalváról (Mănești, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítés neve „gereblyés-villás”.

3. A gótikus-reneszánsz virágornamentika

A gótikában már jelentkező, majd a reneszánsz által kibontakoztatott és népszerűvé vált virágornamentika, amely paraszti környezetben festett mennyezeteken, majd bútorokon, textilmunkákon, kerámián egyaránt elterjedt néhány évszázad alatt,³⁰ nem maradt hatástalan a még oly rendkívüli konzervatívtságot felmutató tojáshímzésre sem. Épp e nagy konzervatívtság miatt — hiszen az eddigiekben tárgyalt archaikus díszítőelemeket is XIX., főleg XX. századi anyagon volt alkalmunk bemutatni — e virágornamentika tojáson való meghonosodása minden bizonnyal meglehetősen késéssel követhette a többi, előbb felsorolt tárgyfelelések reneszánsz stílusban való díszítését.³¹ Emellett még az is megfigyelhető, hogy a hagyományos, korábbi díszítőelemek felhasználásával sűrűn találkozunk az új stílus diktálta díszítőelemekkel. Ezek a hibriddíszítvények, amelyek a korábbi, naturalisztikus vagy geometrikus tenyér- és ujjornamentika virágbokorba vagy virágfüzérbe foglalásából állnak, átmeneti alakok, az utánozni kívánt díszítőelem teljes elsajátítására való képzetlenségből fakadó egyszerűsítések, az új díszítésnek a már birtokban lévő rajztechnikai felkészültséggel való — saját célra megfelelő — megvalósításai. Ilyenfajta díszítvényeken egy-egy mellékes, a díszítőelemet mozgalmasabbá tevő mellékes díszítőelem alkalmazásával törekednek a hasonlóság fokozására az utánozni kívánt díszítőelemekkel. E különleges, átmeneti díszítvények mellett igen szép, kiforrott, a reneszánsz stílus jegyeit hiven felmutató díszítvényekkel is találkozunk.

A tölgylevél,³² vagy mint Erdélyben nevezik, „cserelapi”, rajzi megoldását bizonyára elősegíthette a naturalisztikus ujjdíszítőelem, amelynek néhány, az előbbieken bemutatott példáját érdemes emlékezetünkbe idéznünk (47., 48., 49. ábrák). Az utóbbi két ábrán szinte előttünk áll a cserlevél, csak éppen a pontozás mindig egy felet emel ki. Bemutatandó példáinkon a pontozással való kiemelés már a teljes levélre fordítja figyelmünket:

62. ábra. Ltsz. 62.74.5. Két hosszanti felezővel, keresztfelezővel és egy ferde felezőpárral tagolt felület. A ferde felezők szakaszai a nyolc mezőben a díszítőelem szimmetriatengelyéül szolgálnak. Mindegyik mezőben azonos díszítőelem: a ferde felező lapközponthoz közel eső pontjából kiinduló és az oldalsó hosszanti felezővonalhoz közeli pontjában végződő — háromujjas, egy vonallal húzott — díszítőelem, kissé ferde elhelyezésűek. A két irányba megrajzolt ujjdíszítőelem egyetlen egységet alkot, ezt bizonyítja az egyöntetű kipontozás. A díszítőelem neve „cserelapi”.

63. ábra. Ltsz. 65.80.34. Hosszanti felezőpárral négy hosszú mezőre osztott felületen a 49. ábrán láthatótól alig eltérő díszítőelem. Ez a csekély eltérés azonban igen fontos: határozott szimmetriára törekvést láthatunk

³⁰ BALOGH, 1967. 144—163., K. CSILLÉRY, 1971. 6—9., K. CSILLÉRY, 1972. 26—27., 34—35.

³¹ Lehetséges, hogy ilyenfajta díszítőelemekről („virág”) tudósít az 1740—1759 között készült feljegyzés (GYÖRFFY, 1935. 81.), a magyarországi tojáshímzésre vonatkozó egyik legrégebbi adatunk.

³² A székelyföldi bokályokon lévő cserlevél-mintát a XIV—XV. századi olasz kancsók tölgylevél díszítőelemével hozza kapcsolatba KRESZ, 1972. 234., 235., 242.

egy-egy lapon, a lapot felező hosszanti felező a díszítmény szimmetria-tengelye. A kipontozás a cserlevél-mivoltot, a díszítmény egységét hang-súlyozza. A csúcson a felezők metszéspontján kacspár, az aljon e metszéspontot pontkör veszi körül.

64. *ábra.* Ltsz. 65.80.9. Osztatlan felület, a felület két lapnak megfelelő két részén egy-egy álló helyzetű, szabadrajzú cserlevél. Az egyikbe levélerezet rajzolva. Mindkettő kipontozott.

Nem ritkaság, hogy a cserlevél szára, főere a díszítményen túl folytatódik s további díszítmény szárául szolgáljon. E díszítmény éppúgy adódhat a tojásímezés eddig megismert, nagy hagyományú ornamentikájából, mint az új, a cserlevél által is képviselt reneszánsz díszítménykincsből.

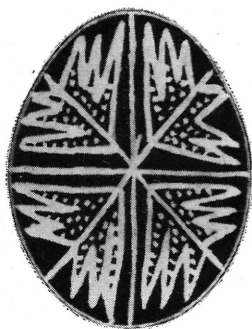
65. *ábra.* Ltsz. 59.61.3. Egy hosszanti és a keresztfelezővel négy mezőre osztott felület. A mezőkben azonos díszítmény: a hosszanti felező és keresztfelező metszéspontjából egy-egy mezőbe nyúlik be egy-egy szár oly módon, hogy a két szár egymásban folytatódik. A száron cserlevél, a főér hajlított, a levél majdnem a másik oldalsó metszéspontig hajlik, végén egy pontból kiinduló három vonalkából álló kézdíszítmény. Minden levél fele kipontozott.

66. *ábra.* Ltsz. 56.56.32. Egy hosszanti felezővel, keresztfelezővel négy mezőre osztott felület. A mezőkben a díszítmények elhelyezése hasonló a 65. *ábrával* kapcsolatban leírthoz. A hajlított száron két oldalt egy-egy egy pontból kiinduló ferde vonalka, majd szabadrajzú cserlevél, végül a meghosszabbított főéren egy-egy gereblyefeje. Minden gereblyefeje előtt egy pont. A cserlevelek két felében egy-egy pontsor.

67. *ábra.* Ltsz. 52.71.286. A felületfelosztás, az *ábrák* elhelyezése és iránya teljesen az előző két *ábrán* láthatóhoz hasonló. A cserlevél jóval határozottabb, céltudatosabb körvonalú az előzőknél. A meghosszabbított főér egy kis tulipánszerű díszítmény szára, e díszítmény nyitott, és két ívelten kihajló oldala közt egy pontból kiinduló három rövid egyenes vonalból álló V-szerű *ábra* (geometrizált kézfej) van. A szárat pontsor szegélyezi, a tulipán belsejében egy pont, a levél teljesen kipontozott. Az osztóvonalakon nagy kerek festékfoltok.

A virágornamentika kivitelezésében hasonlóképpen támaszkodtak a technikailag már jól megoldott, ismert archaikus elemekre. Néhány egyszerű díszítményen szemmel látható, hogy növényi ornamentika kíván lenni, noha szinte minden részlet archaikus díszítőelemekkel azonosítható,³³ s mégis a szerkesztés

³³ Lokális hímestojás gyűjtemény igen alapos díszítményelemzését adja CS. SEBESTYÉN, 1913. 130.: „A virágstilizálás fokozatos menete igen egyszerű és világos, mert kevés és egyszerű elemekből épül föl. Minden rajzolásnak, s úgyszólván minden idomnak kiinduló alakja egy egyszerű hurokvonal, amely felül kerek s alul hegyes végével egy vonalból mint szárból indul ki. Határozottan egyszerű sima virágszirom alakja van. Majd minden virágalaknak ez a levélalak a gerince, a kiinduló alakja, ehhez tapadnak a hasonló alakú vagy a másik alapidom, oldalt látszó szíromlevélalakok.” Az elemzett torontáli szerb tojásdíszítés főleg igen nagy alakú, nem egyszer a felületen meglehetősen szabadon elhelyezett virágdíszítményekből áll. Felmerül bennünk a gondolat, hogy az összes díszítmények gerincét képező, CS. SEBESTYÉN által szíromalakúnak nevezett díszítmény a bizonyára korábban itt is alkalmazásban volt ujjdíszítmény, amely a később rárétegződött virágornamentikába átmentődhetett.

62.

63.

64.

62. ábra. Ltsz. 62.74.5. Gyimesközéplokon, Csikban (Lunca-de-Jos, RSZK) készült, a díszítmény neve „cserelapi”.

63. ábra. Ltsz. 65.80.34. A bukovinai Andrásfalváról (Măneuți, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítés neve „cserelapis”.

64. ábra. Ltsz. 65.80.9. A bukovinai Andrásfalváról (Măneuți, RSZK) Hidasra (Baranya m.) települt székely munkája, a díszítés neve „cserelapis”.

65.

66.

67.

65. ábra. Ltsz. 59.61.3. A bukovinai Istensegítsről (Țibeni, RSZK) Kismányokra (Tolna m.) települt székely munkája, a díszítés neve „cserelapis”.

66. ábra. Ltsz. 56.56.32. Nyírbákon (Szabolcs m.) készült.

67. ábra. Ltsz. 52.71.286. A Tolna megyei Sárközben készült.

eredményeképpen, amit olykor a vonalvezetés lazábbá tétele is segít, ezt a benyomást sikerül is a nézőből kiváltani:

68. *ábra.* Ltsz. 75584. Két hosszanti felezővel, keresztfelezővel és egy ferde felezőpárral tagolt felület. A ferde felezők szakaszai a nyolc mező szimmetriatengelyei. A mezőkben majdnem azonos díszítmény: a ferde felezőből mint szárból két irányba, egymással hegyesszöget bezárva egy-egy ujjalakzat indul ki azonos kezdőpontokból. A szár végén, az oldalsó hosszanti felezőnél jobbra-balra kiágazó, egymással hegyesszöget bezáró két vonalka a szár végét már ismert háromágú kézdíszítményünkkel alakítja, minden második mezőben. E mezőkben a díszítményben pontsor. Az ezekkel váltakozó mezőkben a díszítményt pontsor szegélyezi.

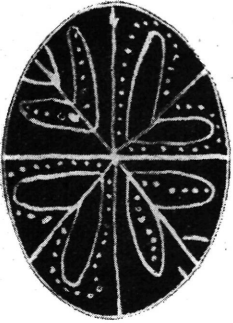
69. *ábra.* Ltsz. 67.197.121. Nyolc mezőre osztott felület, a mezőkben váltakozva kétféle díszítmény a lapok központjaira koncentrálnak. A díszítmények a hiányzó ferde felezők irányát követik. Az egyik mező díszítménye: hosszú szár visszakunkorodó kacsban végződik; a másik mezőben hasonló hosszú száron lévő két visszakunkorodó kacs közt három szét-tartó egyenes vonalból álló díszítmény. Az ilyen mezőkben a csúcsból, ill. aljból kurta száron hasonló háromág (kézornamens) nő ki, az egyik kacsos mezőkben e helyen pontokkal körülfogott pont. Az előlap egyik kacsos díszítményét pontsor kíséri, ez a hátlapon hiányzik.

70. *ábra.* Ltsz. 56.56.93. A felületet osztóvonal helyett két, az oldalsó hosszanti felező helyén futó, a két végen egymást megközelítő díszítmény két lapra osztja. A két lapon azonos díszítmény. Az osztódíszítmény: kissé kifelé ívelő vonalpárt, amelyek a tojás végei közelében összefutnak, vízszintes vonalak köntnek össze létraszerűen. A díszítmény két csúcán kacs pár között háromág, két oldalán pedig egymással ellentétes irányú kacsok sora. A lapok díszítménye: három lefelé irányuló levélkéből nő ki függőleges szár mentén egymás fölött két-két vonalkázott háromszög két szélről kaccsal, végein rövid merőlegesekkel (az a díszítmény, amit a geometrikus kézábrázolásoknál tárgyaltunk), legfelül két kacs között három levélke. A díszítmény geometrikus elemeinek ellenére (hiszen az osztódíszítményt két ilyen összetolt háromszögnek tekinthetjük) kifejezetten virágdíszítményként hat.

A klasszikusan reneszánsz díszítménynek számító gránátalma megrajzolásánál sem mellőzték a jól begyakorolt archaikus elemeket:

71. *ábra.* Ltsz. 28476. Hosszanti felezővel és keresztfelezővel négy mezőre osztott felület. A mezőkben azonos díszítmény, elhelyezésük irányát a hiányzó ferde felező adja. A felezők oldalsó metszéspontjából kiinduló száron egy kettős ujjdíszítményből való származására nagyon emlékeztető cserlevél, majd a folytatódó száron a kettős vonallal megrajzolt gránátalma a szimmetriatengelyre hosszában két oldalról illesztett ujjdíszítményre emlékeztet. Külső vonala eltérő színnel megrajzolva, a kettős vonal közében pontsor, ugyanígy a cserlevelekben is. A díszítmény annyira egyértelműen reneszánsz jellegű, hogy az archaikus elemekből építkezésre csak a díszítményelemző figyel fel.

72. *ábra.* Ltsz. 102003. Egy hosszanti felezővel, keresztfelezővel négy mezőre osztott felület. A mezőkben azonos díszítmény, amelyek kettenként közös főtengele a hiányzó ferde felező vonalát követi. Az osztóvonalak oldalsó metszéspontjából kinövő szár háromfelé ágazik, mind-

68.

69.

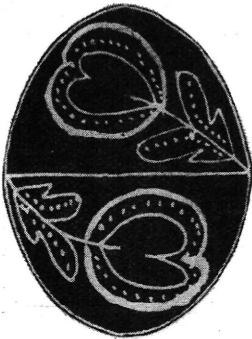

70.

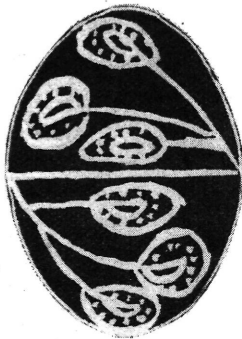
68. ábra. Ltsz. 75584. Illényben, Fogarasban (Ileni, RSZK) készült román munka.

69. ábra. Ltsz. 67.197.121. Magyarországon készült.

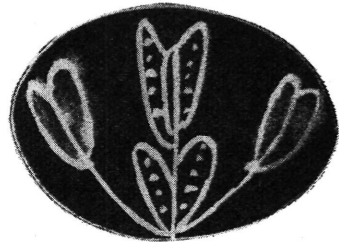
70. ábra. Ltsz. 56.56.93. Döbröközben (Tolna m.) készült.

71.

72.

73.

71. ábra. Ltsz. 28476. Imecsfalván, Háromszéken (Imeni, RSZK) készült.

72. ábra. Ltsz. 102003. Gelencén, Háromszéken (Ghelința, RSZK) készült.

73. ábra. Ltsz. 42301. Kézdivásárhely, Háromszék (Târgul Săcușei, RSZK) környékén készült.

egyik szár végén egy ovális alakú, kettős vonalú gránátalma. A vonalak között pontsor.

A háromágú virágbokor is szépen kivitelezhető a tojás két lapján, különösen akkor, ha — minden eddigi gyakorlattól eltérően — a tojást vízszintes helyzetben tartva dekorálják, s a hiányosan meghúzott keresztfelező alkotja a díszítmény fő tengelyét,

73. *ábra.* Ltsz. 42301. Hosszanti felezővel két lapra osztott felület. A két lapon azonos, vízszintesen elhelyezett háromágú virágbokor, a hosszanti felezőből mindkét oldalon egy-egy díszítmény nő ki. A két szélső ágon két egymáshoz tapadt ujjszerű díszítmény, eltérő színnel kitöltve, a középső száron a tónél két, az előbbiekhöz hasonló összetapadt díszítmény, fölötte ugyancsak, de közéjük ékelődött egy vékonyabb harmadik. A két tölevélben és a felső külső levelekben pontsor. A hosszanti felezőn két részletben felirat: „Kerezi Apolo”. A díszítményrészeket itt joggal illetjük növényi terminológiával, oly egyértelműen keltik virágbokor benyomását.

74. *ábra.* Ltsz. 101998. Hosszanti felezővel két lapra osztott felület, vízszintesen elhelyezett háromágú virágbokor mindkét lapon, a hosszanti felező ellentétes pontjaiból nőnek ki. A díszítmény: két kettősvonalú gránátalma között egy nagy kettősvonalú, tagolt belsejű tulipán. A díszítmények külső vonala eltérő színnel meghúzott, a díszítményekben pontsor(ok), és mindegyik díszítmény színezett. A hosszanti felezőn felirat: „húsvéti emlék”.

A gótikus-reneszánsz eredetű rozettánál már nem tulajdoníthatunk semmiféle szerepet az ismertetett hagyományos elemeknek:

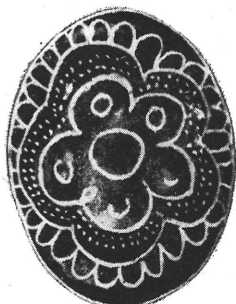
75. *ábra.* Ltsz. 42289. Hosszanti felezővel két lapra osztott felület, a két lapon azonos díszítmény a közép körül: kört egy vonallal megrajzolt öt szíromív vesz körül, majd ezt még egy nagyobb ívű hasonló, amelyen kis ívek sora áll. A két öt-ív között kettős, a vonalvezetést követő pontsor, a belső szíromívekben egy-egy kör. A pontsoros sávot kivéve, a díszítmény eltérő színezéssel kiemelve.

76. *ábra.* Ltsz. 56.56.85. Osztatlan felület mindkét lapján álló helyzetű, egymástól kissé eltérő díszítmény: olasz korsó nyomán rajzolt füles virágcserepből kinövő háromágú virágbokor: a középső margarétaszerű virág, közepén körrel, ujjszerű betűremlésekkel tagolt szirmokkal az előlapon, a hátlapon egyszerű csepp alakú szirmokkal. A két szélső virág ívelt száron van, három egymáshoz tapadó ujjalakhoz is hasonlítható, nehéz eldönteni, hogy gránátalmának vagy tulipánnak szánták. A száron kacspárok. A cserepben négyzethálózat, mindegyik négyzetben egy pont. A középső virág szirmaiban egy-egy pont, az oldalsó virágok két szélső szirmában pontsor, eltérő színnel. A virágfejek színezettek. Az előlap középső virága szirmai közt hármassal fordított díszítmény. A teljes felületen elszórva kerek festékfoltok, ill. ilyen festékfoltok sora húzódik a hosszanti felezővonal helyén, mindegyiken keresztalakban négy pont. A lapokon lévő pontsorral körülvettek, s ezek mintha a virágbokor kompozícióhoz kapcsolódnának.

77. *ábra.* Ltsz. 52.71.355. Osztatlan felület, két lapra komponált, de egymással összefüggő díszítmény. Az egyik lapon vízszintes helyzetben

74.

75.

76.

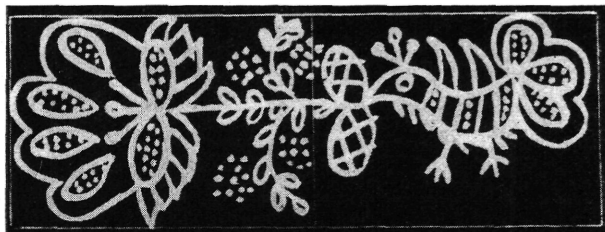
74. ábra. Ltsz. 101998. Gelencén, Háromszéken (Ghelința, RSZK) készült.

75. ábra. Ltsz. 42289. Kézdivásárhely, Háromszék (Târgul Săcuesc, RSZK) környékén készült.

76. ábra. Ltsz. 56.56.85. Tamásiban (Tolna m.) készült.

stilizált madáralak nagy háromszirmú virághoz hasonlítható farkkal, hátából felfelé álló két szárnyal, fején három széttartó vonalas díszítőmű, a vonalak végén kicsi körökkel. A lábakat három széttartó vonal jelzi, a kettő egymás mögött. A hasaljából ferde irányú vonalkák nőnek ki, bizonyára a tollazatot kívánva jelezni. A szem karika, a testben háromszor két függőleges párhuzamos vonal, köztük pontsor. A farkdísz belseje kipontozva. A madár csőrében kétszirmú, keresztező vonalhálózatos virág- vagy levélpár, amelyek közül szár nő ki s a tojás csúcsán háromfelé ágazik. A háromágú, álló helyzetű virágbokor a teljes másik lapot betölti. A középső virág hatalmas bonyolult kompozíció: egyetlen vonallal rajzolt négy félköríves tagolású körvonalban négy csepp alakú díszítőmű, alatta két csepp alakú levél közül egy pontból kiinduló, széttartó három vonal nő ki a végeken karikával, alul négy, ill. öt különböző alakú szíromszerűség illeszkedik a levélpárhoz. A szárakon — a főszáron és mellékszárakon egyaránt — levélpárok. A középső virág csepp alakú elemei kipontozottak, az oldalsó szárak mellett, mintegy azokhoz kapcsolódva, pontkörök pontközéppel. A teljes vonal- és pontdíszítőmű színes, a felületen elszórt kerek festékfoltok e színnel és egy ettől eltérővel készítve.

78. ábra. Ltsz. 41439. Kaparásos technikával díszített. Osztatlan felület. Alján nyolcágú deltoidcsillag, csúcsán hétszirmú kerek virág pontsorral körülvéve. A kétfülű cserépből kinövő sokágú virágbokor a tojás teljes derekán helyezkedik el, a tojást vízszintes helyzetben körbe forgatva tekinthetjük csak át a díszítőműt. A szárak hullámvonalúak, ívelték,

77. ábra. Ltsz. 52.71.355. A Tolna megyei Sárközben készült.

78. ábra. Ltsz. 41439. Surdon (Tolna m.) készült.

számos levél és levelekhez hasonló szirmokból alakított virág, néhány búzakalászhoz hasonló díszítmény és hat tulipán díszíti, aszimmetrikus felépítésben. A deltoidcsillag és a virágcserep között felirat: „emlék”.

4. A tojásdíszítés alakulásának további útjai

Nem kívánjuk a tojásdíszítés alakulásának kései szakaszát részletesen ismertetni, mivel ez kitűzött célunktól messze vezetne. Röviden utalunk csak a legfontosabb irányokra. Megfigyelhető a növényi díszítmények barokkos elburjánzása, ami a szerkezet elhomályosodásával, nehezen kivehetőségével s új díszítőelemek bevezetésével együtt járt. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető az írott szöveg térhódítása, ami sokszor a tojásfelület felét is kitölti. E szövegek többnyire szerelmi tárgyú versek. Természetes velejárója a paraszti írásbeliség terjedésének a jelképes ábrák tartalmának írásban pontosabban megfogalmaz-

ható, részletesebb kifejtése. Gyakori e díszítmények mellett az egyébként ritka datálás. A díszítőtechnika többnyire kaparás vagy savas maratás.

Másik kifejezetten új jelenség a határozott ábrázolási törekvés a hímes tojáson: pl. parasztház és környéke, emberalak, arc stb. Mintha papírra szánt rajzokat látnánk e tojásokon — készítőik rendszerint jelentős rajztudással rendelkeznek —, a kivitelezés technikája többnyire karcolás.

Meg kell emlékeznünk a növényi ornamentika naturalisztikus felfogásban való kései átfogalmazásáról: a virágok hasonlítani kezdenek az alkotók környezetében megtalálható virágokhoz, a szimmetria elve háttérbe szorul, a díszítményeket önkényesen helyezik el a felületen. Ilyesféle díszítményeket gyakran állítanak elő viasztechnikával.

A tojáshímzés kései alakulásában számolnunk kell a nyomtatásban látott ábrák, képes levelezőlapok hatásával. Az ezek nyomán, sőt önállóan való díszítményalakítási kedvhez az iskolai rajzoktatás eredménye is hozzájárulhatott.

Eredmények. A tojáshímzés történeti, tartalmi és funkcionális problémái

Tanulmányunk fejezeteiben áttekintettük azokat a tojásdíszítéseket, amelyek megítélésünk szerint a tojáshímzés múltjában is fontos szerepet tölthettek be. Abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy az utolsó száz év alatt készült anyagon ennél jóval nagyobb időszak díszítésalakulását mutathattuk be. Az archaikus díszítéskincs oly mértékben megőrződött, hogy nemcsak egyes példányok álltak rendelkezésre egy-egy régies díszítés, ornemens bemutatására, hanem alakulási sorok figyelemmel kísérését is lehetővé tehattük az olvasó számára.

Mint láttuk, a tojásdíszítés vizsgált területünkön egyrészt *felezéseken alapuló geometriai felosztási elvre alapozódik*, aminek eredményeképpen aprólékos felosztás jött létre a tojásfelületen. *A felosztott felület — a felületrészek váltakozó hangsúlyozásával — önmagában is díszítésként szerepelt*, ennél sokkal inkább gyakorlatban volt azonban a felosztás nyomán kialakult felületrészekben, egyes esetekben pedig a felület nagyobb részeire, sőt egészére kiterjedő *díszítmények alkalmazása*. E díszítmények alapvető rétegének legfontosabbjai végső soron igen kevés alapforma változatai: *az emberi tenyér és ujjak ábrázolásának naturalisztikus és különböző megfogalmazású geometrikus megoldásai*, továbbá *a nyolcágú deltoidcsillag* tartoznak e körbe. Ezeket az etnológiai, régészeti és orientalisztikai szakirodalom mint *rontás, szemmelverés elhárítására szolgáló ábrákat* tartja számon. Más ábrákat *a felosztott felület részeihez alkalmazkodva szerkesztettek*, ezeknek kultikus vonatkozása nem ismeretes. A felsoroltak alkotják a tojásdíszítés régies rétegének legjelentősebb részét területünkön.

A paraszti díszítőművészetre általában jelentős hatást kifejtő *gótikus-renaisszánsz virágornamentika* a tojásdíszítés régi rétegéből *felhasználta a felületfelosztásnak* már az archaikus díszítménykincs alkalmazásával kapcsolatban *lecsökkent mértékű*, legfontosabb osztóvonalak alkalmazására szorítókozó *megoldását*, és az új díszítmények kivitelezésében messzemenően felhasználta *a formailag kidolgozott archaikus díszítmények elemeit*, valósággal összerakta ezekből az elemekből az új stílus díszítményépítkezésének megfelelően az új díszítményt. Ezekkel az elemekkel még egészen fejlett virágdíszítményekben is

találkozunk, bár *vannak példák az archaikus elemektől való teljes elszakadásra*, a más anyagon, felületen szabadabban kidolgozott virágbokrok lendületes, rajzos megoldására a tojásfelületen. Mindez az alakulás a viaszírásos-levonásos eljárás alkalmazásával ment végbe; a tojásdíszítés hagyományos megoldásai a relatív kronológia szerint később tért hódító kaparásos-karcolásos és savasmaratásos díszítélfeljárások már alig vették magukba ezeket az archaikus jelenségeket.

A díszítésalakulási sorok összeállításánál törekedtünk egy határozottan kirajzolódó, s a kutatás által eddig figyelemre nem méltatott tendencia érzékeltetésére a tojásdíszítés alakulásában, nevezetesen: *a felületfelosztás teljes megvalósításának visszaszorulása és ezáltal ornamentális mezők kialakulása* bemutatására. Az egész felületet hálózatszerűen borító, felületosztó vonalakkól álló díszítésből egyes osztóvonalak előbb részlegesen esnek ki s maradványaik gyakran díszítmények részeivé válnak s ezáltal osztóvonaljellegük elhomályosul. E maradványok teljesen el is tűnhetnek. Ilyen módon a teljes egészükben megmaradt — nemegyszer díszítévonalakkal helyettesített — felületosztó fő vonalak nyolc, négy, két, díszítménnyel kitölthető mezőt határolnak körül. A nyolc vagy négy mezőben rendszerint azonos díszítményeket találunk. Ezek beállítása lehet sormintaszzerű: ilyenkor az alsó és felső félre került díszítmények egymással ellentétes irányúak, s az egymás fölé eső mezőkben a játékkártya kettős ábrájához hasonló összképet nyerünk. Lehet azonban a díszítmények elhelyezése a lapok középpontjaira koncentrált, s ilyenkor egy teljes lapon nyerünk összképet, s az egymás melletti, ill. fölötti mezőkben a díszítmények egymás tükörképei. Nem ritka kétféle díszítmény saktáblaszerű váltakoztatása a mezőkben, s ilyenkor arra is van példa, hogy archaikus díszítmény és reneszánsz virág kerülnek egy tojásfelület különböző mezőibe. A középpontra koncentrált díszítmény a lapokat osztó felezővonalak eltűnésének útját egyengeti, s nyomában olyan díszítmények alakulnak, amelyek bár a két teljes lapra, félre vannak komponálva, a mező középpontja köré épülnek, s a díszítmények fő vonalai gyakran a hiányzó osztóvonalak irányát követik. A virágbokor azonban kevésbé vethető alá e szerkesztési elveknek, ennél főleg a szimmetria elve érvényesül különböző mértékben. Az ilyen díszítmény eleinte előnyösebben helyezhető el a tojásdíszítés gyakorlatában uralkodó álló helyzetű helyett fekvő helyzetű tojásán, amikor is a részlegesen meghúzott keresztfelező a díszítmény tengelyéül szolgál. *Végül az utolsó, egyetlen felületfelező vonal is* — terhes korláttá válva — *eltűnik*, a virágbokor körbefut a tojás teljes derekán, vagy más, szabadabb módon veszi birtokába a teljes tojásfelületet.

E tendencia nyilvánvalóan összefüggésben van a tojásdíszítők rajztudásának növekedésével, a díszítménykialakításbeli önállóság fokozódásával. Kapcsolatos a tojásdíszítő asszonyok a díszítőművészet egyéb ágaiban való jártasság-szerzésével, mint amilyen pl. a szövés és a hímzés. Ugyanakkor közvetlen, többé-kevésbé másolható példaként szerepet játszhattak az említett hímzéseken kívül a tojásdíszítők környezetében egyre nagyobb számban előforduló, látható díszítmények bútorokon és egyéb asztalosmunkákon, kerámián stb.³⁴

Ha ezt a fentiekben vázolt díszítésalakulási folyamatot esztétikai szempontból értékelni kívánjuk, meg kell állapítanunk, hogy *a díszítésnek a díszített*

³⁴ FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY, 1958., TOMBOR, 1967., HOFER, 1969.

tárgy formai adottságaihoz való alkalmazkodása az archaikus díszítések esetében a legmesszebb menő, amennyiben a felület rendszeres felosztása és az ehhez szervesen kapcsolódó díszítmények kiválóan juttatják érvényre a tojásfelület sajátos domborúságát, illetve azon rendkívül jól érvényesülnek.³⁵ Ugyanez nem mondható el a későbbi díszítményekről, azok elhelyezése sem mindig kedvez e szempontnak, s végső fokon a tojásfelület egészének bonyolult díszítménnyel való borítása kifejezetten az áttekinthetőség rovására megy: míg az osztott felületen ismétlődő díszítmény esetében egyetlen pillantással a tojás teljes felületén lévő díszítésről képet kaphattunk, addig ez a teljes felületre tervezett díszítmény esetében csak a tojás teljes körbe forgatása által lehetséges, a díszítmény bármely irányból csak csonkán látható.

A díszítmények elhelyezkedésének a tojásfelületen vizsgált változásai bizonyos mértékig általános díszítményalakulási tendenciák érvényesülése, mint amilyen az ellentétek alkalmazása; ritmika: egyszerű sorok alakítása, váltakoztatás, keresztezés; dinamikusság vitele a díszítményekbe; végső soron a rend, amely minden ornamenselrendezés alapja.³⁶

A gyűjteményi anyag alakulási sorokba, csoportokba rendezése nyomán kialakított, a dolgozatban vázolt kép jogosan veti fel a relatív és abszolút kronológia kérdését, s felmerülhet az alakulási sorok általunk megállapított irányának helytállóságával kapcsolatos kérdés is.

További igazolást vélünk szükségesnek az archaikus díszítménykincs tartalmát illető megjegyzéseink meggyőzővé tételéhez.

Hasonlóképpen magyarázatot kívánhat egy viszonylag hosszú időszak alatt történt díszítéalakulás különböző és igen számos állomásának egyidejű megléte az utolsó száz év alatt akkora területen, mint a Kárpát-medence; miképpen létezhetek az igen archaikus és újabb díszítések, díszítmények nem-egyszer ugyanazon községben, szűkebb területen.

E kérdések érdemi megválaszolásához szükséges a tojáshímzés vizsgált területünkön és Kelet-Európában lezajlott történetére vonatkozó tárgyi és írásos emlékek áttekintése; lényeges a tojásdíszítés — a hímes tojás funkciójával kapcsolatos — tartalma megállapításának megkísérlése, illetve annak megállapítása, hogy már háttérbe szorult tartalmak formai kifejezői tovább élhettek az eredeti tartalom ismeretének feledésbe merülése után is. Úgy véljük, hogy az ismeretlen, elfeledett tartalmú díszítmények fokozottan vetődhetnek alá az ornamentika-alakulás törvényszerűségeinek, minthogy a változtatási törekvések nem ütköztek ilyen esetekben más — pl. kultikus — megfontolásokkal.

Amikor kísérletet teszünk a felmerült kérdések megválaszolására, vagy legalábbis a lehetséges alternatívák felvázolására, hangsúlyozni kívánjuk, hogy dolgozatunk tárgya a gyűjteményi anyag rendszerezése nyomán közvetlenül levonható tanulságok bemutatása, s távolról sem a tojáshímzés teljes történetének felvázolása. Rendszerezésünk — amellyel e feladat megoldásához hozzá szeretnénk járulni — azon a jelentős problémán segíti át az eddigiekben lényegében megrekedtnék minősíthető kutatást, hogy sikerült megállapítanunk az alapvető díszítmények legfontosabbjait, megállapítottuk a rendszeres felületfelosztás alapvető jelentőségét a tojáshímzésben, megállapítottuk

³⁵ A tojásdíszítményeknek a tojásfelületen való érvényesülését esztétikai szempontból elemzi: MOLNÁR, 1890. 52—53.

³⁶ WERSIN, 1940. 14—25.

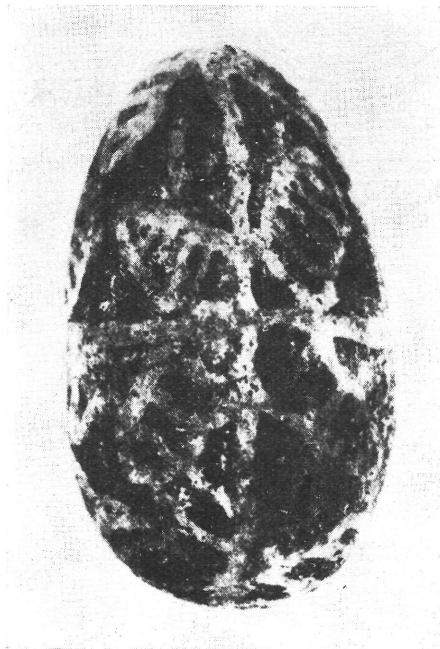
továbbá, hogy a felületfelosztás nyomán szerkesztett díszítmények alakultak, végül hogy a virágornamentika a régi díszítésrétegre alakult rá. A díszítésalakulás tendenciáinak bemutatásával arra a tényre hívjuk fel a figyelmet, hogy ez az alakulás az ornamentikaalakulás általános, illetve a tojásfelület sajátos formái adottságaihoz alkalmazkodó törvényszerűségei szerint ment végbe. Mind e kérdésekre az eddigi kutatás választ nem adott: a tojásdíszítés, díszítménykincs igen nagy anyagának felsorakoztatásával, viszont annak rendszerezése elkerülésével, történetietlen megközelítéssel tettek megállapításokat, főleg arra vonatkozólag, hogy a tojásdíszítmények stilizált ábrázolásai a tojás-hímzők természeti és kulturális környezetében található objektumoknak. Ilyen ábrázolási törekvést az archaikus díszítménykincsben csupán az emberi kézfej ábrázolásánál látunk, s épp ez nem nyerte el a kutatástól azt a figyelmet, ami megillette volna.³⁷

Amikor tehát a felvetődő kérdések megválaszolása útjának kijelölésére áttértünk, hangsúlyoznunk kell, hogy önálló tanulmányt, sőt tanulmányokat követelő nagyságrendű problémához vagyunk kénytelenek nyúlni.

A tojásdíszítés történetéről sajnálatosan keveset tudunk, nemcsak a Kárpát-medence viszonylatában, hanem egész Kelet-Európára nézve, ahol is a fennmaradt díszítésanyag, díszítménykincs fogódzót nyújt története megközelítéséhez. A magyar és a szláv nyelvterület nyugati határain túl a tojás-hímzés túlnyomórészt olyan fiatal díszítménykincsű — vagy éppen csupán egy színre festéssel történik —, hogy annak alapján nem indítható díszítéstörténeti kutatás.³⁸

³⁷ Lásd a 22. jegyzetet. SZABÓ, 1963. 543.: igen helyesen mutat rá, hogy „A székelly és csángó tojásokon gyakran találunk olyan díszítményeket, amelyek arra utalnak, hogy valamikor a hímes tojások ornamentikájában is tükröződött kultikus tartalmuk.” E megállapítás alátámasztásával azonban vitatkoznunk kell: „Olyan hímesek ezek, amelyek a néphitben vagy a különböző varázslásokban is szereplő tárgyak, élőlények művészi megformálásából keletkeztek (pl. tyúklábas, kakastarás, kígyós, pillangós, halas stb.)” Az utóbbi kivételével, amely mint vallási szimbólum, valóban ábrázolási törekvés eredményeképpen kerülhetett hímes tojásokra, a felsorolt díszítmények mind az általunk ismertett alapdíszítményekből leszármaztathatók, azokból fejlesztették ki őket egy kései ábrázolási törekvéstől indítva. Nem vitatjuk, hogy néphitbeli, varázslásbeli funkciója a felsoroltaknak szintén szolgálhatott asszociációval, ami e későbbi értelmezésekhez, illetve ornamentalszervezőkhez hozzájárult. SZABÓ — igen éleslátóan — kultikus hátteret feltételez az általa fának nevezett díszítmény mögött: „... ide tartozónak kell vennünk az egészen stilizált fa- és növényábrázolást is, hiszen a rügyező fa termékenységvarázsló szerepe az egész tavaszi ünnepkörben nyilvánvaló.” Ennek a díszítménynek az eredetét visszavezettük az emberi kéz-ábrázolásra, s másodlagos növényre értelmezésében indokoltabb a virágdíszítmények szerelmi szimbolikáját látnunk. Mindazonáltal nem elképzelhetetlen — ha nem is bizonyított — hogy másodlagos értelmezésébe egyes területeken a növényekkel kapcsolatos kultusz is belejátszott. — A tojás-hímzés régies elemeivel foglalkozik (főleg az égitestek ábrázolásainak értelmezettével): BINJA-SEVCSKI, 1968. 13. — KURET, 1967. 159—172. az életfantomot, főleg annak SPIEß által szasszanidának megállapított változatát ismeri fel számos, általunk kéz-ábrából leszármaztatott díszítményben, továbbá a felületfelosztásból kiadódott felületrészek együttesében — amelyhez gereblye-kezek illeszkednek — a svasztikát.

³⁸ Lásd pl. WILDHABER, 1957. 4—5. lapokon közölt ábrákat. Nagyritkán fordulnak elő archaikus ornamentelek, kis mértékben, pl. Hessenből közöl ilyet WILDHABER, 1957. 8., 1. ábra.

79. ábra. Mésztojás, viaszlevonásos díszítéssel a X. századból. Opole, Lengyelország. (JAKUBOWSKA 1963. 2. ábra.)

A legújabb, a tojás kultikus vonatkozásait — tehát a húsvéti hímestojás problematikáját is — világviszonylatban, rendkívül nagy apparátussal áttekintő műben³⁹ azt olvashatjuk, hogy „E szokás modern (vagyis az európai parasztság gyakorlatában megfogható, Gy. E.) formájának története homályba vész, s a szaktekintélyek véleménye is megoszlik erről.”

A legrégebbi általunk ismert, tárgyalt díszítéskincsünkkel kapcsolatba hozható díszítésű mésztojásutánczat a X. századból származik s Lengyel-Sziléziában, Opoleben került elő⁴⁰ (79. ábra). Díszítése viaszos eljárással készült, nyolcmezős felületén a metszéspontok körül hat négyágú deltoidcsillagot láthatunk, kissé bizonytalan vonalvezetésűeket; a deltoidok tengelye a hiányzó

³⁹ NEWALL, 1971. 261.

⁴⁰ „Az úgynevezett 'kievi' viasszal megírt cseréptojások legrégebb ismert példányai nem csupán Ukrajnában kerültek elő, hanem Nagy-Lengyelországban (Lengyelország nyugati része, Gy. E.), Gotlandban, sőt a Kaukázusban is. E viasszal írt tojásalakok időszámításunk VI. és VII. századából származnak.” „A viasszal írt tojások legrégebb példányai lengyel földön az Opole, Gdańsk és Wrocław területén végzett kora-középkori (X—XI. sz.) ásatásokból ismeretesek.” LEW, 1969. 2. A lengyelországi koraközépkori ásatások hímestojás (és hímestojás utánczat) anyagát ismertetik: HOLUBOWICZ, 1956. 288., BUKOWSKA, 1956. 45—49., JAKUBOWSKA, 1963. 107., KOSTRZEWSKI—CHMIELEWSKI—JAZDZEWSKI, 1965. 319, 339. — A sziléziai ásatásokban fellelt tojásokat általában legrégebbnek ismeri: NEWALL, 1971. 262.

hosszanti felezőpár és a ferde felezőpárok szakaszai lennének, ha meghúzták volna azokat. A díszítményeket vonalkázás tölti ki. Olyan díszítés ez, amely a dolgozatunkban leírt felületfelosztás elvének alkalmazásával készült, a rendszeres felosztás leszármazottjaként, s a felület fontos pontjai köré alakított összképekkel. Ilyen díszítéssel a recens anyagban sűrűn találkozhatunk, mi is elemeztünk egy hasonló példányt (17. ábra). Ezen az alapon — amellett, hogy nem hallgathatjuk el, hogy nem minden középkori ásatag tojásdíszítéssel találkozunk a recens paraszti anyagban⁴¹ — megállapítható, hogy az ismertetett felületfelosztás legalább ezer éves múltra tekint vissza, hazánkhoz igen közel eső területen. Az ennél korábbi (320-ból datálható), Worms melletti temetőben egy leány sírjába tett mellékletként talált, csikokkal és pettyekkel díszített lúdtojások⁴² díszítéképét, sajnos, nem ismerjük. A Magyarországon talált avar tojástöredék karcolt díszítését kevéssé hozhatjuk kapcsolatba az általunk ismert tojásdíszítéssel.⁴³

A festett, lehetséges hogy ornamensekkel is díszített tojást történeti források jelzik pl. német és lengyel területről a középkorból.⁴⁴ Minthogy kutatásunk csupán a festésen kívül ornamentikával is díszített tojásokra terjed ki, ezek az adatok kevéssé jelentősek számunkra.⁴⁵ A díszített, hímes tojásra vonatkozó hazai adatokkal a XVIII. században találkozunk, s ezek között a tojásdíszítés kései rétegébe számítható virágdíszítésről is említés történik. „Hortobágyi György jómódú hunyadmegyei birtokos nemes” 1740—1759 között vezetett számadáskönyvében olvashatjuk: „Húsvétkor amidőn azt akarad, hogy a Tajás oly formán maradjon, mintha ki metczették Volna a virágokat az hajan, így bánnyál: viasszal az mint szokták rajzald meg a tojást, azután eczetbe, vagy Káposzta lévben tarcsad négy óráig, azután mosd le a viaszat és fejez metczet formán látszik, s marad.” 1759-ben Zalaváron „az Iskolában járó Gyermekek... egyikének a többi közül hímes Tojása lévén...” — tudjuk meg egy tanúvallomásból.⁴⁶

E szórványos konkrét említések mellett a hímes tojás nagymértékű elterjedtségére utalhat a kérdés, amit nagyjából egyidőben BOD Péter tett fel: „Méltán lehet itt azt vizsgálni, hogy az Husvéti Festett Tojás honnan vette eredetét?... 1. hogy tsak Husvétkor tselekszik. 2. Nagy örömmel viszik véghez. 3. Hogy adják a' gyermekeknek, szomszédoknak 's kivált a kereszt Atyák, Anyák a' magok keresztfioknak leányoknak. 4. Hogy akkor sokkal inkább észik mint másszor; mellyet bizonyit a' sok Tojás haj, melly mindenfelé hever... a' gyermekek sok Tojásokat koldulnak egybe 's azokkal mulatják magokat”.⁴⁷

⁴¹ Pl. KOSTRZEWSKI—CHMIELEWSKI—JAŹDŹEWSKI, 1965. 319, 339.

⁴² A díszítés leírását WILDHABER, 1957. 2. után adjuk.

⁴³ Lásd 9. sz. jegyzetünket.

⁴⁴ NEWALL, 1971. 262—263. Lásd 10. jegyzetünket is.

⁴⁵ Az 1380-ból származó, hazai „dies concussionis ovorum” említést nem tudjuk értékelni, mivel nincs szó a tojások díszítettségéről: DÖMÖTÖR, 1964. 96.

⁴⁶ GYÖRFFY, 1935. 81., TAKÁCS, 1972. 518.

⁴⁷ DÖMÖTÖR, 1964. 98.

Sajnos BOD meglegedett a „Festett” jelzővel, holott joggal feltételezhetjük, hogy hímes tojásokat is láthatott. Részletes elemzésének óriási értéke, hogy a hímes tojás a jelen magyar paraszti gyakorlatában meglévő funkcióinak nagy részét — a szerelmi ajándékot leszámítva — regisztrálhatta.

Semmi alapunk nincs arra, hogy feltételezzük a hímes tojás a honfoglaló magyarság kultúrkincsébe tartozását. Középkori falu- és temetőásatásokban sem bukkantak ilyenek maradványaira az archeológusok, holott a figyelmet felkeltő avar tojáslelet ismeretében fokozott figyelemmel voltak ez irányban.⁴⁸ A hímes tojás nagy múltja a magyarságot körülvevő szlávok körében joggal sejteti, hogy a magyar parasztság szláv népektől sajátíthatta el ezt a díszítő-művészeti ágat,⁴⁹ s ugyane körülmény lehet a magyarázata annak, hogy a magyar parasztság a tojáshímzés régies stílusában nem érte el azt a rendkívül magas színvonalat, amilyen pl. a tőlünk keletre élő ukránok, főleg a huculok tojásdíszítésében megfigyelhető.⁵⁰

Pontosan nem tudhatjuk tehát, hogy a magyar parasztság mióta hímez tojást. Az a körülmény azonban, hogy a XVIII. századi adatok teljesen kiforrott tojáshímzésre vallanak, továbbá hogy a máig fennmaradt díszitménykincs jelentős százaléka régies, arra enged következtetni, hogy legkésőbb a középkor végén már gyakorlatban volt. E feltevést remélhetőleg pontosabbá teszik a jövőben előkerülő ásatási leletek és történeti adatok.

Áttérve *díszítésanyagunk tartalmának* bemutatására, elsőként az oly régi-nek s mindmáig jellemzőnek bizonyult felületfelosztással kell foglalkoznunk. Ennek határozott jelentésére utaló semmilyen adattal nem rendelkezünk. Erre vonatkozó elképzelésünk kialakításához CHILDE, G. megállapításából véljük helyesnek kiindulni, aki rámutat a geometrikus alakzatok, formák kultikus vonatkozására az ókor magas kultúráiban, amennyiben a tudomány, köztük a geometria eredményei is, a kultusszal — amely pedig végső soron az élet gyakorlati feladatainak megoldását volt hivatva elősegíteni — kapcsolatban is, bizonyos mértékig annak szolgálatában jöttek létre.⁵¹ Minthogy a hímes tojás történetének korai szakaszában, s az orthodox egyház hatóterületén napjainkig határozottan s a római katolikus népességnél is bizonyos mértékig kultikus tárgy, aligha hihető — ha ezt jelenleg pontosan bizonyítani nem is tudjuk —,

⁴⁸ KOVALOVSKY Júlia szíves szóbeli tájékoztatása szerint — amelyet e helyen is hálásan köszönök — a magyar középkori ásatásokban sem faluban, sem temetőben nem sikerült sem hímes tojás, sem gömbölyű cserépcsergő, tojásutánczat maradványaira akadni.

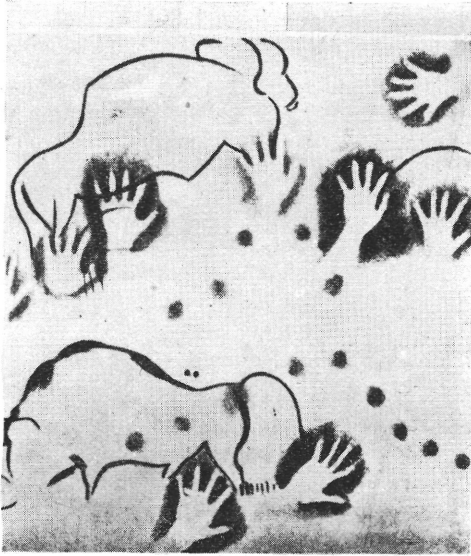
⁴⁹ A baromfitartást — ami a tojáskészlettel rendelkezés előfeltétele — szókin-csének és a hozzá fűződő szokás- és hiedelemkörnek tanúsága szerint a Kárpát-medencében élő szlávok tapasztalataiból merítve fejleszthette ki a magyar parasztság.

⁵⁰ BINJASEVSZKI, 1968., ZALOZIECKYJ, 1942. 264., 266., SUHEVICS, 1904. I—III. tábla. Utalhatunk még néhány, a Néprajzi Múzeum birtokában lévő hímes tojásra.

⁵¹ CHILDE, 1959. 119—120.

hogy ez az igen fontosnak minősült felosztás, ill. az annak eredményeképpen kiadódott egyes összképek kultikus tartalom hordozói ne lettek volna.⁵²

Bizonyíthatóan kapcsolatos azonban a hímes tojás kultikus, apotropaeikus,⁵³ nevezetesen halottkultuszhoz kapcsolódó⁵⁴ jellegével annak archaikus ornamentumkincse.

80. ábra. Őskori festmény a Castillo-barlang (Spanyolország) faláról. (Reallexikon V. 25. tábla.)

81. ábra. A kéz jelei ideogrammatikus írásokban:

(GABUS, 1963. 48.)

⁵² Bár nem több pusztá elgondolásnál, mégis fel kell vetnünk a tojások és tojás alakú, részben állati eredetű (bezoárkő) amulettként használt kövek befoglalására szolgáló, főleg pántokból álló fém foglalatokat, amelyek elsősorban statikai okokból a fő osztóvonalak mentét követik. Hasonló a helyzet a különböző anyagokból készült rátétekkel, amelyek nehezen maradhatnak meg a tojásfelületen, ha nem ezen vonalak mentét követnék. Az említett pántok, rátétek nem alkotnak aprólékos hálózatot. Mindamelllett logikai — de tényekkel egyelőre nem alátámasztható — úton levezethető lenne a felületfelosztás fő vonalainak s statikailag indokolt foglalatból való származtatása, egyszerűbb, hozzáférhetőbb — és továbbfejlesztett megvalósítása. A mondottakat nem bizonyítja, legfeljebb az ötletfelvetés jogosultságát támasztja alá: HANSMANN—KRISSE—RETTENBECK, 1966. 38., 39., 106—107., 200., 243.; WILDHABER, 1957. 5.; továbbá gyűjteményünk néhány fémfoglalatos tojása.

⁵³ ECKSTEIN, 1929/30. 608—609.

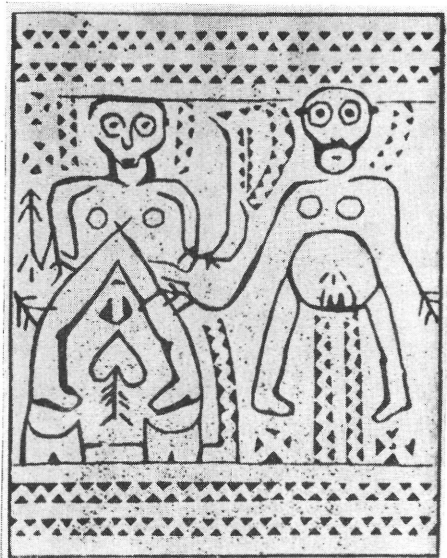
⁵⁴ MOLNÁR, 1890. 24—25., 30—31., RÓHEIM, (1925). 254—256., ECKSTEIN, 1929/30. 615—616., WILDHABER, 1957. 2. A szláv népek mind történeti, mind recens anyagában élesen kidomborodik a húsvéti tojásnak a halottkultusszal való kapcsolata, pl. „A mi (t.i. a lengyel, Gy. E.) húsvéti tojásaink kétségkívül a halottkultusszal, az ősök lelkének tiszteletével vannak kapcsolatban. Bizonyítja ezt festésük, s a velük végrehajtott szokások.” KLINGER, 1908. 24.

82. ábra. Véselt emberalak fenyőághoz hasonló kézzel, ácsolt ládán. Déli Tisza-vidék. Ltsz. 57.37.1.

83. ábra. Emberalak guzsalyon, fenyőághoz hasonló kézzel. Páncélcsehi (Panticeu, RSZK). (SZOLNOKY, 1951. 31.a. ábra.)

84. ábra. Emberpár guzsalyon, fenyőághoz hasonló kezekkel. Mali Bukovec, Jugoszlávia. (MOSZYŃSKI, 1939. 851. p. 71. ábra.)

85. ábra. Lovagló emberalak, fenyőághoz hasonló kezekkel Vologda környéki (OSZSZK) törülköző hímzésében. (MOSZYŃSKI, 1939. 932. p. 159. ábra.)

Az emberi kéz egyebek közt kultikus céllal való ábrázolása az őskori barlangfestészetől⁵⁵ napjainkig ismeretes, naturalisztikus (80. *ábra*), ill. bizonyos kultúrákban különbözőképpen geometrizált formában. Ismeretes az emberi testrészek és már igen korai időben azok plasztikus másolatai amulettként való alkalmazása. Mint a rontás, ártó tekintet elhárítására hatásosnak tartott amulették, különösen a Földközi-tenger környékén népszerűek mind a mai napig.⁵⁶ Az ókori Egyiptomban megtaláljuk a halott múmiáját védő amulették sokasága között,⁵⁷ s olaszországi bazárokból többek között műanyagból előállítva is árusítják napjainkban.⁵⁸ Számtalan példát említ kézamulettre és ábrázolásokra pl. SELIGMANN hatalmas, az ártó tekintetről írott monográfiája s általában az amulettel foglalkozó irodalom.⁵⁹

Anélkül, hogy a kézábrázolás történetével e helyen jelentőségéhez mért mélységben foglalkozhatnánk, az általunk áttanulmányozott tényanyag alapján határozottan megalapozott a hímes tojás halottkultuszbeli funkciójának ismeretében, hogy *a kézábrázolás a tojásra — ami önmagában is alkalmas amulettnek — további amulettet helyettesítő, a halottat és a hátramaradottakat egyaránt védő ábraként kerülhetett.* Így a hímes tojás mint halotti adomány a rajta lévő apotropaeikus ábra által fokozottan biztosíthatta a védelmet.

A kézábrázolást meglepő módon háromféle megfogalmazásban találhatjuk hímes tojásainkon.⁶⁰

⁵⁵ „Eine Besonderheit dieses Kreises (t. i. a frankokantábriai, Gy. E.) bilden ... die aurignacienzeitlichen, von roter oder schwarzer Farbe umrahmten Händesilhouetten von Fond de Gaume, Bédailhac, Beyssac, Espédaillac, Altamira, Castillo.” OBERMAIER, 1926. 147.

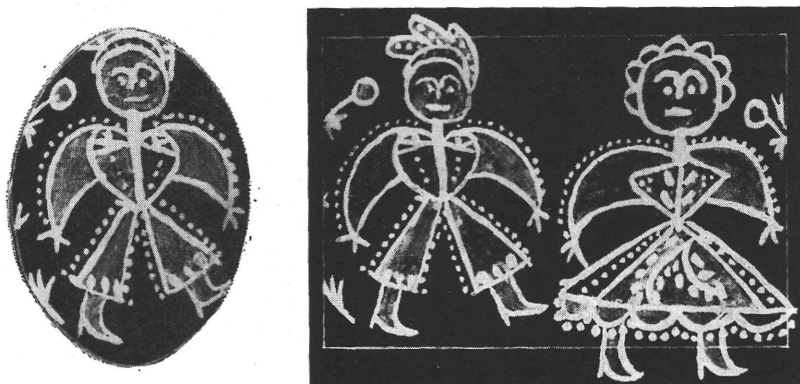
⁵⁶ NEGELEIN, 1931. 52—53., HANSMANN—KRISSE-RETTEBECK, 1966. 192—201., FODOR, 1971. 51—65.

⁵⁷ KÁKOSY, 1969. 154., 163.

⁵⁸ K. CSILLÉRY Klára szíves szóbeli közlése.

⁵⁹ SELIGMANN, 1910. II. 164—188., 288. Kifejti, hogy a kéznek tulajdonított védő hatás az elemi védekező gesztusra: a kezek arc, test elé emelésére vezethető vissza. Lásd a 145—164. ábrákat. — Testrészek — így a kéz — amulettként alkalmazásáról ROEDER, 1926. 160. — SCHMIDT, 1966. 228—229. szerint a viaszból készített votívtárgyak első, a X. században szent Ida sírjára helyezett példánya kutatási területén kéz volt. Az erről tudósító krónikában „ist alles wichtig, von der antik amnulenten Traumweisung bis zum Auftrag, eine Hand in Wachs zu formen und am Grab der Heiligen zu opfern. ... dass ... die Wachsoffergabe sei mit der Hand geformt worden, will doch besonders betont sein.” Nem érdektelen számunkra a votívok eredetéről írott néhány sora: „Die allgemeine Annahme des Zusammenhanges mit Italien und der Vermittlung durch die missionierende Kirche in Duetschland gibt ... nur einen ganz weiten Rahmen, innerhalb dessen sich die Geschichte der Gestaltdarstellung, vor allem die Abbildung oder doch figurale Andeutung des menschlichen Votanten, sei es in Ganzen, sei es in *Teilen*, abgespielt haben muss.” Óaleman sírokból sirmellékletként fordulnak elő többek között kézalakok: „Was die hölzernen Füße und Hände in altalemannischen Gräbern bedeuten, ist nicht mit Sicherheit zu sagen” — írja GEIGER, 1930/31. 1096. Ismertett, különböző korokból származó adataink megvilágításában ezek is minősülhetnek rontáselhárító célúnak.

⁶⁰ A háromféle megfogalmazás régiségét és elterjedtségét bizonyítja, hogy különböző írások jelei között találkozzunk velük: 81. *ábra*.

86. ábra. Hímestojás és kiterített díszítménye: emberpár, három vonalkából álló kezekkel. Ltsz. 43860. Zombor (Sombor, Jugoszlávia), délszláv munka.

A naturalisztikus ábrázolásra a tojásdíszítők — legalábbis a keleti magyar nyelvterületen — néhány gyűjteményi tárgyunk adatai, MALONYAY igen nagy székelyföldi díszítményvanyaga,⁶¹ továbbá KOVÁCS Dénes gyimesi csángó tojáshímzést tárgyaló munkája⁶² tanúsága szerint következetesen alkalmazták a „tener” (tenyer), ill. „ujjas” díszítményneveket. Ezek az ábrák határozottan emlékeztetnek a kéz, az ujjak alakjára, s így az asszociáció lehetősége napjainkig megmaradt. Tanúi lehetünk a legújabb időben a díszítmény értelmezése elhomályosodásának, átértelmezésének.⁶³

Nem ez a helyzet a geometrizált kézbrákkal kapcsolatban. Ezeket különféle nevekkel illetik, amelyek a díszítmények értelmének elhomályosodásával a hasonlóság alapján jöttek létre, leggyakoribb ezek között a „fenyőág”, „roz-maring”, „tyúkláb” és a „gereblye”.

Az egy tengelyből két irányba kiágazó — két vagy több, nem szükségszerűen öt (mint ahogy a naturalisztikus tenyérdíszítmények ujjszáma is különböző) — ferde vonalacskával jelzett geometrikus kézbrázolással sűrűn találkozunk geometrikus, vagy attól némileg a természethű ábrázolás irányába hajló, de minden esetre stilizált emberalakok ábrázolásánál Kelet-Európa paraszti díszítőművészetében. Ilyen kezei vannak pl. az ácsolt ládák felemelt kezű emberalakjainak,⁶⁴ lőportartók,⁶⁵ guzsalyok,⁶⁶ hímzések, pásztorfaragványok, cserép-

⁶¹ MALONYAY, 1909. XLIII/a, b, XLIV., XLIX/a, b, LI/b, LII/a táblákon.

⁶² KOVÁCS, 1969. 23., 34.

⁶³ Pl. a kacsra épített tenyérdíszítményt „kakastaréjos”-nak nevezik. KOVÁCS, 1969. 15., továbbá 44. ábránk. Naturalisztikus kézbrázolást nyilvánvalóan védő funkcióban lásd a 88. ábrán.

⁶⁴ MOSZYŃSKI, 1939. 938. 165. ábra; VISKI, 1942. 314., K. CSILLÉRY, 1957. 1—3. ábra (82. ábra), K. CSILLÉRY, 1969. 17—19. ábra.

⁶⁵ VISKI, 1942. 245., K. CSILLÉRY, 1971. 8. ábra.

⁶⁶ SZOLNOKY, 1951. 42. 31/a ábra (83. ábra), MOSZYŃSKI, 1939. 851. 71. ábra (84. ábra).

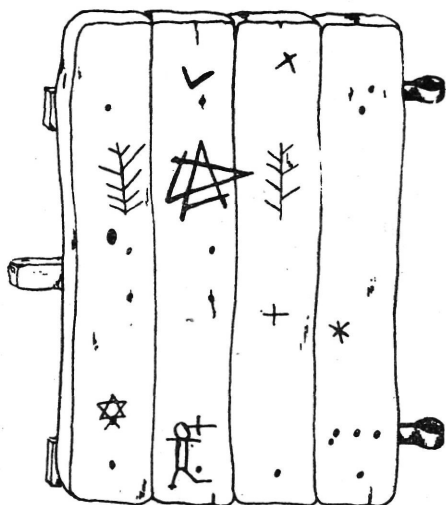
tárgyak,⁶⁷ hímes tojások, rajzok⁶⁸ emberalakjainak.⁶⁹ Az emberi kéz ábrázolásának olyan következetes elvét mutatják ezek a megoldások, amelyek a nagy területről vett példák jelentős számánál fogva aligha minősülhetnek véletlennek.⁷⁰ Tovább erősíti feltevésünket az a tény, hogy az ácsolt ládák, amelyeknek régi koporsó funkciója ismeretes, egyetlen növényinek tartható díszítménye a fenyőághoz hasonló ornemens, a nyilvánvalóan geometrikus díszítményeken kívül. Nagyon elképzelhető, hogy e díszítmény hosszú, ághoz hasonló méretűre növekedése eredeti kézbrázolás-tartalmának elhomályosodásával következett

⁶⁷ MOSZYŃSKI, 1939. 932. 159. ábra (85. ábra), FÉL, 1965. 230. 64. ábra. Az e hímesen látható nőalak kezeiként is felfogható a két rozsmaringághoz hasonló alakzat ugyanúgy, mint valóságos rozsmaringként, amit (egyébként kidolgozatlan) kezében tart. Nagyon valószínű, hogy készítője az utóbbira gondolt, ugyanakkor azonban a kézbrázolás hagyományos formájából indulhatott ki. — Pásztorfaragványonok: FÉL—HOFER, 1966. 26. 9. ábra, MALONYAY, 1911. 146. 1. ábra. — A kerámiatárgyakon nem gyakori bekarcolt emberalakok kezei is hasonló megoldásúak, pl. a Néprajzi Múzeum 51.31.403 ltsz. Miska-kancsójába karcolt emberalakoké.

⁶⁸MALONYAY, 1911. 255., VÁCLAVÍK, 1959. 52/a, b, 82/a, b ábrák, L. tábla 7/b, 8—9. ábrái; 86. ábra, továbbá a Néprajzi Múzeum anyagában még: 62820. ltsz. hímes tojás. — Pásztor Márta grafikus szíves közlése szerint Tura községben élt nagyanyja gyermekkorában (1950-es évek) gyakran rajzolt számára nő-alakokat a helyi viseletben, amelyek kezét hasonló módon szokta volt megrajzolni. Az adat közléséért köszönetemet fejezem ki.

⁶⁹ Ábránkat pl. a hímes tojásokon gyakran láthatjuk a — megítélésünk szerint annak újabb díszítményrétegébe tartozó madáralakok különböző testrészeiként, elsősorban lábaként, ami kézenfekvő, fejre illesztve (77. ábra), vagy — nem egyszer igen terebélyes — farkaként. Mindezekre bőséges példát mutat VÁCLAVÍK, 1959. 321. 78. ábra. Véleményünk szerint ebben az esetben is az történt, hogy a mintakincsben meglévő ábrát komponálták be az új, nem csekély feladatot jelentő madáralak-rajzba.

⁷⁰ A geometrizált kézbrázolás — mint azt a bemutatott fogalom-jelek is (81. ábra) mutatják — korántsem csak Kelet-Európa paraszti kultúráinak sajátja. Az áttanulmányozott régészeti és etnológiai irodalomban publikált ábrákon anynyi példát találunk, hogy azok felsorolása itt lehetetlen. Csupán néhányat ragadunk ki ezek közül: Ur III. korszakból való sumér pecsétlöhenger, közli SALONEN, 1963. XXVII/1. tábla; Meroving-kori Mária mennybemenetelét ábrázoló lenbrokát: SCHUCHHARDT, 1941. 208—209.; látható kaliforniai prehisztórikus sziklarajzon: WUNDT, 1905. 126.; eszkimó ábrázoláson: GROSSE, 1894. 125. 11. ábra. Nagyon valószínű, hogy rendszeres kutatással világszerte való elterjedtsége kimutatható lenne. Emellett megemlíttjük azt is, hogy — főleg a tengelyes geometrizált kézbrázolást — másként is értelmezik s ezeknél az értelmezéseknél nem biztos, hogy másodlagos értelmezésekről van szó, mint ahogy azt a növényi ábrának minősítéseknél biztosnak látjuk. OBERMAIER, 1926. 115. táblán egy sorozat stilizált ember — férfi — alakot közöl, amelyek egyike nagyjából megfelelő kézbránknak. — A szibériai népek ornamentikájában gyakran fordul elő állatnyom, sőt állatára értelmezésben. Ezek elsődleges voltát nem zárhatjuk ki, éppen ezért, mert — mint később részletesebben kifejtjük — az állatbrázolásokat az emberbrázolásokkal együtt az ábrázolások, illetve az ornamentika korai rétegébe tartozónak véljük. Ez a kérdés további tanulmányozást igényel, minthogy az ezt a hatalmas anyagot ismertető munka: IVANOV, 1963. egyes ábrák generális genetikájával nem foglalkozik, s értelmezésükben részben a díszítményalkalmazók jelenlegi véleményét, részben a kutatásban közhasználatú, de motívumtöréneti kutatással nem alátámasztott elnevezéseket alkalmazza. Épp úgy lehetséges, hogy ezek az egyszerű ábrák különböző jelentésűek is lehetnek olyan kultúrákban, amelyekben az állatbrázolások nagy jelentőségűek az ornamentikában. E többértelműség a dolgozatban bemutatott elképzelésünket nem érinti.

87. ábra. Pásztorkaliba ajtajába vésett jelek: fenyőág alakú kézabrák, csillagok, kereszt, emberalak. Fehérmező (pásztortelep), Csík (NSZK). (GUNDA, 1957. 195. 3. ábra.)

88. ábra. Pásztorszállás ajtajába vésett kézabrázolások és betűk (részben vallási jelek). Berchtesgaden, XVIII/XIX. sz. (HANSMANN — KRISSE-RETTEBECK, 1966: 194. 610. ábra.)

be.⁷¹ Egyes, csupán rozmaring- vagy fenyőághoz hasonló díszítőmunkú cserépedények esetében hasonló véleménnyel lehetünk,⁷² annál is inkább, mert a cserépedényeken is ismeretesek a rontástól védő, megfajított értelmű jelek.⁷³

⁷¹ A Nemzeti Múzeum tulajdonában lévő, XIV. sz. végi — XV. századi erdélyi szász ácsolt láda lábain rövid, rozmaring-ághoz hasonlítható festett díszítés van: K. CSILLÉRY, 1957. 289. 7. ábra. Későbbi ácsolt ládákon e díszek hosszabbak szoktak lenni, pl. VISKI, 1942. 314. — Meg kell jegyeznünk, hogy kéz ábrája nem ritka a halottkultusszal kapcsolatos további tárgyakon, így pl. sírköveken. Itt nem gondolunk olyan, végeredményben heraldikus kézabrázolásokra, mint amilyenek a kolozsvári Hóstát temetőiben lévő sírköveken „földész-jelvény”-ként szerepeltek (K. KOVÁCS, 1944. 45—54., 56—57., 61—63. ábrák), hanem pl. fiatalon elhalt rómaiak sírkövén gyakori „als Droh- oder Fluchgebärde” a felfelé tartott kéz, kézfej: THURNWALD, 1926. 95.

⁷² Pl. GAVAZZI, 1944. 58. tábla. — Az e körbe tartozó díszítőmunkák átértelmeződésében nagy szerepe lehetett a rozmaring nagymértékű újkori térhódításának a paraszti növénykultúrában. Közismert a rozmaring használata a paraszti kultuszban különösen a Kárpát-medence nyugati részén, így pl. a leggyakoribb élő növény a lakodalmi díszek közt. A keleti területen kevésbé terjedt el, innen a fenyőág díszítő szerepéről vannak bizonyos ismereteink (pl. a kalotaszegi csetenyés lakodalmi szekér). A kézabrából leszámaztatható, újabban készítőik által növénynek tartott díszítőmunkák épp e két nevet szokták viselni — valóban mindkettőhöz hasonlítanak, főleg elnyújtott formájukban.

⁷³ FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY, 1969. 84—85.

Különös figyelmet érdemel szempontunkból az a tény, hogy a csekély számú mágikus, bajelhárító jel között, amelyeket a hazai kutatás regisztrált, találkozunk fenyőághoz hasonló ábrával. GUNDA Béla⁷⁴ hívta fel ezekre a hazai kutatás figyelmét — mint írja, ERIXON problémafelvetése nyomán. A GUNDA által közölt, főleg gazdasági épületajtókon látható karcolt jelek — hexagrammok, kereszték, sőt ember- és állatalakok között két esetben is találunk fenyőághoz hasonló ábrát (87. ábra). Minthogy ezeket az ábrákat az épületek jelenlegi használói értelmezni nem tudták, nem merült fel azok publikálásakor a mágikus tartalom feltételezése, mint ahogy azt az adatközlők által értelmezni tudott hexagrammok, kereszték kapcsán a szerző kifejti. Meggyőződésünk, hogy a többi, ajtókra vésett jellel együtt ezek az ábrák — mint a kéz geometrizált ábrázolásai — eredetileg védelméül lehettek szánva az épületnek s a benne lévő lakóknak és javaknak. E feltevést megerősíti az a tény, hogy Közép-Európában naturalisztikus kézábrázolással találkozunk gazdasági épületek ajtóin, amelyeket a kutatás védő célúnak értelmez (88. ábra).

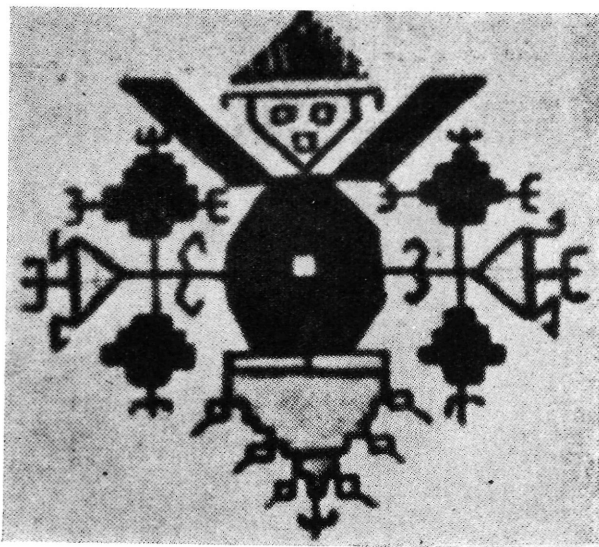
Eredetét tekintve hasonlóképpen kézábraként foghatjuk fel a moldvai csángó, geometrikus hímzéselemekre épített három, készítője által „fa”-nak nevezett díszítményt,⁷⁵ ami mintegy eljegyzési ajándékkul készült kendő díszre volt, s amelyet a házasodó legény esküvője napjával bezárólag viselt. Megállapításunkat a díszítés teljes egészében — tehát a fákat beleértve — geometrikus megfogalmazására, s arra a közismert hiedelemre, miszerint az átmeneti állapotban lévő házasulandók rászorulnak a mágikus védekezésre, alapozzuk. Az eredet kérdését nem érinti az a körülmény, hogy alkalmazói szemében a díszítmény fává értelmeződött át, mint hasonló társai más tárgyakon, az időközben divatossá vált növényi ornamentika hatására.

Nem kevésbé említésre méltó, hogy a három szétágazó egyenes vonalból álló ábra — egyes esetekben középső vonala nyélként meghosszabbítva — egyike leggyakoribb jószág-tulajdonjegyeinknek, s nemcsak hazánkban, hanem Európa más népeinél is ismeretes. Minthogy a tulajdonjegyek háttérében, elődei között a kutatás számon tartja a mágikus állatvédő céllal alkalmazott jeleket,⁷⁶ joggal feltételezhetjük e területen is a kézábrázolás alkalmazását, annál is inkább, mert a kézábrázolások funkciói között jelentős szerepet tölt be a tulajdonkifejező tartalom, gyakran a hiedelemháttér elmosódása után, vagy akár azzal egyidejűleg is. Nemegyszer a kettő nem is választható el élesen. E kettős tartalom lehetősége a már tárgyalt épületajtó-ábrák esetében is felmerülhet. (A kéz-ábrázolások tulajdonkifejező és további funkcióival, tartalmaival e dolgozat egyébként nem foglalkozik, minthogy a hímes tojásokkal nem hozhatók kapcsolatba.)

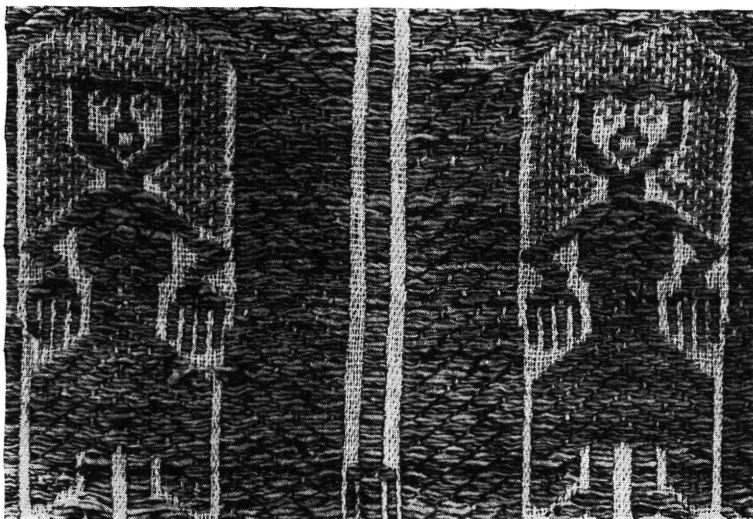
⁷⁴ GUNDA, 1956. 92., GUNDA, 1957. 192—198., ERIXON, 1959.

⁷⁵ FÉL, 1956. 65—68.

⁷⁶ TÁRKÁNY SZÜCS, 1958. 211., 214., 227. — A szibériai népek tamgái között számos hasonló ábrára akadhatunk, amelyek szempontunkból szintén figyelembe veendőek, a 70. jegyzetben a szibériai népek ornamentikájával kapcsolatban mondtak figyelembe vételével: SZIMCSENKO, 1965.

89. ábra. Geometrizált emberalak gereblyefejhez hasonló kezekkel, Samokov környéki hímzésről (Bulgária). (MOSZYŃSKI, 1939. 933. 160/3. ábra.)

90. ábra. Bakacsin részlete: nőalakok hangsúlyos, kissé geometrizált kezekkel, Szepesség (CSK), XV. sz. Ltsz. 126341.

Kevésbé tűnhet kézenfekvőnek a gereblyeszerű ábrázolás kézjelentésben való értelmezése. Ezt a hazai néprajzi irodalomban SZILÁDY Zoltán vetette fel,⁷⁷ s feltevésének megemlítését SÁNDOR István is érdemesnek ítélte a magyar tojáshímzést összefoglaló cikkében.⁷⁸ Az orientalisztikai, archeológiai és etnológiai irodalomban azonban ismeretes ez az értelmezés.⁷⁹ Emberalak kezeként nem találunk ilyen ábrát a magyar paraszti díszítőművészetben. A Samokov-környéki bolgár hímzéseken azonban láthatjuk emberalak kezeként⁸⁰ (89. ábra). Igen gyakori díszítménye a román festékeseknek, mind emberalak kezeként, mind pedig önállóan.⁸¹ Türkmén szőnyeget díszítő emberalak kezeként is ismeretes.⁸² Ha az ismertettek mellett megtekintjük a XV. századi szepességi bakacsin emberalakjainak kezét (90. ábra), amely alig valamivel tér el a teljesen merev geometrikus formától, nagyon kézenfekvőnek látszik a feltevés, hogy az emberi kéznek egymásra merőleges vonalakkal való ábrázolása részben a szövés technika függvényeként alakulhatott ki a fejlett szövőkultúrával rendelkező területeken.

Mindazonáltal nem csak textilmunkákon találkozunk a gereblyefej alakú kézzel. A SZILÁDY által publikált csörgő, amelyen a madár mellső végtagját, szárnyát ábrázolta, cserépből van. Az i. e. III. évezredből származó Hódmezővásárhelyen talált ún. Kőkénydombi II. Vénusz kezét volt hivatott ábrázolni a hétágú gereblyeábra, amelyből felfelé háromfelé ágazó egyenes vonalú díszítmény nő ki, minden vonalka kis körrel végződik (91. ábra). Találkozunk a gereblyefejszerű díszítménnyel a Néprajzi Múzeum krassó-szörényi cserépfazekain⁸³ (92. ábra).

Minthogy az általunk kézábráknak minősített díszítmények egy része átértelmeződött növényi ornamenssé, s a kutatás ilyen minőségükben vette azokat számba, foglalkoznunk kell kevésbé a ténnyel, hogy az emberiség legősibb díszítményei, jobban mondva ábrái az embert és az állatokat ábrázolták, s hogy a magas kultúrákban kialakult növényi ornamentika erre az alaprétegre rétegződött rá akkor, amikor a barbár népek a magas kultúrák hatása alá kerültek. GROSSE például a következőképpen fogalmaz: „Die Ornamente der Primitiven ... sind Nachbildungen von Naturformen. ... Während aber die Ornamentik der civilisirten Völker ihre Motive mit Vorliebe aus der Pflanzenwelt wählt, beschränkt sich die primitive Ornamentik fast ausschliesslich auf menschliche und thierische Formen. Das Pflanzenmotiv ... ist ... nicht einmal

⁷⁷ SZILÁDY, 1935. 153—159.

⁷⁸ SÁNDOR, 1957a. 178.

⁷⁹ G., 1899. 19., HANSMANN—KRISSE—RETTENBECK, 1966. 164—165. A fésű természetes előképének az emberi kezet tartja: GÖTZE, 1926. 198., WILKE, 1926. 159. A fésűábra gyakori előfordulását említi halotti, olykor emberfej alakú urnákon: WILKE, 1926. 159. A fésű ismeretes halottmellékletként: K. KOVÁCS, 1944. 162., WILKE, 1926. 158—159., GEIGER, 1930/31. 1092. — Rontáselehárító funkcióban pl. gyermekágyas mellett alkalmazásban említi: WILKE, 1926. 159.

⁸⁰ PETEWA-FILOWA, 1941. 196—197. és 35. tábla/c — itt a kezet vonalkázott végű háromszög jelzi.

⁸¹ FOCSA, 1970. számos ábrája.

⁸² AZADI, 1970. a címlapon közölt ábra (amely tévesen a fejére van állítva).

⁸³ KRESZ Mária kéziratosa feljegyzése szerint a kalocsai tarka korsó és kanta (mázatlan cserépedények) díszítését vörös festékbe mártott kézzel volt szokás végezni még századunkban is, oly módon, hogy az ujjak nyoma a gereblyefej-ábrához hasonló eredményt adott. FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY, 1958. 22. ábra.

92. ábra. Cserépfazék gereblyefejhez hasonló díszítményekkel, Krassó-Szörény (RSZK), román. Ltsz. 51.33.203.

91. ábra. Kökénydombi II. Vénusz, gereblyefej alakú kezekkel. Tiszai kultúra, i. e. III. évezred. (Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum — a felvétel a Magyar Nemzeti Múzeum fotoarchívumából.)

im Keime zu entdecken.” Hasonló nézetét fejtette ki HOFFMANN Edith: „A modell ezeknél a rajzoknál úgyszólván mindig csak az ember- és állatvilágból van véve. Ezekkel van az ősember ... elfoglalva, tehát a megfigyelő képességét is kizárólag ezek kötik le. A csiszolatlan kőkorszakból alig ismerünk olyan rajzot, a melyen növény is volna: akkor is csak mint kísérő elem járul hozzá valamilyen eszköz díszéhez; önmagában, egyéni létjogosultsággal azonban nem bír. — Ugyanígy a ma élő primitív népeknél. Busmanok, eszkimók, ausztráliaiak és amerikai indiánok csak állatot és embert rajzolnak.”⁸⁴

⁸⁴ Maga SPIEB, akire a növényi ornamentika fontosságát hangsúlyozó kutatók legszívesebben hivatkoznak, jelenti ki: „Das Lebensbaummotiv ... reicht nicht in ganz alte Schichten hinab.” SPIEB, 1955. 1. — GROSSE, 1894. 113—119. — HOFFMANN, 1911. 293—294. — Ezek az ábrák nyilvánvalóan az ősművészetbe, ill. abból átmentőde tartoznak későbbi korok természeti népeinek és magas kultúrák alávetett osztályainak művészetébe. E kérdést VOIGT, 1972a. 105—123. behatóan tárgyalja, HEGEL-re hivatkozva, aki a szimbólikus művészi forma kategóriájába foglalja ezeket a művészet kezdeti stádiumához kapcsolódó ábrázolásokat, és hangsúlyozza e művészetnek a „vallással” való szoros kapcsolatát.

Kézábrázolásaink — mint az emberi test egy igen fontos részének ábrázolásai — régészeti leletek sokaságával igazolhatóan az emberiség által régóta sűrűn alkalmazott ábrák közé tartoznak. Tekintettel a gesztusok fontosságára a múlt kifejezőkincsében,⁸⁵ azt is figyelembe kell vennünk, hogy mind az ókor magas kultúráiban, mind a középkor folyamán igen gyakran megfigyelhető az emberábrázolásokban a kéz hangsúlyos, valamilyen jelentést hordozó gesztusban való ábrázolása, sőt találkozunk ilyenekkel a barbár kultúrák régészeti által feltárt hagyatékában is. *Figyelemre méltó, hogy Kelet-Európa parasztsága az emberi kéz ábrázolásának barbár, magas kultúra által alig befolyásolt megfogalmazásait őrizte meg napjainkig.* Az osztálytársadalmakban élő barbár lezármazottak azonban a kultúra számos területén őriztek meg igen nagy múltú — reliktumnak minősülő⁸⁶ — jelenségeket, főleg a hiedelemkutatás volt képes ilyeneket meggyőzően felmutatni. Nyilvánvaló, hogy ilyen reliktumok az élet olyan területein maradhettek fenn, amelyek kívül estek az uralkodó osztályok irányítási törekvésein, s a hímes tojás lassan feledésbe merülő értelmű díszítménykincsét bizvást sorolhatjuk ezek közé. Láthattuk, hogy akkor került ez a díszítménykincs részben az uralkodó művészeti stílusok hatása alá, amikor azok a paraszti környezetben, paraszti törekvésekre uralkodóvá váltak. Az ácsolt ládák készítőit sem befolyásolta például díszítménykincsük alakításában más mesterek működését befolyásoló céhbeli kötöttség, hiszen paraszti háziiparosok voltak.⁸⁷

A kézábrázolás a magyar, ill. a Kárpát-medencei, sőt kelet-európai tojás-hímzésben — mint láthattuk — háromféle megfogalmazásban maradt fenn. Ennek hátterében különböző hagyományokat kell keresnünk, ami részben különböző kultúrákat jelenthet, amelyek hagyatéka többek között a hímes tojások díszítésébe került, s nem utolsósorban különböző technikákkal kapcsolatban kialakult formákat.

⁸⁵ HOERNES, 1898., 1909., 1912. — „Die abbildende Wiederholung der Gebärde oder doch das Anbringen des Handzeichens überhaupt wird in ähnlicher Weise gedeutet wie die lebendige Gebärde selbst.” THURNWALD, 1926. 95. A kezek hangsúlyos, gesztusban való ábrázolása — nemegyszer geometrikus megoldásban — nem ritka az afrikai, indonéziai művészetben: BODROGI, 1967., 1971. A gesztusok ábrázolása, illetve egyes, fontosnak minősített testrészek hangsúlyos ábrázolása és mások szinte figyelembe nem vétele, elhanyagolása nyilvánvaló törekvésből származik: ezeket tartotta fontosnak az ábrázoló, ezek megvalósítása képezhette célját s ennek elérésével a számára lényegtelennek tűnő részletekkel nem is akart foglalkozni. VOIGT, 1972a. 118. így ír erről: „... a művészet még maga sem látja az embert, minden műalkotás első tárgyát olyan teljességben, amely egy teljes értékű művészet, az önálló esztétikai tudat létrejöttéhez elegendő lenne. A művészet már művészetként jelenik meg, de még kezdetleges eszközeivel nem tudja visszaadni a valóságot olyannak, amilyen az a maga teljességében, mindebből csupán egyes vonásokat ért meg és fejez ki...” Kérdés, hogy a kezdetleges eszközöknek van-e ebben nagy jelentősége; úgy véljük, hogy ennél sokkal lényegesebb az, hogy az emberi tudatban egyes szervek, tagok funkciói ismertek és lényegesnek tartottak, s ezeknek ábrázolásával — gyakran gesztusban ábrázolásával — érezte az ember célját elérni, hiszen az őt környező valóság annyiban érdekelte, amennyiben azt — valóságos vagy vélt — érdekei szolgálatába állította, illetve állítani vélte.

⁸⁶ DOBROWOLSKI, 1970. 165—210.

⁸⁷ FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY, 1969. 43.

A naturalisztikus kézábrázolás rajzos, festői megoldás, amely lehetővé teszi a természeti formák meglehetősen pontos másolását. Mint tudjuk, az őskori barlangművészet kézábrázolásai főleg úgy készültek, hogy a felületre nyomott széttárt ujjú kézfejet festékekkel körülfújták.⁸⁸ Mindazonáltal már e korból ismerünk vonallal meghúzott körvonalú kezet is.

A geometrizált kézábrázolások közül az a forma, amelynél az ujjakat egy fő tengely s az abból kiágazó ujjpár(ok) alkotják, bizonyára a véséssel, karcolással való kézábrázolási törekvés eredményei. A vésés történhetett kőbe, fába, idézett példáink közül az ácsolt láda díszítésre, ajtóba vésésre emlékeztetnénk. Kőbe vésett megoldásai régészeti anyagban ismeretesek.

A gereblyefejhez hasonlító kéz szokatlan alakját pedig bizonyára a szövés-technika adottságai alakíthatták ki, amelynek bizonyos szintjén az egymásra merőleges, ill. párhuzamos vonalak valószínűsíthetők meg.

Köztudott, hogy adott technikával kapcsolatban kialakult formákat más technikával más anyagra át szoktak másolni. Erre illusztrációs anyagunk is szolgál példákkal, azonkívül hogy régészeti és népművészeti anyagban számos példa ismeretes erre. A tojásdíszítmények példája is ezekhez zárkózik fel, hiszen a tojáshímzés díszítménykincsébe mint valami gyűjtőmedencébe belekerültek az elterjedési területén főleg élt és kevésbé élő kézábrázolási megfogalmazások, technikai eredetükre való tekintet nélkül. Ezt egyben annak bizonyítékául is felfoghatjuk, milyen jelentős szerepet tulajdoníthattak egykor — kultikus meg gondolásokból — a kézra tojáson való megjelenítésének. Másrészt viaszírással mindegyik könnyen megvalósítható.

Nem vállalkozhatunk e dolgozatban arra, hogy megállapítsuk: pontosan milyen kulturális hagyomány áll különböző kézábráink háttérében. Az egyes ábrák elterjedési területe sem határolható körül pontosan. Ábrákon bemutatott hímes tojásaink származáshelye valamelyest érzékeltet táji különbségeket, pl. naturalisztikus kézábráink túlnyomó részt a Kárpát-medence keleti területéről származnak, míg a nyugati területeken a geometrikus formák látszanak kedveltebbnek. Távol állunk attól, hogy bármilyen kizárólagosságot megállapíthassunk ezen a téren. A díszítmények elterjedését a katalógus lesz hivatva bemutatni, a díszítmények háttérében álló kulturális örökséget és a díszítményalakulás egyes konkrét problémáit jelentős munkát igénylő további kutatás.

Ha a kézábrázolások egyes formáiról feledésbe merült is az általunk belátható időben jelentésük a tojáshímzés díszítménykincsében, az a tudat azonban nem, hogy fontos a hímes tojáson jelenlétük. Igen gyakran találkozunk ezekkel az ábrákkal alárendelt, mellékes, sokszor indokolatlannak tartható elhelyezésben is, esetleg szerzetlenül illeszkedve a fő díszítményhez. Ezt bizonyítja ábraanyagunk egy része is.

A gereblyefej alakú kézornamens gyakran háromszögre illeszkedve fordul elő a tojásornamentikában. Ilyen kézmegoldást bolgár hímzés emberalakján láthattunk, de alacsony háromszöggel, míg a tojáshímzésben főleg olyan nyújtott háromszögekre került a gereblyefej, amelyek a rendszeres felületfelosztás leszakmazottai. Ha a nyújtott háromszögek analógiáit keressük az archaikus ornamentikában, elsősorban a lőportartók következetesen nyújtott háromszög alakú emberalakjait vehetjük figyelembe, továbbá az ácsolt ládákön gyakori

⁸⁸ LÁSZLÓ, 1968. 12., 32., OBERMAIER, 1926. 147.

háromszögdíszítményeket, amelyek háttérében szintén emberábrázolás állhat. Itt e hasonlóságokra csupán felhívjuk a figyelmet, mint olyanokra, amelyek által előre léphet a régi ornamentikában megbúvó emberalakok felismerése.⁸⁹

A nyolcágú deltoidcsillag rontáselhárító szerepének igazolására kevés az anyagunk. Amellett, hogy aligha válhatott volna az egyik legnépszerűbb geo-

⁸⁹ A háromszögalakokból felépített vaskori emberábrázolásokról HOERNES, 1898. 600—620., számos példával. — E kérdést VISKI, 1942. 234—244. elég nyíltan vetette fel, amikor őskori, recens indián és dunántúli pásztorművészeti — háromszögekből felépített — emberábrázolásokból állított össze sorozatot, jazig fémedényen lévő hasonló emberalakkal kapcsolatban utal is az ácsolt ládák emberalakjaira. Mindehhez nagy anyagot mellékel a lőportartók emberalakjaiból, s megemlíti a magyar szent koronán lévő háromszög és félkör alakú díszeket is. Anyagösszeállítása és fejtegetései meggyőznek arról, hogy a geometrikus emberábrázolás egyik fő megoldási formája a háromszög(ek), esetleg ívelt, némileg félkörre emlékeztető befogókkal. — E magyarázat azonban korántsem minden problémát oszlat el a hímes tojás-ornamentika háromszög-alakzataival kapcsolatban. Egyrészt nem szoktak e háromszögek úgy sorakozni, mint a lőportartókon (bár ismereteseek görög hímes tojásokon körben álló, összefogódzott emberalakok, amelyek nagyon is létezhetnek háromszögek alakjában is: HANSMANN—KRISSE—RETTENBECK, 1966. 126. 331. ábra), hanem, mint mondtuk, a rendszeres felületfelosztás által kiadódott háromszögek kiemeltjei — rendszerint négy-négy együtt — ad ki egy összefüggő képet, esetleg a teljes lapot betöltőre megnövekedve. Arra ugyan szolgáltatna példát pl. az ácsolt láda-ornamentika, hogy az emberalakból a félkör marad meg, s annak tetéjére kerül a fenyőág szerű kéz. (Néprajzi Múzeum, ltsz. 72.159.1.) Ugyanez megtörténhetett hímes tojásokon is, hogy háromszög és kézdíszítmény együttesen tegyenek ki egy embert — a pars pro toto az ornamentikában sűrűn érvényesülő elve alapján. E kérdést azonban nyitva kell hagynunk, mivel más adatok a testrész-ábrázolások felé látszanak dönteni a vitát. Pl. a türkmén szőnyegornamensek között az alapjához képest csekély magasságú háromszöget kézzeljelentésben látjuk értelmezve („Doga oder Dogadschik ist Handfläche mit einem Gebet und wird als Talisman betrachtet.” AZADI, 1972. 35. 16. ábra.) A tojáshímzésben az emberábrázolás geometrikus alakzatokból való megoldásában a tojáshímzők küzdelmének vagyunk tanúi, ahogy az ismert elemekből felépítik az embert. Egy ilyen esetben (GYÖRFFY, 1925. 3. tábla, 5. ábra) az emberalak lábfejeit ábrázolták nyújtott háromszögekkel és azokból kiágazó vonalakkal — (az ábra e helyen fejére állítva van publikálva, az ugyancsak emberalakot ábrázoló 1. és 3. ábrával együtt) — s a fej is háromszög, amelyen fölül a haját ívsor jelzi. Az ilyesfajta, elemekből összerakott emberábrázolásokról nem tudjuk, milyen régiek a tojáshímzésben.

⁹⁰ A rozetták feltehetően mágikus eredetéről: FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY, 1969. 43. Geometrikus szerkesztésű csillagalakok rontáselhárító szerepéről: HANSMANN—KRISSE—RETTENBECK, 1966. 157—162., 437., 454—455. ábrák, SELIGMANN, 1910. II. 293—295., magyar viszonylatban: GUNDA, 1957. 192—198. és 87. ábránk. A számok, köztük a nyolcas szám védő szerepéről: SELIGMANN, 1910. II. 259—260. — A tojásón alkalmazott csillag nyolcágúságával kapcsolatban egy technikai problémára is utalunk kell, nevezetesen, hogy a mágikus védelemre elsősorban alkalmazott hatágú csillag megszerkesztése tojásón sokkal nehezebb, mint nyolc ág kialakítása a felületfelosztó vonalak és az osztóvonalakkal húzott párhuzamosok segítségével. Hogy itt technikai kérdésre is kell gondolnunk, erre figyelmeztet az a tény, hogy gyűjteményünk nagyszámú nyolcágú csillaggal díszített hímes tojására egyetlen, hatágúval díszített esik. — K. CSILLÉRY Klára véleménye szerint a szövésben technikai okok miatt honosodott meg a nyolcágú csillag, s nem a hatágú (a 90. ábrán

metrikus tojásdíszítőmennyé kultikus tartalom nélkül,⁹⁰ megemlíthetjük talán kissé távoli, de problémakörünk szempontjából számos vonatkozásban idevonhatónak minősülő területről, Észak-Afrikából jelenleg ismert szemmelverés-elhárító szerepét.⁹¹

Ami a díszítéskincs archaikus és újabb rétegének egyidejű meglétét illeti a Kárpát-medencében, e kérdésre a választ a hímes tojás funkcióinak elemzésével kaphatjuk meg. A hímes tojás különböző funkcióit a néprajzi irodalom bőségesen leírta, s ezek közül területünkön a halottkultuszbeli tarthatjuk a legrégebbnek.⁹²

Az orthodox-görögkeleti vallású népeknél a hímes tojás máig fontos szerepet tölt be a halottkultuszban. Húsvét után, pl. húsvét utáni vasárnapon meg szokták ülni a halottak húsvétját, amikor is a temetőben halotti lakomát rendeznek s ennek ételei között — egyéb, igen régóta áldozati eledelként szereplő ételféleségek mellett — a hímes tojás is szerepel. Szokás ilyenkor a hímes tojásokat szegényeknek adni.⁹³ A hímes tojásnak szánt kultikus szerepre utal, hogy e népek körében a tojáshímzés valóságos szertartásosan történik.⁹⁴ Hímes tojást szoktak helyezni a lakás szent sarkába, az ikon elé.⁹⁵ E népeknél tehát a hímes tojás halottkultuszbeli eleven funkciója indokolja az archaikus tojásdíszítés, a kultikus jelek tojáson ábrázolása szokásának határozott megőrzését, s a tojáshímzésnek a régies stílus keretein belül való fejlődését. Ha a díszítőmennyek jelentése nem is mindig őrződött meg, egyes díszítőmennyek kultikus voltának tudata azonban igen.⁹⁶

Mivel magyarázható a római katolikus és protestáns magyar parasztságnál a korai díszítéskincs, a kultikus ábrák megőrződése a tojáshímzésben? Elsősorban azt kell leszögeznünk, hogy a húsvét halotti ünnep jellege — ha nem is olyan hangsúllyal, mint a görögkeletiekénél — megőrződött, a leírások több vidékről is említenek erre vonatkozó adatokat.⁹⁷ Másrésről a katolikus egyház — minden bizonnyal a célkitűzéssel, hogy a halotti ünnepet Krisztus kihalásának és azt követő feltámadásának ünnepévé értelmezze át hívei tudatában⁹⁸ — a tojást a húsvéti ételszentelés XII. század óta bizonyítható

látható szövegrészlet itt bemutatásra nem kerülő darabján is nyolcágú csillagsor van pl.). Emellett a nyolcágú deltoidcsillagot, népszerűsítették a reneszánsz hímezéskönyvek is: BALOGH, 1967. 127. 83. ábra, 149. 129. ábra. E kézimunka minták is kifejthettek bizonyos mértékű hatást a hímes tojás díszítőmennyére — hiszen a szövés, hímezés, tojáshímzés túlnyomóan női munkák lévén, hathattak is egymásra.

⁹¹ FODOR Sándor a Körösi Csoma Társaság 1972. novemberében tartott felolvasó ülésén bemutatta saját készítésű dia-felvételeit tuniszi ajtó nyolcágú deltoidcsillag ábráiról, amelyek az épület védelméül szolgálóknak voltak hivatottak.

⁹² GEIGER, 1930/31. 1091., továbbá lásd az 54. jegyzetet.

⁹³ MOLNÁR, 1890. 23—24., RÓHEIM, (1925). 255—256., BÉRES, 1973. 353—354, 356.

⁹⁴ ZALOZIECKYJ, 1942. 263—265.

⁹⁵ ARNOTT, 1957. 193., továbbá K. CSILLÉRY Klára kéziratos feljegyzése Bulgáriából.

⁹⁶ ZALOZIECKYJ, 1942. 263—265.

⁹⁷ FÁBIÁN, 1908. 30. A húsvét halotti jellegét RÓHEIM, (1925). 255—256. hangszúlyozta, egyébként a hazai irodalom erre különös figyelmet nem fordított. Ez a halotti jelleg jelenkori háttérbe szorultsága mellett érthető is. A karácsonyi ünnep halotti jellegére vonatkozó tényanyagot — amely látványosabb szokások mögött meghúzódva, hasonlóképpen meglehetősen mellőzött volt a kutatásban — nemrég foglalta össze CS. PÓCS, 1965.

⁹⁸ RADÓ, 1957. 115—116.

gyakorlatával⁹⁹ szentelményei sorába emelte. Emellett arra is van adat, hogy halotti adomány szerepét is keresztény tartalommal törekedett kitölteni, amennyiben a középkorban szokás volt a templomi Krisztus-sírokba is tojásokat helyezni.¹⁰⁰ Erre vonatkozó emléket hazánkban nem találtunk, viszont a húsvéti ételszentelés korlátozott mértékben még napjainkban is él. A megszentelt tojást családi körben, szertartásos módon volt szokás elfogyasztani.¹⁰¹ Ilyen értelemben tehát a hímes tojás kultikus tárgy volta — legalábbis a katolikus magyar parasztkörében — máig létezik. Az egyházi tanítás Krisztus feltámadásának jelképeként értelmezi.¹⁰² Különösen a Dunántúlon regisztrálható funkciója a hímes tojásnak — éspedig protestánsok körében is —, hogy keresztszülők ajánldékozzák keresztgyermeküknek.¹⁰³ A régi húsvéti keresztelés emlékét őrzi e szokás, amelynek a húsvéti ünneppel való ideológiai kapcsolódása az ember keresztségben való újjászületése és Krisztus feltámadása között vont párhuzamot alapszik.¹⁰⁴

Kétségtelenül profanizálódási folyamaton ment keresztül a hímes tojás funkciója. Igen gyakran találkozunk vele szerelmi ajándék, locsolásért viszonzás funkciójában.¹⁰⁵ Ezzel magyarázható nagy valószínűséggel a virágornamentika térhódítása (ami a több ízben említett görögkeletiek körében jelentéktelenebb). A virágdíszítményeknek a szerelemmel kapcsolatba hozható tárgyakon betöltött szerepe ismert,¹⁰⁶ mint ahogy a népköltészet szerelmi szimbolikájában is a virágszimbolika tölti be a legjelentősebb helyet.¹⁰⁷ A reneszánsz világdíszítmények térhódítása a paraszti díszítőművészetben körülhatárolt — a XVIII. századdal kezdődő — időszakhoz köthető, s a díszítmények a tojáshímzésbe kerülését jó néhány használati tárgyféleség virágornamentikával való díszítése előzhette meg.

A felületfelosztáshoz alkalmazkodóan szerkesztett, majd különféle objektumokhoz (pl. kupa vagy ekevas) hasonlóra rajzolt díszítmények önállóságát és értelmezését, továbbá az archaikus díszítés-, díszítménykincs legkülönbözőbb kései értelmezéseit a hímes tojás elprofanizálódási folyamata eredményei közé sorolhatjuk.

A *tojáshímzés* egyértelmű fejlődéséről a Kárpát-medencében — annak kezdetétől napjainkig — problematikus lenne beszélni, a rendelkezésünkre álló anyag ismeretében. Mint láthattuk, az ezer éves opolei tojásdíszítés a jelenkori anyagban is megtalálható, a Kárpát-medencében is. Mindazonáltal a differenciált felületfelosztás és annak (kultikus tartalmú) díszítményekkel való további gazdagítása — mint már említettük — jóval magasabb szintet ért el keleti szomszédaink bizonyos csoportjainak kezén, nálunk ezzel szemben egyszerű

⁹⁹ „A tojás megszentelésének szertartása már a XII. század összes szertartáskönyveiben benne van, mégpedig mai formájában...” KATOLIKUS LEXIKON, 1931. II. 339., ugyanettől az időtől említi: SARTORI, 1934/35: 1327.

¹⁰⁰ WILDHABER, 1957. 2.

¹⁰¹ GÖNCZI, 1914. 249., SÁNDOR, 1957a. 178.

¹⁰² WILDHABER, 1957. 2.

¹⁰³ GÖNCZI, 1914. 249., SZOMJAS, 1959/61. 133–134., KNÉZY, 1971. 66. — A barokk korban uralkodott hasonló szokásról német területen: JAENICKE—NICKEL, 1964. 236. — Lásd még a XX. lapon idézett részletet BOD Pétertől, a XVIII. századból.

¹⁰⁴ RADÓ, 1957. 114.

¹⁰⁵ PL. MALONYAY, 1909. 270., saját gyűjtés, Rimóc, Nógrád m. 1972., stb.

¹⁰⁶ FÉL—HOFER—K. CSILLÉRY, 1969., K. CSILLÉRY, 1961. 171–179.

¹⁰⁷ KATONA, 1969. 219–222., VOIGT, 1969., 1970., UJVÁRI, 1972.

megoldásokat szokás alkalmazni (pontozás, vonalkázás) a felülrészek váltakozó kiemelésére. Természetesen szó sincs arról, hogy a szláv népek vagy a románok minden kisebb csoportja a tojáshímzést magas színvonalon folytatná. A régi stílusú tojáshímzés magas színvonalra fejlesztése a keleti szlávok körében éppúgy egyes (lokális) csoportok kultúrájában valósult meg, mint ahogy a Kárpát-medencében élő magyar parasztságnál is: pl. a székelyek és a gyimesi csángók a régi díszítést, díszítőműveket talán a legjobb technikai kivitelben készítik, némileg konfrontálva a régi díszítőművészetet az új szerkesztési elvekkel; ugyanakkor egyes székely lakosságú községekben a reneszánsz díszítőművek régiesebb megfogalmazásait monumentális, tömör ábrázolásokban láthatjuk; a Tolna megyei Sárközből a reneszánsz díszítőművek bonyolult, sokszor szerteágazó kompozíciókká nőttek, s híresek e vidéken készült hímes tojások a díszítőművek mesteri vonalvezetéséről. A tojáshímzés e különböző értékeiben elért csúcsteljesítmények mellett természetesen nagy általánosságban igen nagy mértékű hagyományörzéssel, a hagyományos formáktól, megoldásoktól elszakadás képtelenséggel,¹⁰⁸ kevés kezdeményezéssel kell számolnunk a tojáshímzés terén, a vonalvezetés bizonytalanságairól nem is beszélve, amelyről némely ábránk is tanúskodik. A tojáshímzéssel — bár bizonyos specializálódás kialakult egy-egy településen belül, sőt vidékek között is¹⁰⁹ — számos ügyetlen, gyakorlatlan nő is foglalkozott saját családi szükségletének fedezése céljából. Ilyenek keze alól gyakran eltorzult díszítések, díszítőművek kerültek ki, s nem ritka a nem az eredeti elképzelés szerint befejezett díszítés. Az ilyen tojásdíszítők korábban is idézhettek elő visszalépéseket, egyszerűsítéseket, zavarossá tételt. A tojás-

¹⁰⁸ A hagyományozódás mechanizmusát, a hiedelemvilágot mint a változtatások gátlóját általában, s a kultúrabeli változások törvényszerűségeit elemzi DOBROWOLSKI, 1971. 8—16.

¹⁰⁹ „Háromszékvármegyében legszebb tojásírás van még a Feketeügy baloldalán, a berecki hegycsoport vidékén, Bereck, Lemhény, Osdola, Gelence, Zabola, Páva, Kovászna, Papoc, Zágón, Bárkány, Nagypatak és Bodzafordulón. A Feketeügy jobb oldali vidékén, Polyan (most Kézdikővár), Kézdi-Szentlélek és Torján. Az Olt jobb oldalán, a hermánybaróthi hegyvidéken, Előpatakon, Árapatakon és Hídvégen.

Amint távolodnak a községek a hegyektől, hanyatlak bennük a tojásírás művészete. Tovább menve a hegyektől, a Feketeügy közelében levő síkságon és a Szépmezőn fekvő több községben egyáltalán senki sem tud tojást írni és akárhány községet a tojásírásért vándorló oláh asszonyok sem keresnek fel. Ezek ugyanis húsvét előtti nagyhéten, festékeikkel s eszközeikkel útra kelnek, a szomszédos községekbe házalva, bekiáltanak minden házhoz: „Asszonyom! nem iradnak dojázt?”

Az írást alku szerint, tojásért, pénzért vagy egyéb komencióért végzik.

Ez utóbbi helyeken már az alakzatok nem oly változatosak, nem oly rendezettek s nincs meg rajtuk az előbbieknél tapasztalt gazdag színvilág; míg a hegyalatti községekből tizenöt—húsz elismert és földicsért tojásíró is akad, sőt Előpatakon és Árapatakon csaknem minden nő tud tojást írni, addig itt községenként alig néhány. Sajátságos, hogy a tojásírók többnyire idősebb asszonyok; fiatalabb asszonyok és leányok már kevesebben írnak tojást. Itt-ott egy férfi is megpróbálkozik a tojásírással, ez azonban ritkaság... Sokhelyt sajnálkozva emlékeznek vissza az egykori híres tojásírókra. Az ilyen helyeken egyszínű, vagy legfeljebb csíkos tojásokat festenek ma már...” MALONYAY, 1909. 270. Azért választottuk ezt az idézetet, mivel a tematikát szinte teljes sokoldalúságában világítja meg. — Néhány specialista asszony meglétéről szinte minden, tojáshímzést kultiváló helységről tudunk. Árusítottak piacon is tojásokat (pl. a Néprajzi Múzeum gyűjteményében KODOLÁNYI János által a vajszlói piacon vásárolt tojások), sőt megírva is árusítottak, amit azután a vevő házilag festett meg (EPERJESSY Ernő által Baranya megyében gyűjtött hímes tojások a Néprajzi Múzeum birtokában).

hímzés kiváló, sőt újtó gyakorló is többnyire egy-egy kis lépést tettek csupán. A jelentőssé vált díszítéshalakulások ilyen kis lépésekből tevődhetek össze, s az új díszítményt egy-egy ilyen alakulás végén létrehozó érdeméből nem von le, hogy miközben a döntő lépést megtette, elődeinek munkáját is összegezte.¹¹⁰ Azt természetesen nem tudjuk megmondani, hogy a díszítmények fejlődésképes példányainak kiválasztódása és továbbfejlődése közben hány megfogalmazás esett ki, merült feledésbe mint kevésbé sikerült, a tojáshímzők által fejlesztésre alkalmatlannak minősített. Ilyeneket fel kell tételeznünk, s erre némi fogódzót nyújt a gyűjteményi anyag néhány kevésbé sikeres, „invariáns”-nak is minősíthető díszítésű példánya.

A legjelentősebb lépés a hagyományos tojáshímzésben a gótikus-reneszánsz virágornamentika alkalmazása volt, s mint láttuk, ebben is sok esetben csak a szerkesztés, díszítményfelépítési elvétele történt meg, míg a felépítés az archaikus elemek legmesszebb menő felhasználásával történt. Meghonosításában szerepe lehetett a tojáshímzést a parasztsághoz hasonlóképpen kultiváló nemesi rétegnek.¹¹¹ A régi elemekhez nem tapadó, szabad vonalvezetésű virágkompozícióra kevés példát láthatunk. A relatív kronológia szerint legkésőbbi, barokk és biedermeier díszítmények s különböző életképek mutatnak csupán példát a tojásfelület szabadon, egyéni elgondolás szerinti dekorálására — ezek sem kizárólagosan —, közöttük néhány határozottan külön, egyedi munka is előfordul, ezek elemzése azonban nem e tanulmány feladata.

A tojáról számosan megállapították, hogy az emberiség ősi, és festett alakjában is igen elterjedt kultikus és szimbólikus tárgya.¹¹² A rajta lévő régies ornamentikáról, a kézábrázolásról is hasonló, sőt talán még nagyobb múltat és elterjedést sikerült másokkal együtt megállapítanunk. A geometrikus felosztás kialakulása ezeknél szűkebb körre: magas kultúrára lehet visszavezethető. Ha tehát megkíséreljük jelen tudásunk alapján a dolgozat tárgyát képező *hímés tojás* kultiválását időben és térben körülhatárolni, úgy annyit vélünk kimondhatónak, hogy *elsősorban európai és különösen kelet-európai jelenséggel állunk szemben, amelynek létrejöttében egyaránt szerepet játszott a Földközi-tenger melléki magas kultúrák kultikus hagyománya és az európai barbár népek hiedelemhátterű ábrázolásai. A tojáshímzés hagyományának fenntartásában mind a keleti, mind a nyugati kereszténységnek része lehet, különös felvirágzását azonban a bizánci hagyományokat őrző görögkeleti egyház hatása alatt álló területen érte el.* Bár tudomásunk van a hűsvéti dekorált tojás a társadalom vezető rétegei, sőt uralkodók által való kultiválásáról, ez csak mint hasonló funkciót betöltő jelenség hathatott a társadalom alsó rétegei felé, minthogy ezek kivitelezésében jóval rangosabb anyagokkal, technikákkal találkozunk. *A tojáshímzés hagyományos vonásai a parasztság kezén maradtak fenn napjainkig, bizonyos mértékig a paraszti díszítőművészet újkori kivirágzásának köszönhetően is.* — E kép természetesen igen vázlatos, részletesebb, pontosabb kidolgozása azonban jövődő kutatások feladata, nem a jelen munkáé.

Dolgozatunk kísérlet egy, több kritérium által körülhatárolt tárgyféleség díszítéskincsének elemzése s ennek nyomán kialakított csoportosítása által a

¹¹⁰ A kérdést — főleg szövegfolklor vonatkozásban — elemzi: ORTUTAY, 1959. főleg 206—207., 225., VOIGT, 1972b. 65—72., 168—180.

¹¹¹ Épp egyik legrégebbi adatunk nemes földbirtokos jegyzetkönyvéből maradt ránk, lásd a 60. lapon idézett részt GYÖRFFY, 1935.-ből.

¹¹² Lásd 10. jegyzetünket, továbbá DÖMÖTÖR, 1964. 96., DÖMÖTÖR, 1972. 29.

díszítés formai alakulástörténetének, s az alakulás törvényszerűségeinek megvilágítására. Több tudományszak szakirodalmára támaszkodva megkíséreltük a formai alakulást a tárgy tartalmi — funkcionális vonatkozásaival szinkronba hozni. A kutatás tárgyául választott tárgyfeleség különösen alkalmasnak bizonyult ilyen jellegű vizsgálat eredményes elvégzésére a díszítés, díszítmények nagy múltja, utóbbiak igen nagy mértékű elterjedtsége, továbbá kultikus tartalmánál fogva rendkívüli konzervatívsága folytán. E munka nyomán kibontakozott eredmények nem csupán a tojásdíszítésre nézve oldottak meg alapvető kérdéseket, hanem a paraszti díszítőművészet régies díszítménykincsében általában. Mind az itt megfejtett díszítmények, mind pedig a kimutatott díszítésalakulási törvényszerűségek a paraszti díszítőművészet és a régi képjelek kutatásában felhasználhatók. Meggyőződésünk, hogy az ornamentikakutatás csak a forma és tartalom egyidejű tanulmányozása által haladhat előre. A hazai paraszti díszítőművészet-kutatásban az archaikus díszítésekre vonatkozólag kevés iránymutató előmunkálatra támaszkodhattunk,¹¹³ ezek azonban jelentős problémák felvetésével vagy megvilágításával voltak segítségünkre. Őszinte reményünk, hogy eredményeink igazolásához a régies ornamentika más tárgyfeleségeken, nagy anyagon végzett jövődő kutatásai hozzá fognak járulni.¹¹⁴

GYÖRGYI ERZSÉBET

¹¹³ Elsősorban VISKI Károly nevét szeretnénk e helyen kiemelni, azon túl, hogy a szövegben számtalanszor hivatkozunk rá. Annak ellenére, hogy e témával alig foglalkozott, a Magyarország Néprajzában róla írt sorai 1973-ban is megérdemlik, hogy idézzék: „A díszítőelemek a legkezdetlegesebb vonalozástól, sakktaábladiszttól, pontozástól, hullámvonaltól a részletező természetszerű ábrázolásig ... váltakoznak. ... A hímestojáson vannak olyan díszítőelemek, amelyekkel más tárgyon soha s olyanok, amelyekkel csak ritkán találkozunk. Ilyen például a sajtáságos keretezett csillagszerű elem, kampós kereszt, egy gyakori felbukkanású gereblyeszerű hím s néhány igen kezdetleges, őskori példákra emlékeztető más díszítőelem. Ezek általában mértani jellegűek.” VISKI, 1942. 288. Szeretnénk még BÁTKEY, 1926. 1—11., a szarvasagancs lőportartók ornamentikájával foglalkozó tanulmányát is megemlíteni. ORTUTAY, (1941). I. 29. a különböző korok díszítményeinek egymás mellett élését, az új díszítmények jelentkezésének részleges érvényét, a régi díszítményeket nem szükségszerűen kiszorító szerepét hangsúlyozza. ORTUTAY, 1959. 215.: „Azt hisszük, érdemes lenne a skáláját felállítani a kontinuitás különböző mértékének s kiderülne, hogy ... több jelentést hordozni képes elem, motívum a legszívósabban ismétlődő, a legkönnyebben képes átépülésre, más, nagyobb egységbe való beleszövődésre, átértelmeződésre: a maradandóságra.” E megjegyzés mintha a mienkhez hasonló vizsgálatok serkentésére hangzott volna el. — Jelentős probléma megvilágításához segített hozzá K. CSILLÉRY, 1957. 282—290.

¹¹⁴ Köszönetemet fejezem ki GÁBORJÁN Alicenak és KRESZ Máriának, akik fontos munkákra, HORVÁTH Teréziának, aki egy jelentős tárgyra hívták fel figyelmemet. KOVÁCS Évának és VÉGH Jánosnak egy-egy felvilágosítását köszönöm. Különös köszönettel tartozom K. CSILLÉRY Klárának, akinek e munka iránti folyamatos érdeklődése, hozzáfűzött értékes megjegyzései s a számos irodalmi mű, amelyet figyelmembe ajánlott, komoly segítséget jelentett. A hímestojások rajzait PÁSZTOR Márta grafikus készítette; egy-egy tárgyról az itt publikált ábrán kívül elkészült a teljes tojásfelületet borító díszítmény kiterített képe, továbbá részletrajzok, amelyeket itt terjedelmi okokból csak néhány kikerülhetetlen esetben közölhetünk, s amelyek segítségünkre voltak a díszítélelemzés munkájában. E teljesebb rajzanyag közzétételét a katalógus keretében reméljük megvalósíthatónak. Az anyag az elemzési munka támasztotta követelményeket kielégítő lerajzolásának lehetőségéért KODOLÁNYI Jánost illeti köszönetem.

IRODALOM

- ARNOTT, M., 1957: *Die Ostereier in Griechenland*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 53. 189—194.
- AZADI, S., 1970: *Turkmenische Teppiche und die Bedeutung ihrer Ornamente*. Hamburg.
- BALOGH J., 1967: *A népművészet és a történeti stílusok*. NÉ, XLIX. 73—165.
- BÁTKY ZS., 1926: *Szarvasagancs löportartóink ornamentikájához*. NÉ, XVIII. 1—11.
1928: *Pásztor ivópoharak*. Budapest.
- BECKER, A., 1937: *Osterei und Osterhase. Vom Brauchtum der deutschen Osterzeit*. Jena.
- BELULESZKÓ S., 1905: *Magyar hímes tojások*. NÉ, VI. 112—120.
- BÉRES A., 1973: *Halottak hűsvétja. Temetkezési szokások a régi Bihar megyében*. Ethn. LXXXIV. 352—357.
- БИНІАШЕВСЬКІ, Э., 1968: *Українські писанки*. (Ukrán hímes tojások) Kyï6.
- BODROGI T., 1967: *Afrika művészete*. Budapest.
1971: *Indonézia művészete*. Budapest.
- BUKOWSKA, J., 1958: *Pisanki polskie z X—XIII wieku*. (Lengyel hímes tojások a X—XIII. századból) Polska Sztuka Ludowa, nr. 1. 45—49.
- CHILDE, V. G., 1959: *A civilizáció bölcsője*. Budapest.
- CHMIELEWSKI, W. lásd KOSTRZEWSKI
- K. CSILLÉRY K., 1957: *Új emberábrázolásos láda a Néprajzi Múzeumban*. NÉ, XXXIX. 283—290.
1961: *Pünkösdi leányvezető Szeremléről*. NÉ, XLIII. 171—179.
1969: *A Bútor és Világítésköz gyűjtemény gyarapodása*. NÉ, LI. 67—78.
1971: *Népművészetünk története. A Néprajzi Múzeum kiállítása 1971. április—szeptember*. Budapest.
1972: *A magyar nép bútorai*. Budapest.
Lásd még: FÉL
- DOBROWOLSKI, K., 1970: *Studia nad teorią kultury ludowej. Zagadnienie reliktu kulturowego w świetle materialów źródłowych z południowej Małopolski*. (Tanulmányok a népi kultúra elméletéről. A műveltségi reliktum problémája Kis-Lengyelország déli területére vonatkozó források fényében) In: ANTONIEWICZ, W. (szerk.): *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*. VIII. Studia Podhalańskie. Wrocław—Warszawa—Kraków. 165—210.
1971: *A hagyományos paraszti kultúra*. Ethn., LXXXII. 1—28.
- DÖMÖTÖR T., 1964: *Naptári ünnepek — népi színjátás*. Budapest.
1972: *Magyar népszokások*. Budapest.
- DUNARE, N., 1959: *Die Verzierung der Ostereier bei den Rumänen*. Zeitschrift für Ethnologie, 84. Heft 1. 70—80.
1966: *Les motifs ornamentaux dans l'art populaire roumain*. L' Ethnographie, 1964—65. Klny.
- ECKSTEIN, 1929/30: *Ei*. In: HDA, II. 595—643.
- ERIXON, S., 1939: *Türwächter und Prangerfiguren*. Folk-Liv, III. 44—88.
- FÁBIÁN GY., 1908: *A hűsvét és a hímes tojás Losonc palóc vidékén*. NÉ, IX. 29—35.
- FÉL E., 1956: *Adalék az életfa magyarországi ábrázolásához*. Index Ethn., I. 65—68.
1965: *A Textilgyűjtemény gyarapodása*. NÉ, XLVIII. 224—238.
- FÉL E.—HOFER T., 1966: *Parasztok, pásztorok, betyárok. Emberábrázolás a magyar népművészetben*. Budapest.
- FÉL E.—HOFER T.—K. CSILLÉRY K., 1958: *Ungarische Bauernkunst*. Budapest.
1969: *A magyar népművészet*. Budapest.
- FOCŞA, M., 1970: *Scoarţe româneşti din colectia Muzeului de artă populară al R. S. România*. (Román szőnyegek a Román Szocialista Köztársaság Népművészeti Múzeumának gyűjteményében) Bucureşti.
- FODOR, A., 1971: *The Evil Eye in Today's Egypt*. Folia Orientalia, XIII. 51—65.
- G., 1899: *Das Glücksei gegen den bösen Blick aus Tunis*. Globus, LXXV. 19.
- GABUS, J., 1963: *La main de l'homme. Essai sur la dimension humaine*. Neuchâtel.
- GAVAZZI, M., 1944: *Hrvatska narodna umjetnost*. (Horvát néprajz) Zagreb.
- GEIGER, P., 1930/31: *Grabbeigabe*. In: HDA, III. 1082—1103.
- GÖNCZI F., 1914: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár.

- GÖTZE, A., 1926: *Kamm*. In: Reallexikon der Vorgeschichte, VI. 198—200.
- GROSSE, E., 1894: *Die Anfänge der Kunst*. Freiburg — Leipzig.
- GUNDA B., 1956: *Néprajzi gyűjtőúton*. Debrecen.
1957: *A lakóházat védő mágikus jelek*. Index Ethn., II. 192—198.
- GYÖRFFY I., 1925: *Himes tojások*. Budapest.
1935: *Hunyadmegyei látomások és kuruzslások a XVII—XVIII. századból*. Ethn. XLVI. 80—87.
- GYÖRGYI E., 1970: *Húsvét — himes tojás*. A Magyar Néprajzi Társaság Önkéntes Gyűjtő Szakosztálya és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára Pályázati Kérdőívek 7.
- HDA: *HANDWÖRTERBUCH DES DEUTSCHEN ABERGLAUBENS* — hgg. von HOFFMANN-KRAYER, E. — BÄCHTOLD-STÄUBLI, H., II. 1929/30., III. 1930/31., VI. 1934/35. Berlin—Leipzig.
- HANSMANN, L.—KRISSE-RETTEBECK, L., 1966: *Amulett und Talisman*. München.
- HOERNES, M., 1898: *Urgeschichte der Bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 vor Chr.* Wien.
1909: *Natur- und Urgeschichte des Menschen*. I—II. Wien — Leipzig.
1912: *Kultur der Urzeit*. I—III. Leipzig.
- HOFER T., 1969: *(Bevezető tanulmány.)* In: A magyar népművészet évszázadai I. Festett táblák 1526—1825. Székesfehérvár.
lásd még: FÉL
- HOFFMANN E., 1911: *Az ember a primitív népek díszítő művészetében*. NÉ, XII. 292—299.
- HOLL I., 1963. *Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII—XV. század)*. Budapest Régiségei, XX. 335—394.
- HOLUBOWICZ, W., 1956: *Opole w wiekach X—XII.* (Opole a X—XII. században) Katowice.
- ИВАНОВ, С. В., 1963: *Орнамент народов Сибири как исторический источник*. Москва.
- JAENICKE-NICKEL, J., 1964: *Das Osterei im wissenschaftlichen Schrifttum der Barockzeit*. Lëtöpis. — Festschrift für Friedrich Sieber, 229—249.
- JAKUBOWSKA, H., 1963: *Z badań nad pisankarstwem opolskim*. (Az opolei tojánhímzés kutatásához) Opolski Rocznik Muzealny, I. 107—132.
- JAŹDŹEWSKI, K. lásd KOSTRZEWSKI.
- KÁKOSY L., 1969: *Varázslás az ókori Egyiptomban*. Budapest.
- KATOLIKUS LEXIKON II. 1931. Budapest.
- KATONA I., 1969: *Lira*. In: DÖMÖTÖR T.—KATONA I.—ORTUTAY Gy.—VOIGT V.: *A magyar népköltészet*. Budapest. 203—281.
- KLINGER, W., 1908: *Jako w zabobonie ludowym u nas i w starożytności*. (Tojás a néphitben nálunk és a régiségben) Kraków.
1931: *Doroczne święta ludowe a tradycje grecko-rzymskie*. (Az év népi ünnepei és a görög-római hagyomány) Kraków.
- KNÉZY J., 1971: *Somogyi tojánhímzések*. Somogyi honismereti híradó, I. 60—68.
- KOSTRZEYSKI, J.—CHMIELEWSKI, W.—JAŹDŹEWSKI, K., 1965: *Pradzieje Polski*. (Lengyelország ős- és korai története) Wrocław—Warszawa—Kraków.
- KOVÁCS D., 1969: *Gyimesi csángó írott tojások*. H. n.
- K. KOVÁCS L., 1944: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése*. Kolozsvár.
- KRESZ M., 1972: *Illusztrációk az erdélyi fazekasság történetéhez különös tekintettel a késő-habán kerámiára*. Ethn., LXXXIII. 219—249.
- KRETZENBACHER, L., 1957: *Vom roten Osterei in der grünen Steiermark*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 53. 104—109.
- KRISS-RETTEBECK lásd HANSMANN
- KURET, N., 1967: *Reménke, remenice*. Poglavje iz ljudsko umetnosti. (Felső-mura-vidéki húsvéti tojások) Ethnografija pomurija, I. 159—172.
- LÁSZLÓ GY., 1944: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest.
1968: *Az ősemlék művészete*. Budapest.
1970: *Steppenvölker und Germanen*. Budapest.
- LEW, S.: 1969: *Wiosenna plastyka obrzędowa wsi rzeszowskiej*. (A Rzeszów környéki községek tavaszi szokásokhoz kapcsolódó tárgyai) Brzozów.

- MALONYAY D., 1909: *A magyar nép művészete II. A székelyföldi, a csángó és a torockói magyar nép művészete*. Budapest.
1911: *A magyar nép művészete III. A balatonvidéki magyar pásztornép művészete*. Budapest.
- MOLNÁR V., 1890: *Húsvéti tojások*. Budapest.
- MÓRA F., 1932: *Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben*. Ethn., XLIII. 54—68.
- MOSZYŃSKI, K., 1939: *Kultura ludowa Słowian. II. Kultura duchowa*. (A szlávok népi kultúrája. Szellemi kultúra) Kraków.
- NEGELEIN, J., 1931., 1935: *Weltgeschichte des Aberglaubens*. I—II. Berlin—Leipzig.
- NEWALL, V., 1971: *An Egg at Easter. A Folklore Study*. London.
- OBERMAIER, H., 1926: *Kunst. A. Paläolithikum*. In: *Reallexikon der Vorgeschichte*, VII. 136—161.
- ORTUTAY GY., (1941): *Magyar népművészet*. I—II. Budapest.
1959: *Variáns, invariáns, affinitás. (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei)*. A MTA Társadalmi-történelmi Tudományok Osztályának Közleményei, IX. 195—238.
- PETEWA-FILOVA, E., 1941: *Tier- und Menschenfiguren in der bulgarischen Textilornamentik*. Volkswerk. Jahrbuch des Staatlichen Museums für Deutsche Volkskunde, 187—199. és 33—37. tábla.
- CS. PÓCS É., 1965: *A karácsonyi vacsora és a karácsonyi asztal hiedelemköre*. Néprajzi Közlemények, X. 3—4. sz.
- PRANDA, A., 1957: *Die slowakischen Ostereier*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 53. 165—172.
- RADÓ P., 1957: *Az egyházi év*. Budapest.
- REALLEXIKON DER VORGESCHICHTE — hgg. von EBERT, M., I., V., VI., VII. 1926. Berlin.
- ROEDER, 1926: *Amulett. B. Ägypten*. In: *Reallexikon der Vorgeschichte*, I. 160.
- RÓHEIM G., (1925): *Magyar néphit és népszokások*. Budapest.
- SALONEN, A., 1963: *Die Möbel des alten Mesopotamien nach sumerisch-akkadischen Quellen*. Helsinki.
- SHÁNDOR I., 1957a: *Ungarische Ostereier*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 53. 175—179.
1957b: *Das „beschlagene“ Osterei*. Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 53. 179—180.
- SĄGAJŁO-KACZANOWSKA, M., 1961: *Barwniki używane w Polsce do kraszenia jajek w XIX i XX wieku*. (Lengyelországban a XIX—XX. sz.-ban tojásfestésre használt természetes festőanyagok) *Etnografia Polska*, IV. 207—233.
- SARTORI, P., 1934/35: *Osterei*. In: HDA, VI. 1327—1333.
- SCHMIDT, L. 1966: *Volks Glaube und Volksbrauch. Gestalten — Gebilde — Gebärden*. Berlin.
- SCHÜCHHARDT, W., 1941: *Bilddamaste der deutschen und europäischen Volkskunst*. Volkswerk. Jahrbuch des Staatlichen Museums für Deutsche Volkskunde, 200—226.
- CS. SEBESTYÉN K., 1913: *Felső-torontálmegyei húsvéti tojások*. NÉ, XIV. 120—134.
- SELLIGMANN, S., 1910: *Der böse Blick und verwandtes. Ein Beitrag zur Geschichte des Aberglaubens aller Zeiten und Völker*. I—II. Berlin.
- SPIEB, K., 1925: *Bauernkunst, ihre Art und Sinn. Grundlinien der Geschichte der unpersönlichen Kunst*. Wien.
1955: *Neue Marksteine*. Wien.
- ШУХЕВИЧ, В., 1904: *Гуцульщина*. Львов.
- SZABÓ L., 1963: *Húsvéti tojások a beregi Tiszaháton*. Ethn., LXXIV. 525—547.
- SZABÓ Z., 1960: *Húsvéti tojások konzerválása*. Múzeumi műtárgyvédelem, I. 169—179.
- SZILÁDY Z., 1935: *A bronzkori csörgőtől a himes tojásig*. Természettudományi Közlöny, LXVII. 153—159.
- СИМЧЕНКО, Ю. Е., 1965: *Тамги народов Сибири XVII века*. Москва.
- SZOLNOKY L., 1951: *Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalgyűjteménye*. Budapest.
- SZOMJAS ZS., 1959/61: *A himes tojás Nemespátrón*. A Népr. Múz. Adattárának Ertesztője, 1—4. 124—135.
- TAKÁCS L., 1972: *Kincsásó történet 1759-ből*. Ethn., LXXXIII. 516—518.

- TÁRKÁNY SZÜCS E., 1958: *Régi vásárhelyi tulajdonjegyek*. Index Ethn., III. 210—228.
- THURNWALD, R., 1926: *Handsclag*. In: Reallexikon der Vorgeschichte, V. 91—96.
- R. TOMBOR I., 1967: *Alte ungarische Schreinermalereien — 15—19. Jahrhundert*. Budapest.
- UJVÁRY Z., 1972: *Ej-haj, gyöngyvirág...* Debrecen.
- VÁCLAVÍK, A., 1959: *Výroční obyčeje a lidové umění (Az év szokásai és folklórjuk)* Praha.
- VAN GENNEP, A., 1947: *Manuel de folklore français contemporain. I/III. Cérémonies périodiques cycliques. 1. Carnaval—Carême—Pâques*. Paris.
- VISKI K., 1942: *Díszítőművészet*. In: A Magyarország Néprajza, II. (3. kiad.) 226—344.
- VOIGT V., 1969., 1970: „A szerelem kertjében”. Ethn., LXXX. 235—275., LXXXI. 28—54.
1972a: *A folklór esztétikájához*. Budapest.
1972b: *Folklór alkotások elemzése*. Budapest.
- WERSIN, W., 1940: *Das elementare Ornament und seine Gesetzlichkeit*. Ravensburg.
- WILDHABER, R., 1957: *Vom Osterei und der Technik des Eierfärbens*. Der Hochwächter, Sonderheft. Bern.
- WILKE, G., 1926: *Amulett. A. Europa*. In: Reallexikon der Vorgeschichte, I. 158—160.
- WUNDT, W., 1905: *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte. II. Mythos und Religion*. Leipzig.
- ZALOZIECKYJ, W., 1942: *Die Ostereier der ukrainischen Huzulen*. Volkswerk. Jahrbuch des Staatlichen Museums für Deutsche Volkskunde, 263—268.

DER ORNAMENTSCHATZ DER VERZIERTEN EIER

Die Studie beruht auf der Ziereiersammlung von zwei und halb tausend Stücke des Ethnographischen Museums; in der Sammlung werden verzierte Eier hauptsächlich aus dem Karpatenbecken, zum geringeren Teil aus den Nachbargebieten bewahrt, die im Laufe der letzten hundert Jahre angefertigt wurden. Das Material gibt einen Überblick des Eierverzieren in Osteuropa, wobei übrigens die Verfasserin die Fachliteratur und einige ausländische Sammlungen in Betracht zog. Die Eier wurden zum Großteil mit Wachstechnik, in kleinerem Ausmaß mit Ritz- und Ätztechnik verziert. Die Eier mit archaischer Verzierung sind größtenteils in Wachstechnik ausgeführt.

Die Zielsetzung der Studie ist die Feststellung der Entwicklungstendenzen des Eierverzieren, die Festlegung der Grundformen des archaischen Verzierungsschatzes, sowie dessen Inhalt.

Die Autorin führt die das Sammelgut repräsentierenden Objekte, der Verzierungsentwicklung gemäß geordnet vor. Sie umgrenzt folgende Gruppen:

I. Geometrische Eierverzierung, die 1. auf systematischer Halbierungsverteilung der Eieroberfläche und auf Hervorheben der Oberflächenteile auf Grund verschiedentlichen Systeme beruht; 2. mit dem abnehmenden Ausmaß der Aufteilung, wurden in den so entstandenen größeren Oberflächenteilen, der Grenzlinien entlang Parallelen gezogen und aus diesen Linien Ornamente entworfen. — Die auf beiden Arten entstandenen Verzierungen werden von ihren Verfertigern zumeist nach den Objekten benannt, an denen sie diese für ähnlich finden; in der Zeichnung der Ornamente wird oft mit Absicht die Ähnlichkeit betont; 3. auf die geometrisch aufgeteilte Eieroberfläche ist die Möglichkeit zum Einbau in einer Ebene entworfenen, geometrischen Verzierung vorhanden, nämlich eines achtzackigen Deltoid-sterns. 4. Die Eieroberfläche kann statt einfacher Linien auch durch Zierlinien aufgeteilt sein, z. B. durch mehrfach gezogenen, verschiedentlich geschweiften Linien. In die von ihnen umgrenzten Feldern befindet sich selten, und auch dann nur spärliche Verzierung, die Hauptzier der Eier ist das Liniennetz.

II. Die andere grundlegende Quelle des Eierverzieren ist die Ornamentik. Unter den Ornamenten sind von fundamentaler Bedeutung, 1. die naturalistischen Hand- und Fingerdarstellungen, 2. die geometrischen Handornamente. Von letzteren sind zwei Hauptformen bekannt: entweder schließen die Finger mit einer Achse Spitzwinkel, oder die Abbildung ähnelt einer Harke, einem Kamm. 3. Die archaische Schicht des Eierverzieren wurde nachweisbar seit dem 18. Jahrhundert von der sich auch auf den übrigen Gebieten der Volkskunst verbreitenden, der aus Quellen der Gotik und Renaissance schöpfenden Blumen-ornamentik in den Hintergrund verdrängt. Zunächst lernen die Eierziererinnen den Erfordernissen des neuen Stils entsprechend zu komponieren, die alten Elemente weitgehend in die Ornamentkonstruktion einzubauen. Einige alte Elemente werden umgedeutet, ihre Proportionen geändert, z. B. nennt man den achtzackigen Stern „Rose“, aus der geometrischen Hand werden „Tannenreize“, „Rosmarinzweige“ oder „Harken“, „Gabeln“. 4. Mit der späteren Entfaltung der Eierverzierung, mit der Ornamentik von Barock und Biedermeier, mit den von Postkarten kopierten Abbildungen, mit dem Verzieren durch Abziehbilder befaßt sich die Studie nicht, diese werden lediglich erwähnt.

In der Arbeit kommen die Gesetzmäßigkeiten der Verzierungsgestaltung zum Ausdruck, es wird das Eindringen der Ornamentik in die aufgeteilte Oberfläche vorgeführt, als deren Folge die Oberflächenteilung in den Hintergrund rückt, es entwickeln sich von Schritt zu Schritt immer größere Ornamentfelder, in denen mehr und mehr abwechslungsreiche Verzierungen Platz finden. Bei der Einteilung der Verzierungen sind verschiedene Systeme nachzuweisen. Schließlich verschwindet

bei der am höchst entwickelten Blumenornamentik auch noch die letzte Halbierungslinie und die Verzierung bedeckt die ganze ungeteilte Oberfläche. Die archaischen Verzierungen, die mit der Oberflächenteilung in engem Zusammenhang stehen, kamen auf der Eioberfläche in ästhetischer Hinsicht besser zur Geltung als die späteren, in der Ebene komponierten Ornamente, die am Ei aufgetragen schon schwerer zu übersehen sind.

Da die Bearbeitung auf Grund des im großen und ganzen als rezent geltenden Materials erfolgte, versucht die Verfasserin den hohen Alter des als grundlegend festgestellten Verzierens und der Ornamente zu beweisen, da nach ihrer Beurteilung, in dem von ihr durchforschten Material die nachgewiesenen Gestaltungsreihen den Ablauf der Verzierungsgestaltung einer langen Periode repräsentieren. Für den hohen Alter der Oberflächenteilung zeugt der schlesische Kalkeierfund aus dem 10. Jahrhundert. Nach Ansicht der Autorin konnte sich die geometrische Aufteilung nur in der Hochkultur entwickeln. — Der Deltoidstern ist ein altes magisches Zeichen; die Zahl seiner acht Zacken dürfte durch die Aufteilung der Eioberfläche technisch gegeben gewesen sein. — Über die Handornamente kann festgestellt werden, daß sie in ihrer naturalistischen und geometrischen Form gleicherweise zu den uralten Darstellungen der Menschheit gehören, die — unter sonst möglichen Bedeutungen — die Geste der Verteidigung ausdrückten, und so zu magischen Schutzmalen wurden, darauf deuten die plastisch geformten schutzgewährenden Hände, die Handamulette. Die unterschiedlichen Formen der Handdarstellungen werden den verschiedenen Techniken der Ausführung zugeschrieben (naturalistisch: gemalt, gezeichnet; zweigartig: geritzt; harkenförmig: gewoben). Die im Rahmen der einzelnen Techniken ausgebildeten Darstellungsformen wurden bei Arbeiten in anderen Techniken — so auch beim Verzieren von Eiern — übernommen.

Nebst sonstigen kultischen Funktionen ist seit alters das Ei auch eine Grabbeigabe, unter anderen bei den slawischen Völkern, in deren — vor allem orthodoxen — Kreisen der kultische Inhalt des verzierten Eis bis zur Gegenwart zumeist erhalten blieb. Laut der Verfasserin zeichnete man auf das Ei — das als Grabbeigabe diente —, beziehungsweise auf das des Leichenschmauses, als Amulett ersetzendes Schutzmal, die Hand. Die Autorin bringt ausführliches Material über die Anwendung der Handdarstellung in der Funktion zur Verhütung vor Behexung. Gleichfalls befaßt sie sich eingehend mit den geometrischen Händedarstellungen der Menschenbildnissen auf Objekten der Volkskunst und der Archäologie, deren Formen im Grunde genommen mit den Ornamenten auf den verzierten Eiern übereinstimmen.

Da die bisherige Forschung die Ornamente der verzierten Eier häufig für Abbildungen von — teils in der Natur vorfindbaren, teils von Menschen hergestellten — Objekten hält, andererseits zahlreiche, von der Hand herleitbare Darstellungen als Pflanzenornamentik bewertete, betont die Verfasserin mit Nachdruck deren Entfaltung als sekundär. Zur Bekräftigung ihrer Feststellung beruft sie sich auf die Arbeiten über die Anfänge der Kunst, die überstimmend konstatieren, daß Tier- und Menschendarstellungen, den sich später, in den Hochkulturen entfalteten Pflanzendarstellungen vorangingen. Auf den osteuropäischen, von Bäuerinnen angefertigten Ziereiern bewahrte sich eine Ornamentik von sehr großer Vergangenheit, die einen langsamen Wandel und eine Umdeutung — einerseits parallel mit der Profanation der Funktion der verzierten Eier bis zu einem gewissen Grad, andererseits weil sie den zeitgenössischen Kunststilen nur mit Retardation und nur zum Teil folgte — durchmachte. Den Fortbestand der archaischen Elemente bis zur Gegenwart begründen einerseits die kultischen Zusammenhänge des verzierten Eis, andererseits der Umstand, daß seine Ornamentik — als periphere Erscheinung der Kultur — von den höheren Gesellschaftsschichten in geringem Ausmaß beeinflußt wurde.

Die Ergebnisse der Studie tragen allgemein zur Erläuterung der archaischen Schicht der osteuropäischen bäuerlichen Ornamentik bei. — Es ist eine der Vorarbeiten für den Katalog, der die Sammlungen des Ethnographischen Museums publizieren wird.

Az udvar és a ház mozgásvilága

I. Felvevések — előzmények

A népi közlekedéskultúra kutatása (teherhordás, szállítás és közlekedés) ahhoz a felismeréshez vezetett, hogy a céltudatos, funkcionális helyváltoztatás az embernek, mint társadalmi lénynek olyan életmegnyilvánulása, mely kifejezője a gazdasági létben, a társadalomban elfoglalt helyének. Az ember szűkebb és tágabb mozgásövezetekkel, körzetekkel rendelkezik, melyek térbeli keretét adják céltudatos, funkcionális helyváltoztatásának. Ezen övezetek, körzetek — funkcionálisan és térbelileg is — pontosan behatárolhatók: I. *Központi mozgásövezet*, 1. *Lakóház*, 2. *Belső telek, udvar*. II. *Perifériális mozgásövezet*, 1. *Település* (a gazdasági területekkel bezárolag), 2. *Nagy táji körzet*. Ezen övezetekben a céltudatos, funkcionális helyváltoztatás, általában a mozgás sűrűsége, s az egyes övezetekbe tartozó objektumok felkeresettségének, látogatottságának nagyságrendje tükrözi az egyén, valamint az objektumok funkcionális státusát, mind a társadalom mikro- mind makroszervezeteiben.

Hasonló felismerésekre jutott az udvart és építményeit vizsgálva SZOLNOKY Lajos 1950-ben Vajdácskán végzett kutatásakor: „A vajdácskai parasztgazdaság központja a belső telek, az udvar, a rajta lévő házzal és több-kevesebb építménnyel. Itt lakik a földművelő parasztember családjával együtt, innen indul el mindennapi munkájára és ide tér vissza; itt helyezi el a gazdasághoz szükséges állatokat, szerszámokat, valamint a szántóföldről betakarított terményét. Az udvar zárt egység: egy parasztcsalád önálló gazdasági tevékenységének és a család életének területe, központja.”¹ A szerző tanulmányában meggyőzően hat a vajdácskai udvar építményei felkeresettségének, látogatottságának mennyiségi összesítése, mintegy jelezve annak lehetőségét, hogy a szám-szerű eltérésekkel fontos társadalmi-gazdasági állapotok dokumentálhatók.

Kutatásaink során arra a megállapításra jutottunk, hogy a fentebb meghatározott mozgásövezetekben, körzetekben a helyváltoztatás, mozgás egzakt mérhetősége mind mennyiségileg (gyakoriság és távolság), mind minőségileg (funkcionális és funkció nélküli) lehetővé teszi az eltérő természeti és társadalmi szituációban élő emberek és közösségek *mozgásvilágának* objektív összehasonlítását, továbbá társadalmi-gazdasági folyamatok tendenciáinak áttételes, s a vizsgálat tárgyát képező anyagból s a vizsgálat módszeréből következő speciális felvázolását.

E megállapításainkra alapozva tűztük ki célul az ember központi mozgásövezete két összetevőjének, a lakóház és a belső telek, udvar mozgásvilágának kvantitatív felmérését. Tanulmányunk elsősorban problémafelvető, mintsem

¹ SZOLNOKY L. 1956. 593.

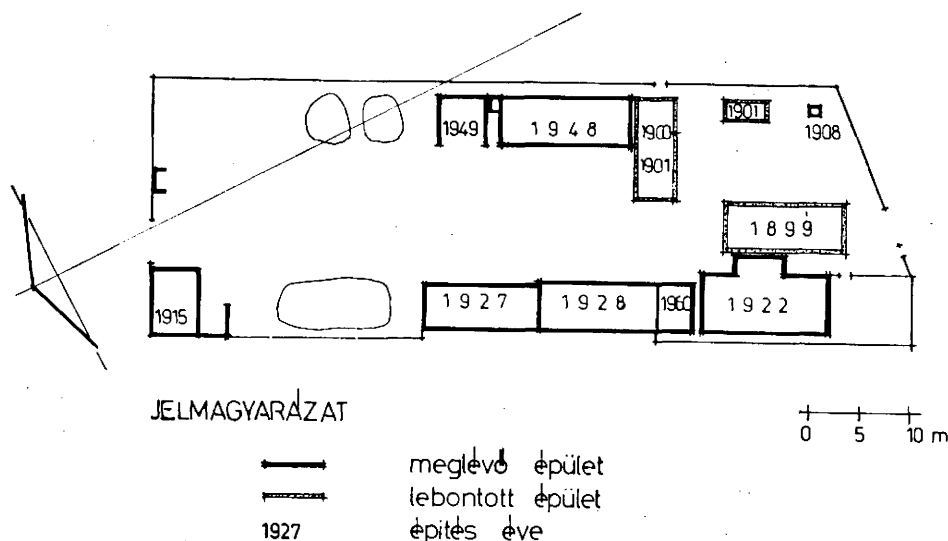
összefoglaló jellegű. Mindez természetesen nem zárta ki a mennyiségi vizsgálatokhoz közvetlenül kapcsolódó kvalitatív vonatkozások figyelembevételével általános érvényű tanulságok megfogalmazásának lehetőségét.

II. Tények — jelenségek

Az adatfelvételek *Magyarszombatfán* (Vas megye) készültek.² Az első, tájékozódó felmérésekre 1970 decemberében, a részletes adatfelvételekre 1971 április-május-június hónapjaiban, s az ellenőrző gyűjtésre, pontosításokra 1973 júliusában került sor. Az adatfelvételek során a legfontosabb szerepe a megfigyelésnek volt, mely az ellenőrző gyűjtés, pontosítás során az adatközlőkhöz intézett kérdésekkel egészült ki. A megfigyelés eredményei s a kérdésekre kapott válaszok többé-kevésbé teljes megbízhatóságot nyújtanak az adatokat illetően.

A konkrét vizsgálati eredményeket egyetlen központi mozgásövezetre, körzetre, azaz egy lakóháza és belső telekre, udvarra vonatkozóan tesszük közzé: *Magyarszombatfa*, Fő u. 73. E behatárolt, leszűkített eredményközlést az alábbiak indokolják: 1. Ezen porta beépítettsége volt a vizsgáltak között a legnagyobb, legjelentősebb mind számszerűleg, mind funkcionálisan. Az udvarban 24 olyan helyiség, pont található, mely céltudatos mozgás szempontjából számításba jöhetett. 2. A személyek létszáma a legmagasabb volt a kutatott egységek között, 6 fő, mely három generációban oszlott meg. Első generáció Bicsák Pál és Bicsák Pálné született Kovács Karolin; második generáció Papp Gyula és Papp Gyuláné született Bicsák Karolin; harmadik generáció Papp Olga és Papp Mária. 3. Az együtt élő család minden tagja egészséges, aktív munkát végző egyén. Bicsák Pál, született 1900-ban, ipari nyugdíjas, a paraszti gazdálkodás fő irányítója és munkavégzője. Bicsák Pálné, született 1909-ben, htb., ereje szerint minden női munkában részt vesz. Papp Gyula, született 1921-ben, a magyarszombatfai Kerámia Gyár alkalmazottja, ahol három műszakban dolgozik, a paraszti gazdálkodásban szabad ideje szerint vesz részt. Papp Gyuláné, született 1927-ben, htb., a háztartás tulajdonképpeni vezetője

² A település természeti, táji adottságaira, gazdasági, szociális és kulturális jellemzőire nem áll módunkban itt részletesen kiténni. A vonatkozó fejlegyzések általában gyenge termőerejű földről tesznek említést, mely tény különös jelentőséget adott a nagy történelmi múltra visszatekintő *gőroncsérségnek*, népi fazekas mesterségnek. Vö.: IFJ. KÖS KÁROLY, 1944., CZÜGH DEZSŐ, 1955., 1959/a., 1959/b., (utóbbi dolgozatainak fő forrása éppen az a Bicsák Pál, akinek portája és családja tanulmányunk adatszolgáltatója is volt) továbbá a szépirodalomban: MOLDOVA GYÖRGY, 1973. — Az 1970. évi népszámlálás adatai szerint *Magyarszombatfa* lakosainak száma 309 fő; 149 férfi, melyből 42 eltartott, 160 nő, melyből 68 eltartott. A korosztályok megoszlása a következő: 0—14 éves 61 fő, 15—39 éves 91 fő, 40—59 éves 93 fő, 60 év feletti 64 fő. Az aktív keresők foglalkoztatottság szerinti megoszlás: iparban, építőiparban 87 fő, mezőgazdaságban 80 fő, egyéb 13 fő. — Szükségesnek tartjuk még itt megjegyezni, hogy az 1950-es évek önálló TSZ, és az 1960-as évek szakszövetkezeti próbálkozásait, ill. tevékenységét 1961-ben Bajánsenyével összevont TSZ szervezése váltotta fel, melynek eredményeként a lakosság 50%-a TSZ-tag lett, 50%-a egyéni termelő maradt, a földterületnek azonban 80%-a került a közös gazdaságba, s csak 20%-a maradt magángazdálkodásban.

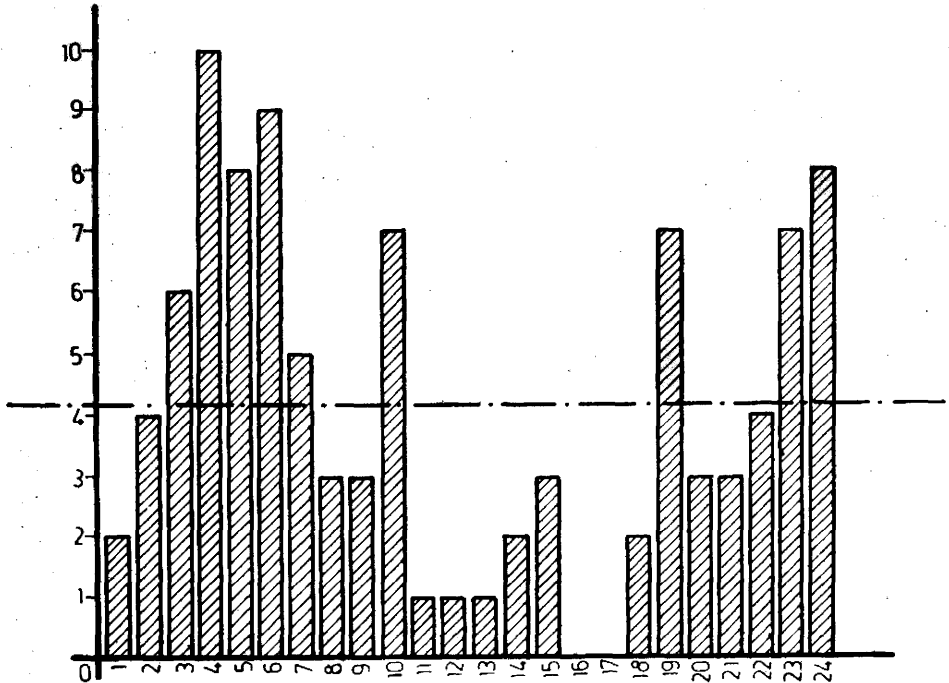
1. ábra. Udvarkép. Magyarszombatfa, Fő u. 73.

és fő munkavégzője, aki emellett a paraszti gazdálkodás női munkafeladataiban is tevékenykedik. Papp Olga, született 1949-ben, tanítónő, Körmenten lakik, csak látogatóba jár haza Magyarszombatfára, munkavégzése esetleges, nem számottevő. Papp Mária, született 1956-ban, tanuló, kisebb ház körüli munkálatokban segít. 4. A családban a hagyományos paraszti gazdálkodás összetett volta mellett (szántóföldművelés, rétgazdálkodás, állattartás, kisebb méretű erdőlés, szőlőművelés, méhészkedés) a paraszti kismesterségek is képviselve voltak (fazekas, asztalos). 5. A társadalmi munkamegosztás szempontjából is összetett mikroközösség áll előttünk: önellátó paraszti gazdaság (melynek tagja csaknem az egész család), vezetője Bicsák Pál; állami vállalat alkalmazottja Papp Gyula; radikális életmódváltozás megvalósítója Papp Olga; hagyományos háztartási munkálatok végzői Bicsák Pálné és Papp Gyuláné; falusi népfrontmozgalom vezetője Bicsák Pál; változó gyermekmunka képviselője Papp Mária.

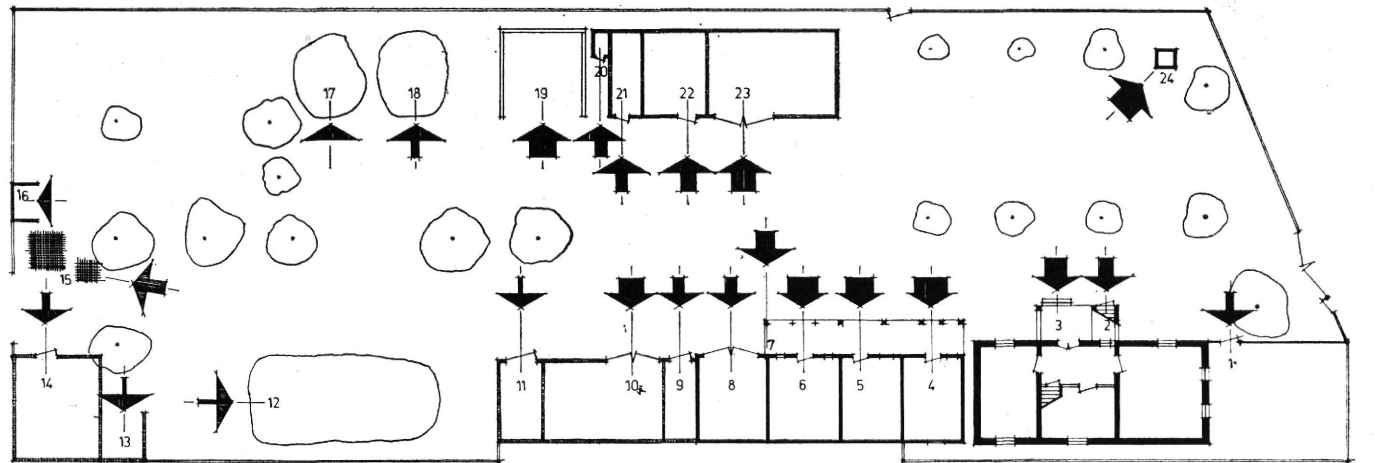
Vizsgálatunk szempontjából figyelemre méltó a családi birtoktest alakulása is. Az 1920-as éveket tekintjük kiindulópontnak, ekkor kezdődött meg a mai udvarkép kialakulása (1. ábra). A család az 1920-as években mintegy hat katasztrális hold birtokán (egy hold erdő, egy hold rét, 200 öl szőlő, a többi szántó) szegényparaszti nívón gazdálkodott, melyet kisállattartás (baromfi és sertés), valamint két szarvasmarha és egy növendék tartása egészített ki. Vétel és örökösödés során az 1940-es évek derekára a birtoktest megnőtt; tizenhat katasztrális hold nagyságúra (hét hold erdő, három hold rét, egy hold legelő, 325 öl szőlő, a többi szántó). Ez már középparaszti szinten tette lehetővé a gazdálkodást, melyet természetesen továbbra is kiegészített a már méreteiben is jelentősebb kisállattartás, valamint három szarvasmarha és két növendék tartása. Az 1971-es állapotokat tekintve lényeges változást csak a nagyméretű erdőterület elvesztése jelentette. Fontos megjegyeznünk: a gazdaság ezen mutatói mellett számításba kell venni, hogy Bicsák Pál 1928-tól mint fazekas is tevékenykedett.

Mindezek előrebocsátása után vizsgáljuk meg részleteiben a központi mozgásövezet, körzet mozgásvilágát, a belső telek, udvar egészében, ahol, mint azt már jeleztük, 24 funkcionális helyiség, pont van. A funkcionális mozgások gyakoriságát egy 0—10 skálában értelmezve az alábbi eredményeket kaptuk (az udvar objektumai balról jobbra):

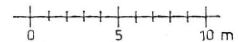
1. Kert	2	13. Gépszín	1
2. Pince	4	14. Kemenceszín	2
3. Lakóház	6	15. Favágító	3
4. Lakó konyha	10	16. Méhes	0
5. Kamra	8	17. Szénakazal	0
6. Istálló	9	18. Szalmakazal	2
7. Ürög (ereszalja)	5	19. Trágyatelep	7
8. Műhely	3	20. Árnyékszék	3
9. Polyvás pajta	3	21. Baromfiól	3
10. Szénás pajta	7	22. Disznóól	4
11. Levélszín	1	23. Gabonás pajta	7
12. Szénakazal	1	24. Kút	8

2. ábra. A funkcionális mozgások gyakorisága az udvar egyes objektumaira lebontva.

1	kert	13	gépszin
2	pince	14	kemenceszin
3	lakóház	15	favágító
4	lakó - konyha	16	méhes
5	kamra	17	szénakazal
6	istálló	18	szalmakazal
7	ürög /ereszalja/	19	trágyatelep
8	műhely	20	árnyékszék
9	polyvás pajta	21	baromfiól
10	szénis pajta	22	disznóól
11	levélszin	23	gabonás pajta
12	szénakazal	24	kút

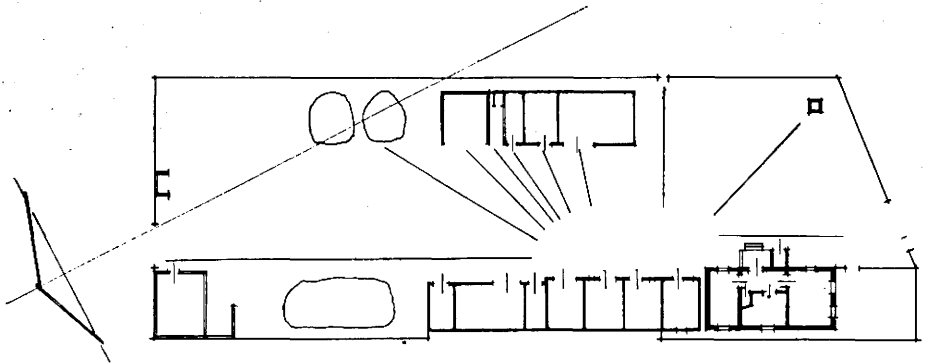

3. ábra. A mozgásértékek térbeli megoszlása az udvaron.

A grafikonra vetített eredmények meglehetősen nagy szóródást mutatnak (2. ábra). E szóródáson belül tendenciák érvényesülnek, melyekből fontos tanulságok olvashatók le. 1. Kimagasló a lakókonyha látogatottsága, 2. magas nagyságrendű a kamra, az istálló és a kút látogatottsága, 3. közepes nagyságrendű a pince, a lakóház, az ürög, a szénás pajta, a trágyatelep, a disznóól és a gabonás pajta látogatottsága, 4. alacsony nagyságrendű a kert, a műhely, a polyvás pajta, a levélszín, az egyik szénakazal, a gépszín, a kemenceszín, a favágító, a szalmakazal, az árnyékszék és a baromfiól látogatottsága, 5. gyakorlatilag látogatatlan a méhes és a másik szénakazal.

Az eredményekből, az érvényesülő tendenciákból világosan kiolvasható a belső telek, az udvar objektumainak az 1971-es évre vonatkozó fontossági sorrendje, funkcionális státusa.

A helyszínrajzra vitt mozgásértékek segítségével a térbeli megoszlást is figyelemmel kísérhetjük (3. ábra). Az ábrán jól látható, hogy a belső telek, az udvar beépítettsége a paraszti gazdálkodás, üzemszervezet szükségletei szerint organizált. A belső telek, udvar strukturáltsága a mindennapi, köznapi, de különösen a gazdasági életvitelhez kapcsolódó funkcionális mozgások szempontjából fontos objektumokat tekintve erősen koncentrált. E koncentráltság, a fontosabb objektumoknak egymástól kis távolságra történő elhelyezése az önálló paraszti gazdálkodás, a paraszti üzemszervezet évszázados tapasztalatokon nyugvó szervezethez való eredménye. Az objektumok telepítése rendkívül racionális, elméletileg nem, gyakorlatilag alig léteznek a belső telken, udvarban egymást keresztező mozgásirányok. A centrumot képező mozgástérből sugarasan ágaznak ki a belső telek, udvar különböző pontjain elhelyezett építményekhez a járatok (4. ábra).

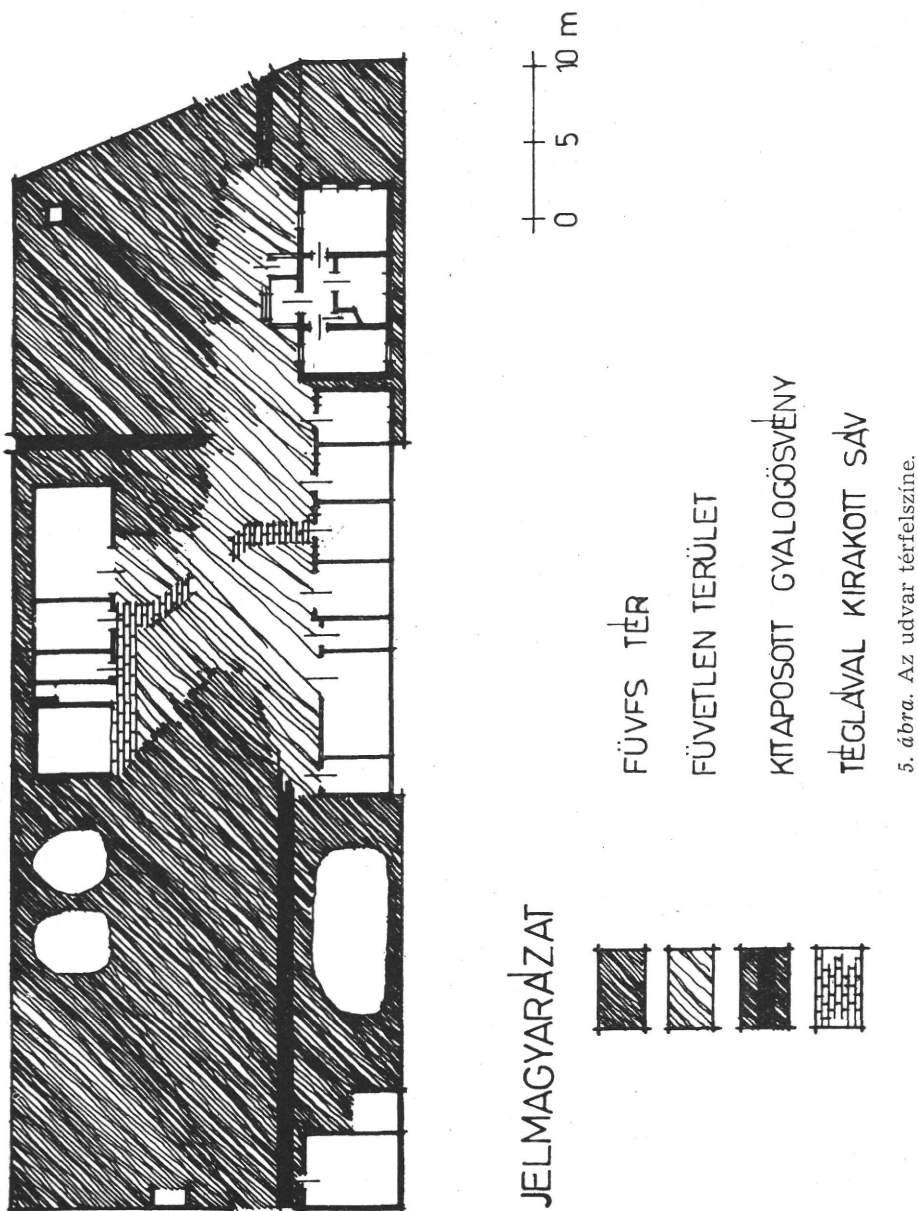

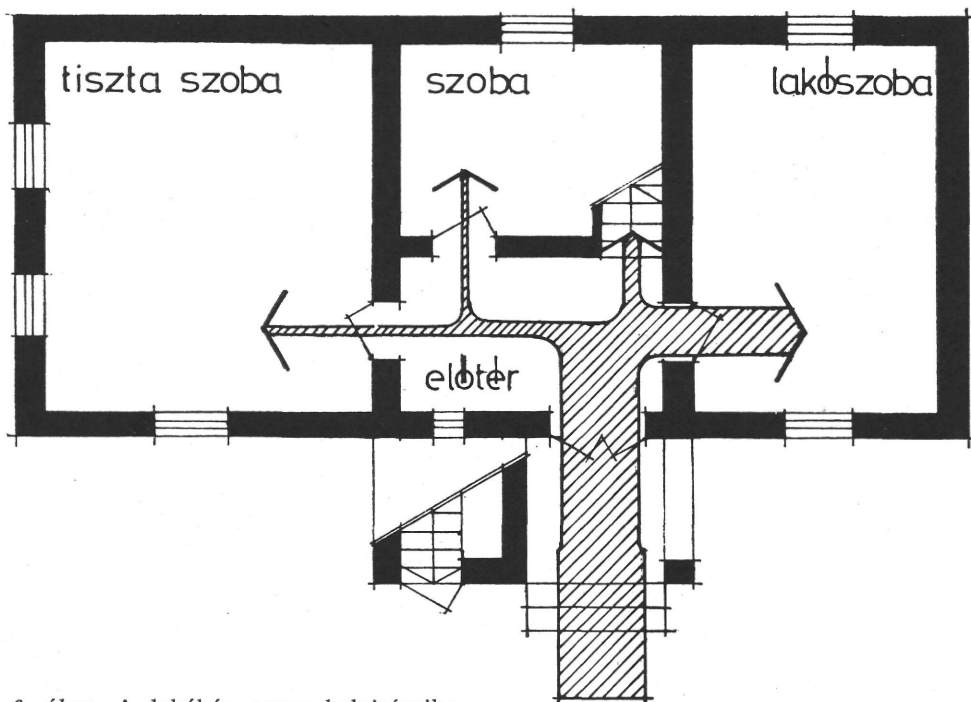
4. ábra. Járatok az udvaron.

A centrális mozgástérrel s az abból kiágazó fontosabb járatokat jól tükrözi a belső telek, az udvar természetes növénytakarójának állapota, s a térfelszín kiképzése (5. ábra).

A felmérések során különös figyelmet fordítottunk a lakóházra, a lakóházba irányult mozgásokra. A lakóház, mint a központi mozgásövezet, körzet egyik összetevője, eredendően önálló egység volt, mely az emberi élettevékenységeknek és életszükségleteknek biztosított teret. A vizsgálatunk tárgyát képező porta esetében a felmérés időpontjában a lakóház egy helyiségének funkciójá-

ban eltérést mutatott a hagyományostól. 1967-ben ugyanis a régi konyhát — miután annak szerepét az 1960-ban a lakóháztól elkülönülten megépített lakókonyha teljes egészében átvette — átalakították szobává. Így az 1971. évi adatfelvételkor a lakóházba irányult mozgások (további, s most már belső megoszlásukat tekintve) a következő helyiségek között oszlottak meg: az ún. *koldusállás*, az *előtér*, a *tiszta szoba*, a *szoba* (mely a régi konyhából lett átalakítva), a *padlás* és a *lakószoba* (6. ábra).

6. ábra. A lakóház egyes helyiségeibe irányuló mozgás.

A lakóházba irányult 6-os nagyságrendű mozgás megoszlása, pontosabban, hogy abból milyen arányban részesültek az egyes helyiségek, a 6. ábra mellett még az alábbi számszerű eredményekben tekinthető át:

1. Koldusállás	0,25	4. Szoba	0,25
2. Előtér	5,75	5. Padlás	1
3. Tiszta szoba	0,5	6. Lakószoba	4

Ismerve a magyar parasztság tiszta szoba kultuszát, a kapott eredmények nem voltak váratlanok, az arányok azonban elgondolkoztatók. A lakóháznak, az emberi létezés legmonumentálisabb és legreprezentatívabb építményének csak 1/3 része van folyamatosan kihasználva, a többi gyakorlatilag élettelen tér. További sajnálatos tény, hogy a lakóház használata egyoldalú, voltaképpen csak a lakószoba használatát foglalja magába, melyet viszont jóformán csak este, lefekvéskor keresnek fel a család tagjai. Ezen állapoton még az 1970-ben vásárolt s a lakószobában elhelyezett televíziós készülék is alig változtatott, hiszen a család felnőtt tagjai a késő esti órákig tartó gazdasági munkálatok miatt nem válhattak a televízió rendszeres nézőivé.

Figyelmünket kiterjesztettük az egyének mozgásrendjére is. A portán élő család egyes tagjai más-más arányban veszik ki részüket a gazdaság, a háztartás munkálataiból, következőképpen más-más nagyságrendű a munkálatok érdekében végzett mozgásuk is. A paraszti gazdálkodás és háztartás érdekében végzett helyváltoztatásokat, melyek a tényleges munkavégzést szolgálják,

funkcionális mozgásoknak tekintjük és nevezzük. Ezen mozgások gyakorisága, nagyságrendje személyekre bontva, egy 0—10 skálában értelmezve az alábbi megoszlást mutatja:

Bicsák Pál	10
Bicsák Pálné	7
Papp Gyula	8
Papp Gyuláné	9
Papp Olga	Figyelmen kívül hagyható
Papp Mária	2

E fenti arányszámok megközelítően kifejezik az összmunkából való részesedés mértékét is, a munka nehézségi fokától eltekintve.

Természetesen a gazdálkodás és a háztartás munkálataival közvetlen kapcsolatban lévő helyváltoztatások mellett a család tagjai más jellegű mozgást, mozgásokat is végeztek, olyanokat, melyek a paraszti gazdálkodás szempontjából nem tekinthetők közvetlenül hasznosoknak, s mint ilyenek nem tartoznak az általunk funkcionálisként értelmezett mozgások közé. Ilyenek az emberi lét közvetlen szükségleteit kielégítő, továbbá a kulturális és szociális igényeket szolgáló mozgások, valamint a kifejezetten üresjáratok („unaloműző”, különösebb cél és funkció nélküli helyváltoztatások), melyeket *funkció nélküli mozgásoknak* tekintünk és nevezünk. Ezen mozgások gyakorisága, nagyságrendje személyekre bontva, egy 0—10 skálában értelmezve az alábbi megoszlást mutatja:

Bicsák Pál	1,5
Bicsák Pálné	2
Papp Gyula	1,25
Papp Gyuláné	1,5
Papp Olga	Figyelmen kívül hagyható
Papp Mária	5

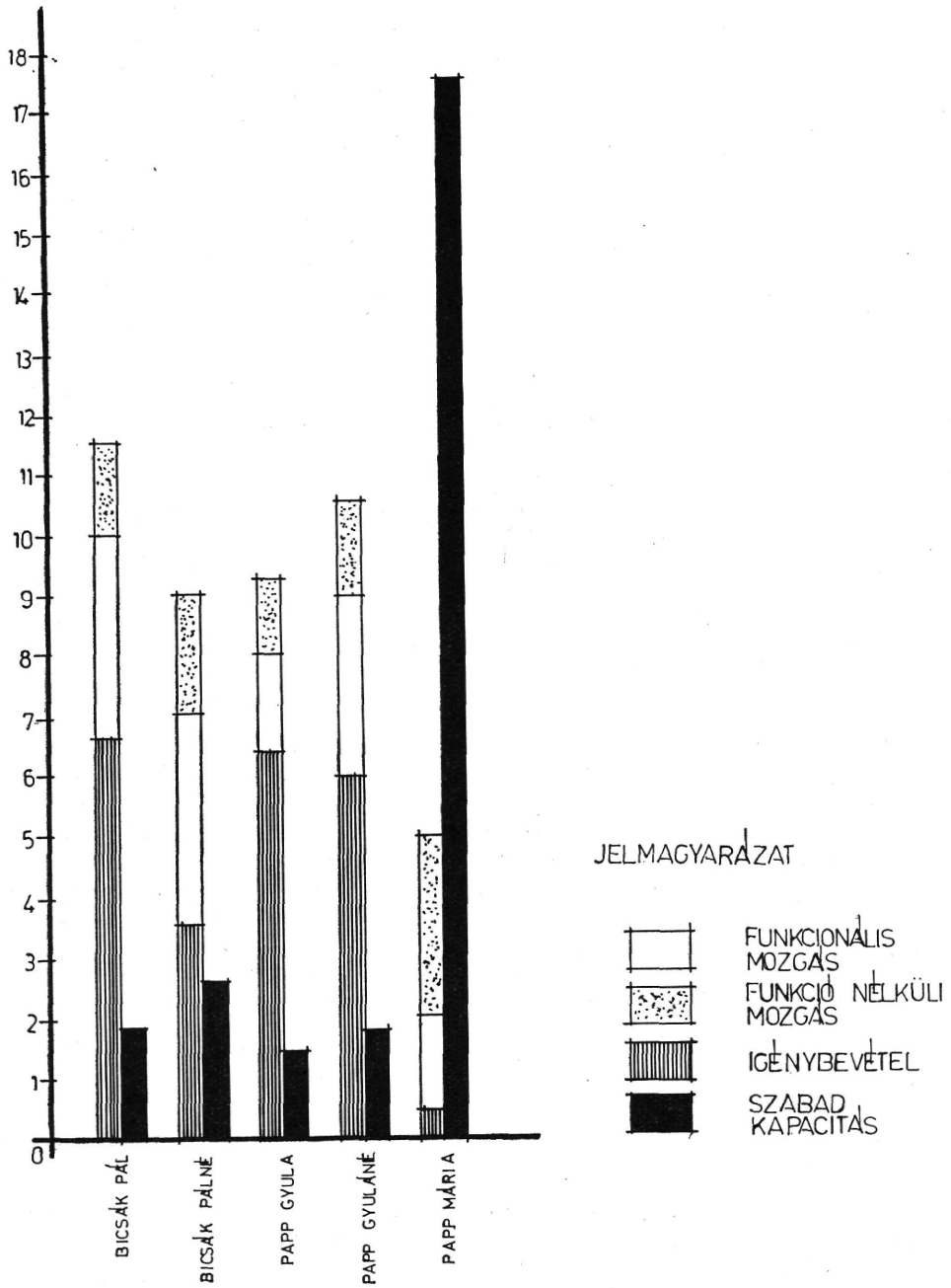
Jól látható, hogy a funkció nélküli mozgások arányszámai a fő munkavégző személyeknél egyrészt igen alacsonyak, másrészt alig mutatnak eltérést.

A kétféle mozgás egymáshoz mért aránya megmutatja, hogy az adott egyén milyen mértékben van kihasználva a gazdaság számára; az arányszámok hányadosa az egyén igénybevételének nagyságrendjét adja meg:

Bicsák Pál	$10/1,5 = 6,6$
Bicsák Pálné	$7/2 = 3,5$
Papp Gyula	$8/1,25 = 6,4$
Papp Gyuláné	$9/1,5 = 6$
Papp Mária	$2/5 = 0,4$

A rendelkezésre álló arányszámok segítségével a család tagjainak szabad kapacitására is következtethetünk. A totális elfoglaltság (funkcionális és funkció nélküli mozgások együtt) és az egyéni igénybevétel arányszámainak hányadosa tendenciájában megadja az adott egyén szabad kapacitását:

Bicsák Pál	$11,5/6,6 = 1,757$
Bicsák Pálné	$9/3,5 = 2,57$

7. ábra. Mozgásminőségek, igénybevétel, szabad kapacitás családtagokra bontva.

Papp Gyula	9,25/6,4 =	1,44
Papp Gyuláné	10/5,6 =	1,75
Papp Mária	7/0,4 =	17,5

(Lásd a 7. ábrán grafikonra vetítve!)

A kapott eredmények — hangsúlyozva, hogy azok nem valóságos, konkrét értékek, hanem csak arányszámok, melyeknek tendencia jellegük van — világosan mutatják a családtagok mozgásrendjének jellemzőit, a mozgásvilág át-
rétegződését és átrendeződését. A legfontosabb tanulságok az alábbiakban fogalmazhatók meg:

1. A paraszti gazdaságban a legtöbb munkát (mozgást abszolút és relatív értelemben is) az idős gazda végzi. A munkamegosztás, az összmunkából való részesedés kisebb-nagyobb toleranciával még a hagyományos képet mutatja.

2. A paraszti gazdaság szempontjából igen magas és megközelítően azonos az idős gazdának, lányának és vejének kihasználtsági foka, igénybevétele.

3. A legkisebb szabad kapacitása annak a személynek van, aki az összmunkából csak harmadik helyen veszi ki részét. Ezen látszólag ellentmondásos ténynek az a magyarázata, hogy ez a személy kettős megterhelésnek van alávetve; egyrészt állami vállalatnál dolgozik, másrészt a paraszti gazdaság munkálataiból is jelentős részt vállal.

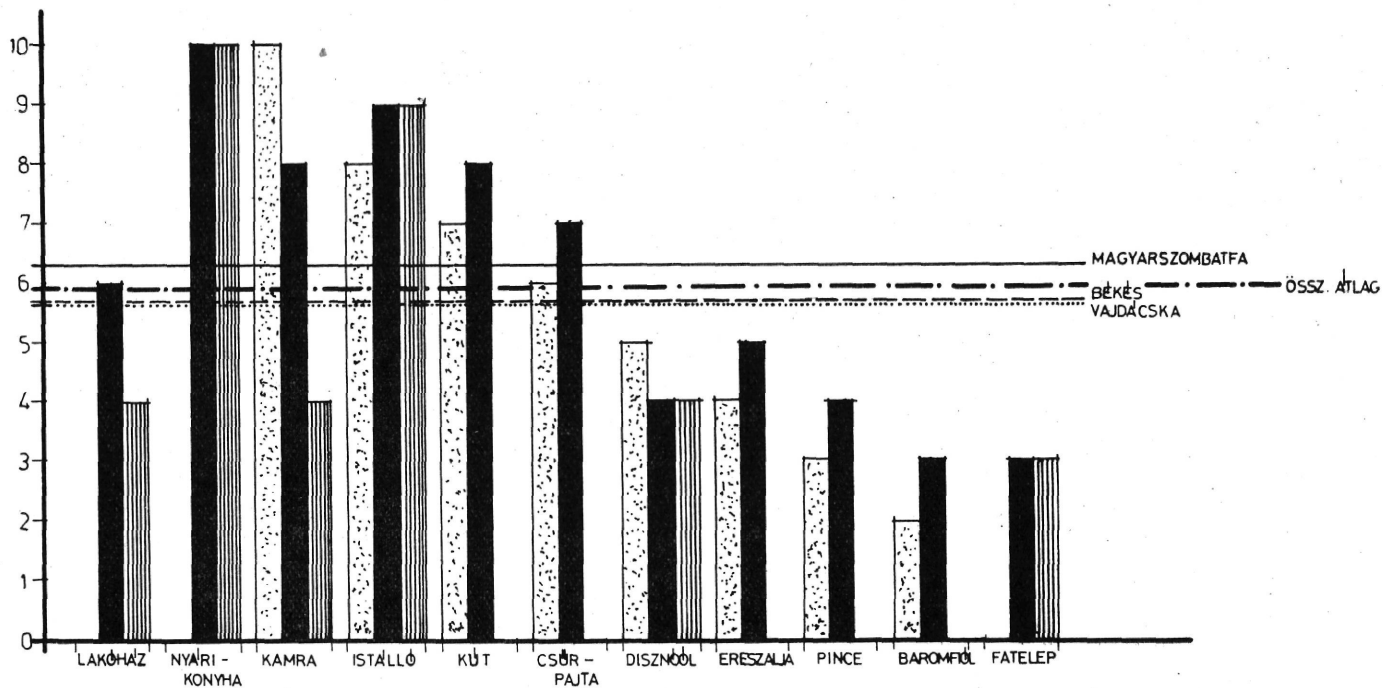
4. Megváltozott a gyermekmunka szerepe és helye; részesedése kisméretű az összmunkából, szabad kapacitása rendkívül magas.

III. Következtetések — lehetőségek

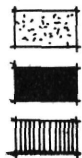
Tanulmányunk kísérlet. Módszerünk kidolgozásánál figyelembe vettük a néprajzi szakirodalom mindazon törekvéseit, melyek vizsgálatunk tárgyával releváns módon kapcsolatba hozhatók.³ Sajnálatos, hogy a paraszti munkaközösség, munkaszervezet, család életét vizsgáló hagyományos néprajzi leírások a közlések sokfélesége és egyenetlensége miatt csak egyes elemekben nyújthatnak lehetőséget az összevetésre.

SZOLNOKY Lajos már hivatkozott tanulmánya — mely egyik inspirálója is volt dolgozatunknak — több ponton ad módot a konfrontációra. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Vajdácaska táji adottságai, gazdasági és szociális mutatói megközelítik a Vas megyei Magyarszombatfáét. Más táji adottságú, s gazdasági és szociális mutatóiban lényegesen eltérő területről is áll rendelkezésünkre felhasználható adatközlés. JUHÁSZ Antal tanyai telekelrendezést

³ Különösen áll ez a gyűjtésre. Vö.: „A gyűjtés nem mindig a kikérdezés módszerére szorítkozott, hanem az ennél sokkal lassabb, de minden bizonnyal eredményesebb megfigyelésre.” FÉL E. 1944. 3. — Adatfelvételi módszerében, anyagközlési módjában eltérően ugyan, de vizsgálatunk tárgyával tematikailag és tájilag is csaknem egybeeső értekezést tett közzé BÍRÓ FRIDERIKA. Megfigyelései, következtetései ha közvetlenül nem is minden esetben, de közvetve konfrontálhatók jelen tanulmányunk megállapításaival, eredményeivel. Lásd: BÍRÓ FRIDERIKA, 1971.

JELMAGYARÁZAT

Vajdác

Magyarzombatfa

Békes

8. ábra. A portai építmények forgalmának összehasonlítása három faluban.

vizsgáló kérdőíve (EA. K. 3/1972.) 42. pontja kitér az egyes objektumok felkeresetségére is. A Békés megyéből, Békés nagyközségből szolgáltatott adatok több-kevesebb fogyatékoságuk ellenére is alkalmasak arra, hogy a vajdácskai és a magyarszombatfai adatokkal együtt összehasonlításra kerüljenek. Az egyes objektumok látogatottságának számszerű feljegyzése lehetővé tette a mozgásgyakorlás osztályozását az általunk bevezetett 0—10 skálában. Az így kapott értékek teljes biztonsággal egybevetethetők, s a kapott eredmények grafikonra vetítve több tanulságot közvetítenek (8. ábra).

1. A három kutatópont adatainak tükrében megállapítható, hogy az *udvar és ház mozgásvilága tendenciájában azonos*.

2. *A jelentősebb elhajlások táji adottságoktól, gazdasági és szociális funkciók eltéréseiből adódnak.*

Az adatok konkrét értelmezéséhez kiegészítő magyarázatok szükségesek. *Lakóház:* Vajdácskán nem kapott arányítást — a békési adat csak a lakóház egyik helyiségére vonatkozik, valójában tehát magasabbnak kell lennie, ami azt jelenti, hogy jobban megközelíti a magyarszombatfaiat. *Lakókonyha—nyári konyha:* Vajdácskán nincs hasonló funkciójú, a lakóháztól elkülönülten épült objektum. *Kamra:* Funkciói Vajdácskán sokrétűek: 1. főzéshez szükséges kellékek tárolása; 2. aprójószágok táplálékának tárolása és elkészítése; 3. szerszámok tárolása. — Magyarszombatfán kisebb méretűek: 1. főzéshez szükséges kellékek tárolása; 2. hétköznapi ruházat tárolása; 3. tisztálkodás. — Békésen csak az aprójószágok táplálékának tárolására és elkészítésére veszik igénybe. *Istálló:* funkcióazonosság, az értékek csaknem egybeesnek. *Kút:* a békési felmérésben nem kapott arányítást — a másik két érték közel esik egymáshoz. *Csűr—pajta:* Békésen a szabadban tárolják a szalmaszalmát — a másik két adat szinte azonos. *Disznóól:* funkcióazonosság, az értékek csaknem egybeesnek. *Ereszalja:* Békésen nem kapott arányítást — a másik két érték közel esik egymáshoz. *Pince:* Békésen funkciójában vermek helyettesítik — a másik két adat szinte azonos — Magyarszombatfán a bort is a belső telek pincéjében tárolják. *Baromfiól:* a békési tanyán az aprójószág szabad tartása a baromfiól felkeresését csak a reggeli nyitásra és az esti zárásra korlátozza — a másik két érték közel esik egymáshoz. *Fatelep:* Vajdácskán a fatelep szerepét a csűr tölti be — a másik két adat teljesen egybeesik.

3. Az összadatok alapján kapott s kivetített *mozgásátlagok az adott paraszti gazdálkodás intenzitására, kiterjedtségére utalnak.*

Tisztában vagyunk azzal, hogy az egy családra és egy belső telekre, udvarra, ill. lakóházra szorító adatfelvételünk, adatközlésünk a vajdácskai és a békési adatok felhasználásával is csak mérsékelt lehetőséget nyújtott az értékelésre. Éppen ezért szükségét érezzük további mozgásstruktúra-vizsgálatoknak mind a központi, mind a perifériális övezetekben, körzetekben. E kutatásoknak különös figyelmet kell majd fordítaniuk a kritikus tények konfrontációjára, melyek közül kettőt kiemelve, általánosabb összefüggéseikben is felvázolunk.

1. Az általunk *funkció nélküli mozgásokként értelmezett helyváltoztatások helye és szerepe a magyar parasztság életében.* Megfigyeléseink azt bizonyítják, hogy a megváltozott életkörülmények, amennyiben azok radikális szakítást jelentenek a paraszti gazdálkodás hagyományos formáival, egyrészt növelik a funkció nélküli mozgások, üresjáratok számát, másrészt egyfajta tétlen-

séget, ún. *mozgáshiátust* eredményeznek.⁴ A hagyományos paraszti gazdálkodás szinte megállást nem tűrő funkcionális mozgáskényszere alól felszabaduló falvaink lakossága még nem rendelkezik kellő mértékben a keletkezett szabad idő kihasználásának egyéni, korszerű, magas szintű formáival. A televízió e téren nem a legszerencsésebb megoldás: jelenléte felerősíti a helyben tartózkodás, maradás, mozgásnélküliség csábító állapotát. A paraszti közösségek funkcionális mozgásának beszűkülése, a mozgásvilág átrendeződése, átrétegződése kihat, pontosabban kihathat az egyének szellemi mozgására (tudat, társadalmi aktivitás), s azt negatívan is befolyásolhatja. Faluközösségeink spontán mobilitása, lett légyen az gazdasági, kereskedelmi vagy szociális, megtorpant, s csak kiemelkedően nagy „hívó erővel” rendelkező közös feladatok elvégzésére jön mozgásba, akkor is jelentős szervezést, előkészítést kívánva.⁵

2. *Parasztságunk tiszta szoba kultusza és az egycentrikus élettér kapcsolata, elve és gyakorlata napjainkban.* Megfigyeléseink alapján azt állíthatjuk, hogy a mozgásövezetek, körzetek és a mozgáskultúra fontossági és funkcionális átrétegződése, átrendeződése sajnálatosan mind ez ideig nem vezetett a magyar falu lakosságának, a parasztságnak túlzottan egycentrikus (konyha, ill. kamra) életének megváltozásához, legfeljebb annak más helyiségbe (lakó-, ill. nyári konyha, televíziót tartalmazó szoba) tolódását eredményezte. A tiszta szoba parasztságunk életében gyakorlatilag élettelen tér volt, kihasználatlan, egyfajta „holt tőke” (textil, bútortart) raktározására szolgált.⁶ A helyzet napjainkban sem sokat változott. A megváltozott életvitelű családoknál is csak nagyon nehe-

⁴ Különösen az idősebb generáció szempontjából veszélyes a mozgáshiátus, mely a szellemi szférában bekövetkező ún. *kommunikációs vákuummal* párosulhat, s így idő előtt a fizikai és szellemi lét egészségügyi, szociális és kulturális szempontból egyaránt káros pangásához vezethet. Vö.: HOPPÁL M. 1970. 21.

⁵ A Magyarszombatfával szomszédos Gödörházán található, kultúrtörténeti értékű, s egykor fontos funkciójú harangláb újjáépítésekor panaszolták a munkát végző emberek, hogy a lakosság igen szerény létszámban járult hozzá önkéntes munkával a felújításhoz, s így az valójában csak néhány áldozatkész ember teljesítménye, s nem az egész közösségé.

⁶ Igen tanulságosak ilyen szempontból az 1962. évben a Néprijzi Múzeumba került faddi (Tolna m.) „parádés szoba” berendezési tárgyaihoz, ill. azok használatához kapcsolódó szokások. A 62.182.4 lelt. számú *asztalnál* (közölve: K. CSILLÉRY K. 1963. 124—126.) az emlékezet szerint sohasem ettek. „Faddon az volt a szokás, hogy a tiszta szobát csak lakodalom, vagy becses vendég érkeztekor használták, így volt ez Csapóéknál is, azzal a különbséggel, hogy nem emlékeznek olyan becses vendégre, akit arra érdemesítették volna, hogy a tiszta szobában fagadják. A tiszta szobabeli asztal fiókjában evőeszközt tartottak, amit vendégjárás alkalmával vettek csak elő.” (Részlet a leíró karton szövegéből.) A 62.182.45 lelt. számú *párnahajat*, mely a tiszta szoba magas ágyának, díszágyának egyik párnájához tartozott, tulajdonosa nem használta, a gyűjtés időpontjáig használata tulajdonképpen csak arra szorítkozott, hogy évente egyszer kimosták.

zen oldódik fel a tiszta szoba „használati tilalma”.⁷ Ugyanekkor — többek között a tiszta szoba létének következményeként — egyes helyiségek indokolatlan és túlzott — mind a személyek számát, mind a helyiség funkcióit tekintve — használata került, ill. kerül előtérbe, mely egészségügyi, szociális és kulturális szempontból egyaránt hátrányos.

Faluközösségeink, a magyar parasztság életében bekövetkezett társadalmi-gazdasági és politikai változások szükségszerűen az életmód átalakulásához vezettek. Udvar és ház mozgásvilágát kutatva azt tapasztaltuk, hogy az egyének mozgásvilága pontos tükrözője azok életmódjának, életvitelének. A mozgásstruktúra vizsgálata azt is feltárja előttünk, hogy az életmód megváltozásának folyamata, az átállás az új életvitelre nem zavarmentes, s nem általános a parasztság egészére nézve, különösen nem a legidősebb generációt tekintve. Társadalmi és gazdasági rendszerünk jelenlegi formája a mozgásövezetek, körzetek és a mozgáskultúra fontossági és funkcionális átrétegződéséhez, átrendeződéséhez vezet, melynek több fontos társadalmi-gazdasági következménye, velejárója van.

Tanulmányunk fő célja az volt, hogy egy konkrét vizsgálaton keresztül felhívja e jelenségekre a figyelmet, s megpróbáljon olyan metodikát, elemzést kidolgozni, mely — kellő finomítások és kiegészítések mellett — általánosabb, szélesebb körű, szervezett kutatást indukálhat.⁸

Meggyőződésünk, hogy hasonló felmérések elvégzése eltérő természeti és társadalmi szituációban élő embereknel, ill. társadalmi rétegeknel hasznos és feltétlenül figyelembe veendő adatokat szolgáltathat a társadalmunk átstrukturálódása során szükségszerűen bekövetkező új lakó- és munkatér viszonylatok kialakításánál, továbbá lakó- és gazdasági épületek, valamint települések tervezésénél, ill. rendezésénél, és munkaszervezeti formák kidolgozásánál.

GRÁFIK IMRE

⁷ Magyarszombatfán Horváth Elek családja (Fő u. 62.) csak 1974–75-re tervezi a tiszta szoba átalakítását, „lakhatóvá tételét”. Ő maga 1952 óta, felesége 1954 óta dolgozik a magyarszombatfai Kerámia Gyárban. 1959-ben halt meg édesapja, akinek halálával a család jövedelmét kiegészítő paraszti gazdálkodás fokozatosan háttérbe szorult, s az 1971-es TSZ szervezéskor a már igen szerény méretű birtok és állatállomány bedásával megszűnt. A korszerű, kulturált életmódot szolgáló anyagi javak gyarapodása (gépesített háztartás, új bútortart, 1964-től autó, 1965-től televízió), igényes szellemiség (Horváth Elek letette az érettségi vizsgát, gyermekek taníttatása, 5 újság rendszeres előfizetése, kirándulások, utazások autóval) sem eredményezték a kedvezőbb tájolóása miatt melegebb, méretében nagyobb, kényelmesebb tiszta szoba köznapi használatát, igénybevételét.

⁸ E kutatásnak hasznos lenne az átlagolt évi mozgás-struktúrát évszakokra bontva, továbbá a paraszti munkaszervezet (uradalmi, bérlő stb.), valamint együttélés (nagycsalád, kiscsalád) különböző formáira kiterjesztve elemeznie.

IRODALOM

- BÍRÓ FRIDERIKA, 1971: *A falusi ház és lakás mint a hagyományos paraszti-népi életforma tárgyi kerete*. Életünk, 5/417—430.
- CZÚGH DESZŐ, 1955: *Magyarszombatfa és környéke fazekassága*. In: *Népünk Hagományai*ból. Budapest. 45—54.
- 1959/a: *Fazekasműhelyektől a magyarszombati Kerámiagyárig*. Vasi Szemle. II/12—30.
- 1959/b: *Faluzó és vásározó fazekasok Magyarszombatóán és környékén*. Népr. Közl. 136—147.
- FÉL EDIT, 1944: *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlatá*. Kisalföldi Közlemények 3. Érsekújvár.
- HOPPÁL MIHÁLY, 1970: *Egy falu kommunikációs rendszere*. Budapest.
- JUHÁSZ ANTAL, 1972: *Tanyai telekelrendezés*. EA. K. 3/1972.
- K. CSILLÉRY KLÁRA, 1963: *A Bútor és Világítóeszköz Gyűjtemény*. In: *A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárggyűjtése*. NÉ. 122—126.
- IFJ. KÓS KÁROLY, 1944: *A züricvölgyi gerencsárség*. Dunántúli Szemle, 118—131. és 208—218.
- MOLDOVA GYÖRGY, 1973: *Az őrség panasza IV*. Kortárs. /1138—1148.
- SZOLNOKY LAJOS, 1956: *Az udvar és építményei Vajdácskán*. Ethn. 556—563.

BEWEGUNGSWELT DES HAUSES UND DES HOFES

Leben ist Bewegung. Verfasser ist im Laufe der Untersuchung von volklicher Verkehrskultur zur Auferkennung gelangt, dass die selbstbewusste, funktionelle Ortsbewegung (Tragen und Verkehr) eine Art Lebensäußerung des Menschen als gesellschaftliches Wesen sei, die ein Ausdruck seiner Stellung im wirtschaftlichen Leben und der Gesellschaft ist. Der Mensch beherrscht enger und weitere, aber immer begrenzte Bewegungskreise. I. Zentrale Bewegungskreise: 1. Wohnhaus 2. Hof. II. Peripherische Bewegungskreise: 1. Siedlung (wirtschaftliche Gelände einschliessend) 2.

Die Häufigkeit der Bewegungen in diesen Kreisen, und die Grössenordnung der Aufsuchung von Objekten in verschiedenen Kreisen spiegelt den funktionellen Status der Einzelnen sowie im Mikroorganismus der Gesellschaft als auch im Makroorganismus derselben. Die exakte Messbarkeit von Ortsbewegungen gibt eine Möglichkeit für den objektiven Vergleich der Bewegungswelt der Menschen und Gemeinschaften von verschiedener natürlicher und gesellschaftlicher Stellung sowie im quantitativen (Häufigkeit und Weite), als auch im qualitativen (mit und ohne Funktion) Sinne.

Der Artikel untersucht zwei Komponenten des zentralen Bewegungskreises des Menschen: Wohnhaus und Hof. Die Angaben wurden in Magyarszombatfa (Kom. Vas) im Jahre 1971. aufgenommen. Das Material gibt eine Möglichkeit zur Folgerungen von allgemeiner Gültigkeit, wie folgt: 1. Die Ausbreitung der funktionellen Ortsbewegung des einzelnen Menschen steht im gleichen Verhältnis zu seiner Rolle, d. h. zu seiner Stellung im wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Leben. 2. Die Bewegungswelt des Menschen spiegelt seine Lebensweise objektiv wider. 3. Eine Wandlung der Lebensweise verändert den natürlichen Prozentsatz der funktionellen Bewegungen. Die nicht begründete, drastische Veränderung der Lebensweise bringt eine Vermehrung der unfunktionellen Bewegungen oder einen Bewegungshiatus mit sich, die eine Wirkung auf die geistige Bewegung (bewusstseins-gesellschaftliche Aktivität) des Menschen ausüben, d. h. ausüben können, sogar im negativem Sinne. 4. Die heutige Form unserer gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Ordnung führt zu einer Umschichtung der Wichtigkeit und Funktion der Bewegungskreise und Bewegungskultur, welche Tatsache mehrere wichtige gesellschaftlich-wirtschaftliche Folgen mit sich bringt. 5. Diese Umschichtung brachte keine Veränderung ins betonte einzentrische (Küche) Leben der ungarischen Bauernschaft, ergab höchstens eine Verlagerung in einen anderen Raum (Sommerküche, Stube mit den TV-Apparat).

Der Artikel ist ein Versuch. Ähnliche Aufnahmen unter Menschen und Gesellschaftsschichten von unterschiedlicher natürlicher und gesellschaftlicher Situation können nützliche Angaben liefern, die in der Ausbildung von neuer Relationen der Wohn- und Arbeitsplätzen, bei der Planung von Wohn- und Wirtschaftsgebäuden, in der Ausarbeitung von Formen der Arbeitsorganisation (als notwendige Folgen der Veränderung der Struktur unserer Gesellschaft) unbedingt in Betracht genommen werden.

Kovácsműhely Szilsárkányból

A kovácsmesterség az egyik legnagyobb múltra visszatekintő iparok egyike. Régiségére utalnak a *kovács* és *verő*¹ foglalkozásnévvel jelölt Árpád-kori településeink,² melyek az ország minden vidékén fellelhetők voltak. A mesterség honfoglaláskori elterjedését nyelvészeink is igazolják. A szó eredetére nézve délszláv jövevényszó, ami azonban már a honfoglalás korában magyar közszóvá lett.³

A középkorban a vas egyik legbecsesebb nyersanyagunk. Paraszti felhasználása igen korlátozott. A földesúr részére a kovácsok központi műhelyekben dolgoztak a fenti okok miatt. A pannonhalmi apátság kovácsai a környező falvakból jártak be a központi műhelybe, így Nyalkáról 23, Keresztúrról 6, Varsányból és Alsókról 2—2 háznéppel.⁴ Az uradalmi műhelyek mellett a jobbágyi gazdaságokat kiszolgáló — szerényebb technikai felszerelésű — faluközösségi tulajdonú műhelyek létesültek. Jellegében ilyen az SZNM (Szabadtéri Néprajzi Múzeum) részére megvásárolt és a kisalföldi tájegységbe áttelepítésre váró kovácsműhely Szilsárkányból.⁵

A műhely megvételével a kisalföldi tájegység egyik korai — XIX. sz. eleji — épületét szereztük meg. Stílusa, használatának közösségi jellege, berendezésének és eszközkészletének a teljessége is átlagon felülivé emeli az épületet.

Szilsárkány nagyközség átlagos rábaközi település a csorna—pápai út mentén. A falu a Kisalföldre jellemző „úti falvak” típusába tartozik.⁶ A lakóházak szalagtelkeken fésűfogszerűen helyezkednek el, középületei — templom, kocsmá, kovácsműhely — az utca házsorában állanak. A múlt század közepéig a község belterületének a növelése korlátozott volt — hasonlóan a környék többi községéhez. Ennek tudható be az, hogy a zsellérek telkeiket teljes mélységükben — nem ritkán hat-nyolc lakóházzal — építették be. Eredetileg egy-egy család felnövekvő tagjai építkeztek a funduson, később a beházasodás révén

¹ VERŐ, a kovács régi magyar neve. Oklsz. 1068.

² HECKENAST 1970: 107—113.

³ KNIEZSA 1955: I/1. 285.

⁴ HECKENAST 1970: 78.

⁵ A Szentendrén épülő Szabadtéri Néprajzi Múzeum kisalföldi tájegységében a X/1/3 pozíciószámra szerepel a közbirtokossági kovácsműhely Szilsárkányból, amely közleményünk megjelenéséig felépült.

⁶ FILEP 1969: 59. Kézirat.

az egy udvarban lakókról még a rokonsági kapcsolat sem állapítható meg. Az udvarok sorszerű beépítését megtaláljuk a Kisalföldön magyar,⁷ horvát,⁸ német⁹ nemzetiségi falvakban ugyanúgy, mint Burgenlandban,¹⁰ sőt más távolabbi vidékeken is.¹¹ A bemutatott példák arra engednek következtetni, hogy a szűk beltelkek a szellőséget telkeik teljes hosszának a beépítésére kényeszerítették.

A sorosan beépített udvarokat a helyi szóhasználat szerint *kustánok*nak hívják. A szónak az etimológiai és tájnyelvi magyarázatát a vonatkozó szótárakban és tájnyelvi közleményekben nem találtuk.

A községről az első írásos feljegyzés 1345-ből való: „Terra castri Soproniensis Sarkan vocata ad castrum regis Caput spectans.”¹² A török uralom előtti időkben az Ostffyáknak voltak itt majorsági földjei. 1594-ben a helység teljesen elpusztult, 1622-ben az összeírók 19 üres házat találtak, nem tudták a helységet megadóztatni.¹³ 1738-ban a község nemesek birtoka, 24 jobbágy és 1 zsellér házához 1016 mérő alá való föld és 238 kaszásrét tartozik. A helységben 145 lakóházat írnak össze, melyek közt megemlítik a kőből épült három úrilakot. Lakosai ekkor: 695 katolikus, 396 evangélikus és 43 zsidó.¹⁴

A XVIII. sz. végén készült térképből és a térképet magyarázó leírásból megtudjuk, hogy a község átmenő forgalmi útja Bogyoszló, Csanak és Szil felé minden időben és mindenféle járművel járható volt. Határbeli földútjai gondozottak, szántóföldjeiket árkok és fák övezik. Jeles falubeli téглаépület a kőfallal körülvett katolikus templom és az előbb már említett úrilakok¹⁵ (1. térkép Szilárkányról).

Határbeli földjei első osztályúak, fő terményük a búza, zöldségtermény és kukorica. Kiterjedt és gondozott legelőin jeles szarvasmarha- és juhtenyésztés folyt. Határát 1839-ben tagosították. A nagyobb birtokosok illetőségüket egytagban vették ki, a kisebb birtokosok közös legelőt hagytak, amit 1841-ben felosztottak. Tagosztályok az új házhelyek kimérésére, ugyanakkor a helység rendezésére is sor került.¹⁶

A XIX. sz. közepén a helység jellegére nézve közbirtokossági község. A határában nagybirtok nem volt, viszont hat száz és ötszáz k. hold közötti birtokost tartottak még a XIX. sz. végén is számon.¹⁷ Ezek a birtokaikon maguk gazdálkodtak, sőt részt vettek a község közigazgatásában is, közülük egy, Baditz Lajos 1910-től a közbirtokosság elnöke volt.

⁷ Legszebb példája Kapuvár Rákóczi Ferenc utca 73—75—77—79—81—83 sz. házak, melyek a telekhatár vonalára épültek.

⁸ Kópháza Fő utca 66—66/a—68—68/a sz. házak, melyek szintén egy udvarban a telekhatár vonalára épültek.

⁹ Magyarfalva Harkai út 52—54—56—58—60—62 sz. házak, melyek a telekhatár mindkét vonalára épültek.

¹⁰ BÜNKER 1893: 129.

¹¹ Tudomásunk van arról, hogy hasonló soros udvarépítés van Kézdivásárhelyen is.

¹² CSATKAI 1953: 521.

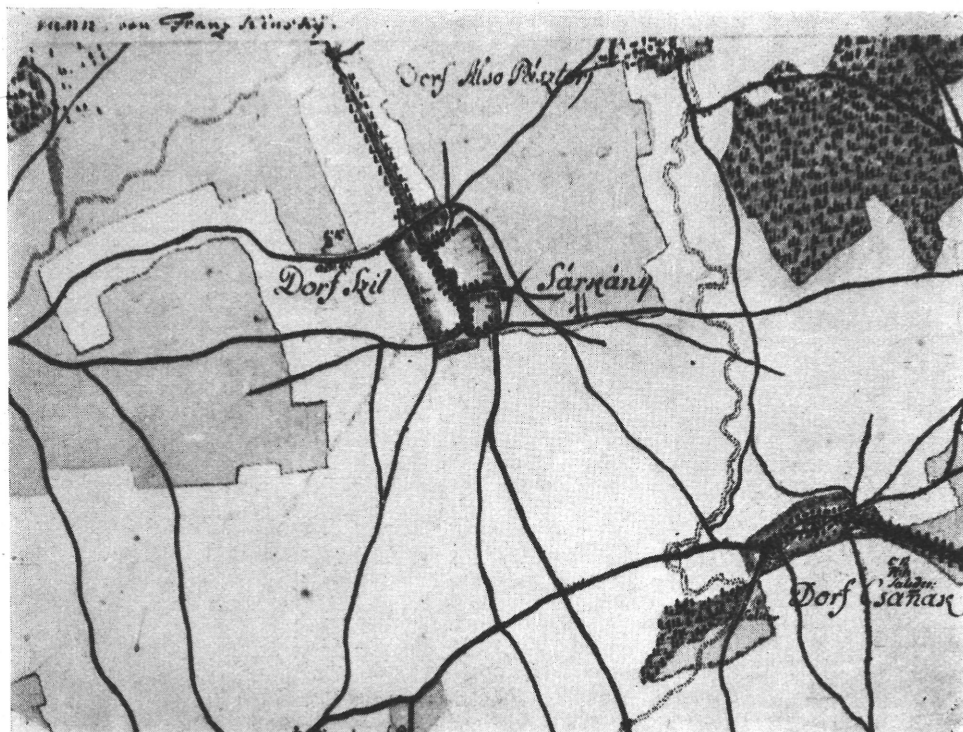
¹³ SOOS 1937: 18.

¹⁴ DRINÓCZY 1830—1847. Kéziratban.

¹⁵ Josephinische Aufnahme. Colló: VI. Sectia 14. 1784.

¹⁶ GALGÓCZY 1855: 405—416.

¹⁷ Gazdacimtar 1897: 112.

1. ábra. Szilsárkány községről és határáról felvett térkép 1769-ből.

A jobbágyfelszabadítás után a korábbi gazdasági közösség bizonyos formái tovább is fentmaradtak, ezeknek az ellátására országszerte autonóm hatalommal rendelkező, a közigazgatástól független testület — a közbirtokosság — intézkedett. Ez lényegében a volt telkesgazdák érdekvédelmi közössége volt.

Szilsárkányban a közbirtokosságnak három, a közösség érdekeit szolgáló épülete volt: a kocsmá, a kovácsműhely és a pásztorlakások. A két utóbbit a falu szélén helyezték el. A kovácsműhelyek falubeli elhelyezését már a XVIII—XIX. században megyei és községi utasítások szabályozták.¹⁸ A lakóházaktól és gazdasági tároló építményektől távol kellett lenniük, mert a bennük folyó munka tűzveszélyes volt.

A közbirtokossági kovácsok tartása a múlt század második felében az egész országban általános volt.¹⁹ Iparigazolvánnyal rendelkező önálló kovácsok csak a két háború között kezdtek felváltani a szerződéses mestereket. Szilsárkányban a községi kovácsműhely mellett a századfordulón létesült egy másik műhely, ahol önálló mester dolgozott. A fokozódó igények kielégítésére a két háború között jött a községbe a harmadik mester.

¹⁸ BODGÁL F. 1972. 10. 114.

¹⁹ BODGÁL F. 1972. 10. 113.

A községben működő közbirtokossági kovácsmesterről az első írásos feljegyzés 1792-ből való: az egyházi számadáskönyvben találjuk a következő bejegyzést a fenti évből „Farkas János helyi kovácsmesternek harangsarkok és ajtók vasalásáért...”²⁰ Az egyházi anyakönyvekből egész kovácsdinasztiákat regisztrálhatunk az 1800-as évek elejéről.²¹ A műhely utolsó közbirtokossági kovácsa Nagy István volt. 1897-ben született a szomszédos Szil községben, édesapjával, Nagy Péter kovácsmesterrel 1904. szeptember 29. költözött Szilsárkányba. A húszas évek elején apja mellett tanulta ki mesterségét, majd annak „előregülése” után a közbirtokosság őt választotta meg. 1945-ben a földreform kapcsán a műhely Nagy István tulajdona lett. A helyi tsz megalakulásakor belépett a szövetkezetbe, és egyideig a saját műhelyében dolgozott, majd 1970-ben, mivel a műhelyépület állaga megrokkant, a tsz saját kovácsműhelyt épített, és Nagy Istvántól megvásárolta műhelyfelszerelésének zömét.

A közbirtokosság tulajdonában lévő műhelyben dolgozó kovácsmester jogait és kötelességeit a két fél aláírásával ellátott szerződések, megegyezések, kontraktusok rögzítették és szabályozták. Ilyen írásos kovácsszerződések Szilsárkányból nem maradtak fent, ezért visszaemlékezéseiket a más helységekből előkerült szövegekkel vetettük össze.²²

Lényegtelen különbségektől eltekintve a szilsárkányi közbirtokosság is háromévi időtartamra fogadta a kovácsot. A XIX. században általánosan Szt. Mihálytól (szeptember 29.) — Szt. Mihályig, újabban újévtől — újévig tartott a szerződése — a községben lévő gazdasági cselédekéhez hasonlóan. A gyakorlat az volt, hogy ha a tagság a kovács munkájával, emberi magatartásával meg volt elégedve, akkor „míg csak ki nem öregült, helyben maradhatott, azután legtöbbször a fia vagy vője váltotta fel a műhelyben”.

A szerződések kikötötték, hogy a munkában köteles a közbirtokossági tagságot előnyben részesíteni, így pl. a kora reggeli és az esti órákban csak a közbirtokosság részére dolgozhatott. (A mezőgazdasági munkák ritmusa miatt a fenti időpont volt a gazdálkodók részére a legmegfelelőbb.) A munkák vállalási árait a közbirtokossági tagokkal együtt állapították meg, amit a mester a műhelyben jól látható helyre volt köteles kifüggeszteni. A múlt század nyolcvanas éveitől minden munkáért pénzt kapott, kivéve az ekevasak és a csoroszlyák élesítéséért. Ezekért évenként minden egyes tagtól — bármilyen sokszor is vált az élesítés szükségessé — 20 kg búzát kapott. A nem közbirtokossági tagok ezért a munkáért 30 kg búzát fizettek.

A közbirtokosság részére végzett munkák alacsonyabb árainak kiegyenlítéseképpen kapott lakást, a lakáshoz tartozó telken kertiföldet, műhelyhasználatot és 3000 négyszögöl határbeli földet. Az ingatlanok adóját a közbirtokosság fizette, az épület karbantartását — tapaszttást, meszelést — a kovácsnak kellett végeznie. Földjének fogatos munkáit a gazdák végezték el kovácsmunka fejében. A mesterek gazdálkodási szintje csak az önellátásra szorítkozott. Állatállományuk egy-két tehén tartására, egy anyadisznóra és annak szaporulatára korlátozódott, a baromfiakon kívül.

²⁰ Regestrum Ecclesia Szil-Sárkányiensis... 1769: 28. Kézirat.

²¹ Anyakönyvek. Szilsárkány, Rábacsanak és Pásztori. 1717—1894. Kézirat.

²² SZNM. FAC. 107. BODGÁL 1966. XI. 1. 272—291. NK. TAKÁCS 1958. III.

A kovácmester „adminisztrációja” az *adóskönyv* vezetése volt. A műhelyhez tartozó adóskönyv szintén elpusztult. Használatát elmondás és a környékbeli kovácsok ilyen jellegű könyvei után tudtuk rekonstruálni.²³ Nagyformátumú, kemény papírtáblás, regiszteres könyvek voltak, minden lapján egy-egy gazdának a neve után a használt ekék száma volt bejegyezve, majd dátum szerint sorban írták be a végzett munkákat. Az ekék után fizetett természetbeni járandóságot cséplés után inasaival és segédeivel szedette össze a mester. A munkák után járó évi számlát a gazdák újévkor egyenlítették ki. A kovácmester ilyenkor végiglátogatta a gazdákat, akik rendszerint megvendégelték. A nagyobb birtokosok — akik több munkát végeztek — negyed-évenként fizettek.

A kovácmesterek tevékenysége elsőrendűen a gazdasági eszközök készítésére, javítására, a vonóállatok patkolására, továbbá állat- és embergyógyászatra terjedt ki. A mezőgazdasági eszközök készítése az egész Kisalföldön, így Rábaközben is — a múlt század 70-es éveiben rendkívül megcsappant. Ezt a folyamatot gyorsította meg a mosoni Kühne mezőgazdasági gépgyár termelése. Készítményei először a nagy- és középbirtokon, majd a kisbirtokokon is kiszorították a nehezebb, rosszabb talajmunkát végző kisipari és házi gyártmányokat.²⁴ Így pl. a hanttörő vasfogások készítése, amely a falusi kovácmestereknek egyik legtöbbet végzett és legaprólékosabb munkája volt — 62 vasfogat kellett kikalapálni és ugyanannyi pántot készíteni a faramához való felerősítéshez — a szilsárkányi kovácsok visszaemlékezése szerint már a múlt század utolsó évtizedeiben megszűnt. A kukorica soros műveléséhez használatos lóvontatású ekekapákat még a két háború között is készítették, mert a gazdaközönség jobbnak, árban olcsóbbnak tartotta a gyárinál. A talajerőt karbantartó eszközök közül pl. a fahengert még a felszabadulás után is vasalták. Legrangosabb munkát a szekerek és kocsik vasalása, a legtöbb szakértelmet a lovak és ökrök patkolása kívánta. Az utóbbi munkák mennyiségére egy adat: a közbirtokossági műhelyben évente kb. 60—70 lovat és ugyanannyi ökröt vasaltak.

Az ökröket a műhely utcai homlokzatához illeszkedő kettős kalodába, a lovakat a bejárati előtérben a belső támpillérekhez, *hevederek*hez kapcsolódó vaskarikákhoz kötözve patkolták.

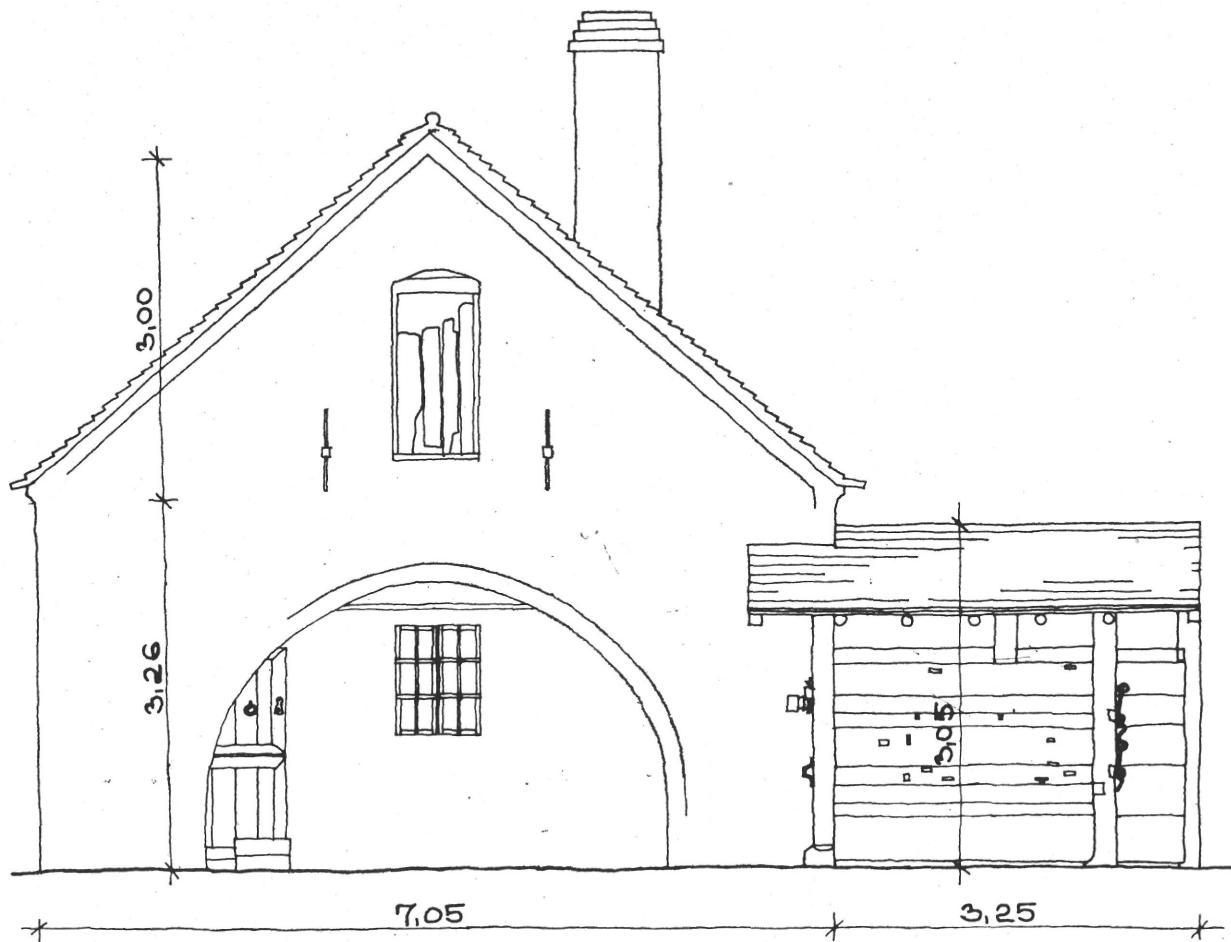
A mezőgazdasági munkák kézi szerszámanyagának már csak jelentéktelen részét készítették a XIX. század utolsó évtizedeitől kezdve, zömét javították, *nádalták*, élesítették. Legtovább, egészen a felszabadulásig készítették a széna- és szalmavágókat, a kaszaüllőket, a baltákat és fejszéket. A gyári kaszákat a nyelvhez a kovács illesztette, jó szögben való felerősítéséhez megfelelő kaszakarikát és vaséket készített. A jó kaszafelerősítő kovácsot még a szomszédos községekből is megkeresték.

Az elvásott kapákból a kováccsal csináltattak szárvágókat, az elvásott kaszából sás- és nádvágót, hegyéből káposztavágó kést.

A kovácsok szerepe a falusi építkezéseknél is jelentős volt. A nádtetők széldezkáit kovácsolt laposszögekkel szorították le. A pajták gerendáinak az

²³ Ilyen adóskönyvet találtam Zsubrits Péter hidegségi kovácsnál. Fő utca 15. (Győr-Sopron m.) 1891—1944.

²⁴ SÁRKÓZI—SZIGETVÁRI—SZILÁGYI 1959: 9.

2. ábra. Kovácsműhely utcai északkeleti homlokzata a patkolókalodával. M. Márkus Dóra felmérése.

összeillesztéséhez kovácsolt kapcsokat használtak. A nyílászárók vasalásait is kováccsal végeztették el.

A múltban nem volt jelentéktelen a faluban a kovácsok állat- és embergyógyászati tevékenysége sem. Az utóbbinak a gyakorlata már a két háború között megszűnt. Legtovább foghúzásra, érvágásra kérték meg a hozzáértő kovácsmestert. Az állatgyógyászatban betöltött szerepét a műhelyben fellelhető ilyen vonatkozású tárgyak bizonyítják: *érvágók, fogreszelők, ásitóvasak*,²⁵ *lópipák*²⁶ és *tehenremektartók*.²⁷

Az épület leírása²⁸

A kovácsműhely téglalap alaprajzú. Nagyméretű, gyengén égetett téglából épült. Utcai homlokzatán félkörívű bejárati nyílás és kosárirves boltozat. Az előtér két boltszakaszos, középen kosárirves hevederívvel és vonóvassal. A nyitott előtér előtt kötömb, jobb oldalán két-két befalazott vaskarika a lovak megkötésére. (2. ábra, műszaki felmérési rajz.)

A nyitott előtérből nyílik a kéttáblás műhelybejárati ajtó és a ráccsal ellátott műhelyablak. Bejárati ajtajának külső lapján szarv- és nyakbillogok jelpróbái láthatók (3. ábra).

A nyílászárók borítatlan ács tokos szerkezetűek, anyaguk fenyődeszka. A bal oldali udvari homlokzatra nyílik a műhely lakásfelőli bejárati ajtaja, az ajtóval szemben a másik, szintén ráccsal ellátott ablaka.

A műhely három traktusos, födeme kétszer hajlított dongaboltozatos, oldalnyomását a 60 cm. vastag oldalfalak és a hevederekbe beépített vonóvasak veszik fel. A hevederek belső támpillérrendszert alkotva egyben az épület alapozását is szolgálják. A támpillérek alsó közeit boltívvel hidalták át és tették alkalmassá a falak tartására. Az első boltívszakasz alatt jobb oldalt találjuk a most is használt kohót. A tűzteret lezáró szabadkéményt tartó gerendán 1812-es évszámot találtunk, szerény, a mestergerendákhoz hasonló díszítésű keretben. A második boltívszakasz alatt helyezték el a körte alakú fújtatót. A műhely másik kohója — melyet 1917-ben bontottak el az elmondás szerint, de a bontásnál nem bukkantunk a kohó meglétének nyomára — bal oldalon a második és harmadik boltívszakasz között volt. (4. ábra: műszaki felmérési rajz.)

A fedélszék két sárgerendára helyezett — felújított — négy fő- és közöttük négy-négy mellékszaruállásból áll. A főszaruállások kötőgerendákba csapolt ollószárakból állnak, melyek torokgerendával is erősítettek. Az ollószárak tartják a taréj- és derékszelemeneket, melyekre a szarufák felfekszenek. Az épület fedőanyaga hornyolatlan (hódfarkú) cserépszindely.

²⁵ A lovak száját a vasból készült félkör alakú ásitóvassal tudják nyitva tartani, míg a fogakat lereszelik.

²⁶ A lónak a felső ajkát vasszorítóval nyugozik meg, míg vasalják.

²⁷ Ellés után a tehének farka alá a méhszáj formáját követő vaskarikát helyeznek.

²⁸ Az épület műszaki leírásánál M. MÁRKUS DÓRA és RUSZTHY ZSOLT építészmérnökök adataira támaszkodtam.

3. ábra. A kovácsműhely kétrészes, „billogokkal” díszített ajtaja és belsőfelvétel részlet, Fényes Tamás MTI felvétele.

A műhely utcai homlokzatának északnyugati sarkához faoszlopos, féltetős építmény csatlakozik: az ökörpatkoló-állás. Felét — két oszlopot — a betonjárda építésénél 1965-ben elbontották.

Udvari homlokzatához négyoszlopos, félnyeregvetős, nyitott szín támaszkodik. A hátsó rövid homlokzat elé — gazdasági eszközök tárolására — félnyeregvetős kamrát építettek 1942-ben. (5. és 6. ábra.)

Az épület kívül-belül vakolt és több mészréteggel fedett.

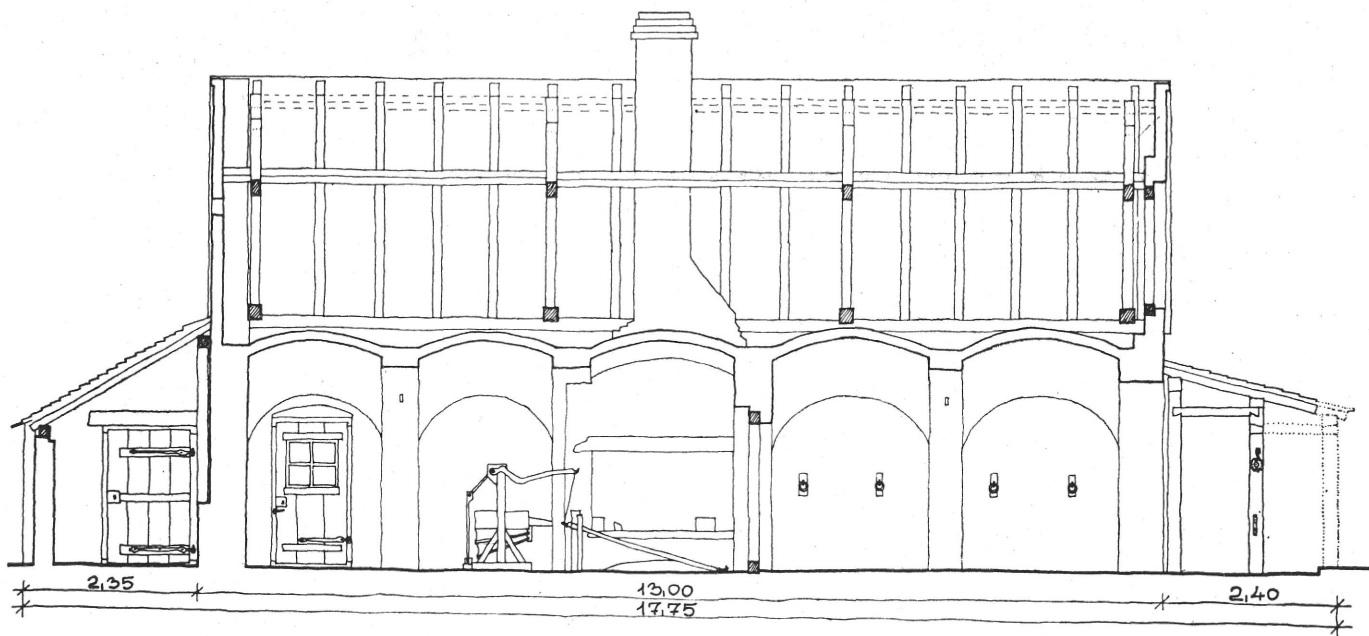
A bemutatott szilsárkányihoz hasonló, sőt azzal egyező kovácsműhelyek a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején általánosak voltak a Dunántúlon. Ugyanilyen műhely áll még ma is Szanyon²⁹ (Győr-Sopron negye), illet bontottak le az ötvenes években Enesén³⁰ (Győr-Sopron megye), hasonlóról tudunk Kisgyalánból³¹ (Somogy megye) és Felsőörsről³² (Veszprém megye).

²⁹ OMF. KOPPÁNY Tibor felmérése. Szany. Felszabadulás u. 12.

³⁰ PADÁNYI GYULYÁS 1937. 109.

³¹ RASSY 1972. EA 11.388.

³² BODGÁL 1972. 10. 117. Miskolci Hermann Ottó Múzeum Közl.

4. ábra. Kovácsműhely hosszmetsete. M. Márkus Dóra felmérése.

5. ábra. Kovácsműhely udvari homlokzatához utólag hozzáépített tűzianyagtároló. FAF. 13482.

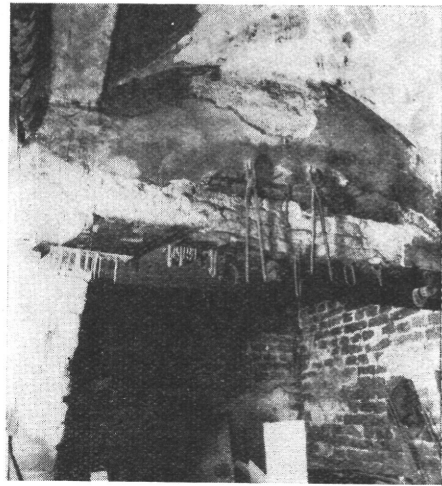
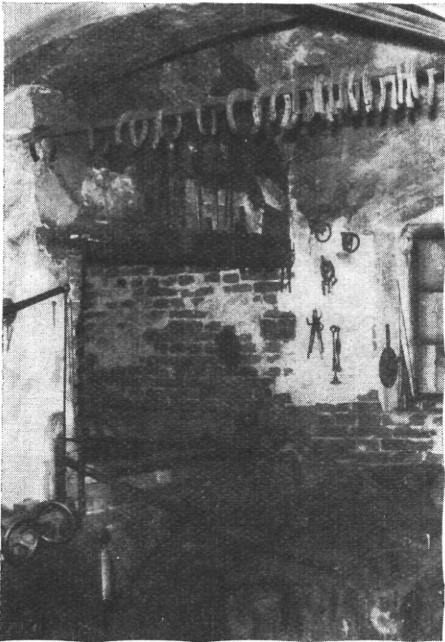
6. ábra. Kovácsműhely északnyugati homlokzata. FAF. 13.486.

A kovácsműhelynek a lakóházakhoz viszonyított impozáns külseje felkeltette a figyelmet a népi építészeti iránt érdeklődőkben. 1958-ban az Országos Műemléki Felügyelőség megbízásából KOPPÁNY Tibor építész mérnök népi műemléki felmérést végzett a községben. A kovácsműhely részletes műszaki felmérését és műleírását M. MÁRKUS Dóra építész mérnök végezte el 1965-ben. Tanulmányunkban az ő felméréseit közöljük, és ezek szolgálnak alapul az SZNM-ben történő újjáépítési és berendezési javaslatokhoz. Az épület építéstörténeti jelentőségét mutatja az, hogy 1966 óta az országos műemlékjegyzékben nyilván tartják.³³

Berendezés

1970-ig a műhelyben a tulajdonos kovácsmester mellett a tsz részére több kovács is dolgozott. Az épület életveszélyes állaga miatt a tsz új műhelyt épített, a régit pedig a tulajdonos részben műhelyként, részben raktárként hasznosította. Berendezését ezért a helyben megőrzött bútorokból és munkaeszközökből, a tsz tulajdonába átment szerszámanyagból, valamint az 1904 előtt a közbirtokossági műhelyben dolgozó Nagy Ferenc kovácsmester családjától, végezetül pedig a szanyi és a csornai Kuti András kovácsmester műhelyéből válogattuk össze és vásároltuk meg. Ezirányú munkánkban dr. BODGÁL Ferenc miskolci muzeológusnak, a magyarországi népi kovácsművészet legjobb ismerőjének a szaktanácsaira támaszkodtunk, és útmutatásai alapján 1972. év márciusában vettük meg az így összeválogatott és teljessé tett műhelyfelszerelést. A berendezési tárgyak zöme, így az üllőtökék, üllők, satupad, falipolcok és sarokszekrény a szilsárkányi műhelyből került tulajdonunkba. A szerszámok

³³ Műemlékjegyzék 1966. 18.

8. ábra. A kohó oldalfalai
és a füstteret lehatároló gerenda.
FAF. 13.420.

7. ábra. Kovácsműhely kohója,
előtte a kettőstőke a két üllővel.

és az eszközök összeválogatásánál elsőrendűen a kisipari készítményeket kerestük, és ezeket vásároltuk meg.

A műhely berendezését a következőkben tudjuk rekonstruálni.

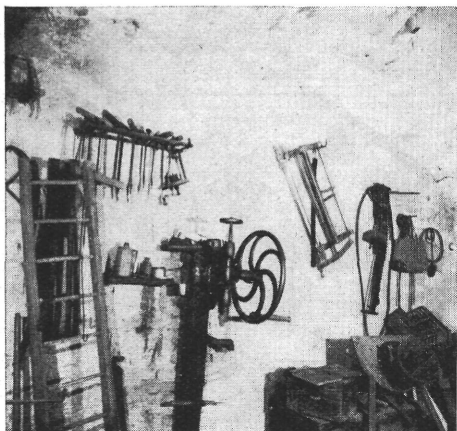
Az első kohó előtt volt a hatalmas, nyárfatörzsből készült kétüllős kovácstőke, rajta két kézi kovácsolású üllővel. Az egyik díszített.³⁴ Az üllőtőke oldalára szegelt hullámlemezbe helyezték el a munkákhoz nélkülözhetetlen *spicstekliket*, *fűrőkat*, *csavarokat*. A tőke lapján vannak a tüzes vas formázásához használt kalapácsok, az *öregverő*, a *félkézverő*, az *üttető*, a *vágó* és *lyuggaló* kalapács. (7. ábra.)

Az asztallap alakú kohónak a közepén két félkör alakú *tűzicipó*, bal oldalán a *hűtővályú* vízzel, benne kukoricacsuhéból készített *pemet*. Másik oldalán tüzelőszén, benne a kovácsoltvas *rakólapát* és a *tűzinyárs*. Itt, a falon helyezkednek el a különféle méretű és rendeltetésű *tűzifogók*, és a fogószárak összeszorítására szolgáló *fogószorító klóknik*. (8. ábra.)

A körte alakú *fújtató* mögé dobálták azokat a vásott vagy új vasdarabokat, amelyek még hevítéssel használhatóvá tehetőek. A fújtató előtt van a lécből készült *szerszámráma*, benne különféle kalapácsok, *formázók* és *steklik*.

A bejárati ajtó bal oldalán lévő fal előtt van a kézzel hajtható, áttételes *fűrőgépe*. Az udvarra nyíló ablak előtt, a keményfából készült vastag, keményfa-

³⁴ BODGÁL 1968. 160.

9. ábra. Fúrógép áttételes, kézzel hajtható típus. FAF. 13.423.

10. ábra. Satupad a kézi satuval. Előtte bőrkötényben az utolsó faluközösségi kovács Nagy István. Fényes Tamás MTI felv.

lapú *satupad*, rajta a *kovácssatu*, a kisebb darabok formázásához használt *kézisatu*. Itt álltak a leggyakrabban használt különféle *reszelők*. A *satupad* végében volt elhelyezve a *szarvasüllő*, amelynek fatőkéjét a földbe ásták. (9–10. ábra.)

A hátsó falnál állnak a lovak patkolásához használt *patkolóasztal* és *patkolóbakok*. Az asztalon volt a helyük a *patkolószerszámoknak*, nevezetesen itt volt a *körömkés*, *körömszedőolló*, *szögcsipőfogó*, *szögújó*, *körömráspolyok*, *körömrészelők*, *patkoló csipőfogók* és *patkoló kalapácsok*. Az ökrök patkolásához kevesebb eszközre van szükség, itt csak *körömkést* használnak a félpatkó felverése előtt.

A hátsó falon elhelyezett sarokszekrény polcos kiképzésű: itt vannak a *szögek*, *csavarok*, *srófok*, *patkósarkok*, *kenderkócok*, *olajok* és *zsírok*.

A különféle munkákhoz használatos *fúrókat* szintén szerszámramán helyezik el. Itt vannak a *csavarmetsző szerszámok* is.

A falra függesztett fiókos, polcos *szerszámirtató polcon* vannak a *reszelők*, *hidegvágók* és *ollók*. A fiókban a különféle iratoknak volt a helye, nevezetesen itt volt a *munkakönyv*, *segédlevél*, *inaslevél* stb. Itt volt a helyük az ember- és állatgyógyászati szerszámoknak, továbbá a pata-, szarv- és nyakbélyegző vasaknak is.

A munkát regisztráló és számontartó könyvet, az ún. *adósok könyvét* kisméretű, tarka tulipánokkal ékített ládában, helyi elnevezés szerint a *céh-*

ládában tartották. A kovács lakásában, a belső szobában az ágy alatt volt a helye.

Áttekintve a szilsárkányi úrbéres kovácsműhely épületének, berendezésének és használatának múltbeli gyakorlatát, megállapíthatjuk, hogy az mind építészeti, mind berendezését illetően reprezentálja a XVIII. sz. végi, XIX. sz. eleji falusi igényeket kiszolgáló kovácsműhelyt. Az összehasonlító anyagból kitűnik, hogy hasonló típusú és jellegű műhelyek a jelzett korszakban gyakoriak voltak a Dunántúl déli és nyugati vidékein. Napjainkig már csak alig egy-kettő maradt fent.

Ugyanakkor a nagy múltú és paraszti gazdaságokat kiszolgáló kovácsmesterség is megszűnőben van. Készítményeikre a mai gazdálkodási színvonal mellett nincs szükség. A földeken dolgozó gépek bonyolult javítási munkáit csak szakképzett szerelők tudják elvégezni. A közösségi műhelyek zöme tsz. vagy állami gazdasági tulajdonba ment át. Az épületeket — a benne folyó munka jellege miatt — többségükben átépítették. A magánkovácsok fiatalabb és középkorú tagjai egymásután adták és adják be iparukat, és a közös műhelyekben — megfelelő átképzés és tanfolyamok után — keresnek és kapnak munkát. Az idős kovácsnemzedék szerszámkészletét eladva tétlenül nézi műhelyének pusztulását. A legtöbbjét lebontják és a telekre — mivel a település terjeszkedésével a kovácsműhely a falu közepére került — lakóházat építenek. Ugyanez a sors várt volna a szilsárkányi műhelyre is.

A Szabadtéri Néprajzi Múzeumba való áttelepítés kapcsán a megfelelő berendezéssel és eszközkészlettel a falusi kovácsmesterség XVIII. sz. végi technikai színvonaláról adhatunk hiteles képet.

Az épület megvásárlásával sorsa nem rendeződött el. Lebontása és áttelepítése egész sor technikai problémát vet fel. Többek között falazatának gyengén égetett téglái a bontás során erősen rongálódnak, törnek, morzsolódnak. Tetőszerkezetének gerendái — különösen a falakra fektetett sárgerendák — az idők folyamán elkorhadtak, nyílászáróinak kibontása szintén egész sor konzerválási és kiegészítési probléma elé állít.

Az épület berendezési igényeinek maradéktalanul eleget tudtunk tenni. Berendezési tárgyainak állaga konzerválással, jelentéktelen kiegészítéssel a bemutatandó kornak megfelelően restaurálható. Eszközkészletének vasanyaga az évszázadok alatt kevésbé rongálódott, ezt konzerválással bemutatásra alkalmassá tehetjük.

A kovácsműhely a Szabadtéri Néprajzi Múzeum kisalföldi tájegységének „utcás” faluképébe, a házsorok egyikének a végéhez kapcsolódik. Tehát elhelyezése a XVIII. sz. végi faluképnek megfelelően történik. A műhely bemutatásakor mellőzzük a hozzá kapcsolódó kovácslakás szerepeltetését, mert a zsellér, kisparaszti szintű objektumokat a falu másik házsora képviseli a megfelelő építéstechnikai és lakáskultúrabeli szintkülönbségek bemutatásával.

BOROSS MARIETTA

IRODALOM

- BODGÁL F. 1965: *A verpeléti műemléki kovácsműhely*. Ethn. 245—248.
 1966: *Kovács szerződések Borsod-Abaúj-Zemplén megyéből. (1835—1963)*. Népr. Közl. 145—166.
 1968: *A kovácsmesterség kutatása*. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc. 157—166.
 1972: *A szinpetri kovácsműhely*. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 113—117.
- BÜNKER, J. R. 1895: *Das Bauernhaus in der Heanzerei (Westungarn)*. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. 89—154.
- DRINÓCZY GY. 1847: *Böngészet Sopronmegye ismeretéhez 1830—1847*. Sopron megyei Állami Levéltár. 489—499.
- FILEP A. 1969: *A Kisalföldi lakóház morfológiai vizsgálata*. EA 10273.
- GALGÓCZY K. 1855: *Magyarország a Szerb vajdaság és Temesi banság Mezőgazdasági Statisztikája*. Pest.
- HECKENAST G. 1970: *Fejedelmi (királyi) szolgáló népek a korai Árpád-korban*. Bp.
- JOSEPHINISCHE AUFNAHME. 1784: Collo VI. Sectia 14 Theil des Oedenburger Comitatus.
- SZYLVESZTER L.—INCZE L. 1973: *Kézdivásárhely*. Targul—Sácuesc.
- KNIEZSA I. 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Bp. 1—2 rész. *Gazdacímtár*. 1897: Bp.
Győr-Sopron megye műemlékjegyzéke. 1966. Bp.
- PADÁNYI GULYÁS J. 1937: *A Fertő vidéke népének építésze*. *Regestrum Ecclesia Szill—Sárkányiensis. 1769: Tam Erogations, grem Perceptionis speciem exhibens...* 1080.
- SÁRKÖZI Z.—SZIGETVÁRI I.—SZILÁGYI G. 1959: *A százéves mosonmagyaróvári mezőgazdasági gépgyár története. (1856—1956)*.
- SOÓS I. 1937: *Adatok a sopron megyei középbirtokosok XVI. sz.-i történetéhez*. Soproni Szemle. 1—21.
- Szilsárkányi anyaegyház és rábacsanaki és pásztori fiókegyházak kereszteltek, házassultak, meghaltak anyakönyve 1717—1894*.
- TAKÁCS L. 1958: *A borgátai községi alkalmazottak (kovácsok, éjjeliőrök) szerződése 1840—1946*. Népr. Közl.

DORFSCHMIEDE AUS SZILSÁRKÁNY

Im Freilichtmuseum des Ethnographischen Museums, wo die Baukunst der Landschaft des Kleinen Alföld in einem Gassenteil vorgeführt wird, befindet sich an deren Ende eine im ausgehenden 18. Jahrhundert errichtete Schmiede der Dorfgemeinschaft Szilsárkány (Komitat Győr-Sopron). Über die Rolle, die die Schmiedemeister einstens im Leben der Dorfgemeinschaft spielten, über die wirtschaftliche Bedeutung ihrer Erzeugnisse, und nicht zuletzt über ihre Tätigkeit als Heilpraktiker für Menschen und Tiere, können wir uns sowohl aus der diesbezüglichen Literatur, wie auch auf Grund unserer Sammlungen orientieren.

Die Vergegenwärtigung des ausgewählten Gebäudes wirkt sehr imposant. Es ist aus großen Weichbrandsteinen errichtet. Der Werkstatteil mit drei Trakten hat eine Decke mit zweimal gebogenem Tonnengewölbe, an der Staßenfront einen Eingang mit Rundbogen. Davor, an der nordöstlichen Seite schließt sich der Bau des auf Holzpfosten ruhenden Halbdachs an: der Stand für den Hufbeschlag von Ochsen.

Der Stil dieser Werkstatt kann nicht als Einzelvorkommen angesehen werden, da wir von solchen und ähnlichen Schmieden — im Besitz von Domänen und Dorfgemeinschaften — in den westlichen und südlichen Landstrichen Transdanubiens Kenntnis haben. Die Zeit ihrer Errichtung kann — ähnlich wie in Szilsárkány — auf Ende des 18. und auf die ersten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts gesetzt werden. Die imposante Vergegenwärtigung verweist auf die Verhältnisse und Ansprüche der Dorfgemeinschaft. Unter den Türen der Werkstatt sticht die zweiflügelige des Zugans zum Beschlagplatz ins Auge, an deren äußeren Seite Brandzeichen für Horn und Hals, beziehungsweise deren Zeichenmuster zu sehen sind.

Für die Werkstatt gelang uns — aus dem Material mehrerer Dorfschmieden der Umgebung —, ein das Niveau Ende des 18. Jahrhunderts repräsentierendes Ensemble zu beschaffen, das zum Großteil aus Handschmiedearbeit besteht, und darunter so manches Stück verziert und mit Meisterzeichen versehen.

Ásóbotok, ásók, kapák

1970-ben a Csongrád megyei Mártélyon a következő tárgy került elő: keményfából faragott lapátszerű vagy ásóhoz hasonló kis lapos eszköz, melynek lapátszerű feje faragott élben, míg másik vége hengeres rövid nyélben végződött. A kis hegyes faásót krumpliszedéskor, a krumplinak a fészekből való kiemelésére használták.

A mártélyi Papp családnál, ahol a szerszámokra akadtam, három darab is előkerült; minden munkaképes felnőttnek megvolt a maga eszköze, amivel krumpliszedéskor dolgozhatott. A három botocskából kettőt a Néprajzi Múzeumba hoztunk.¹

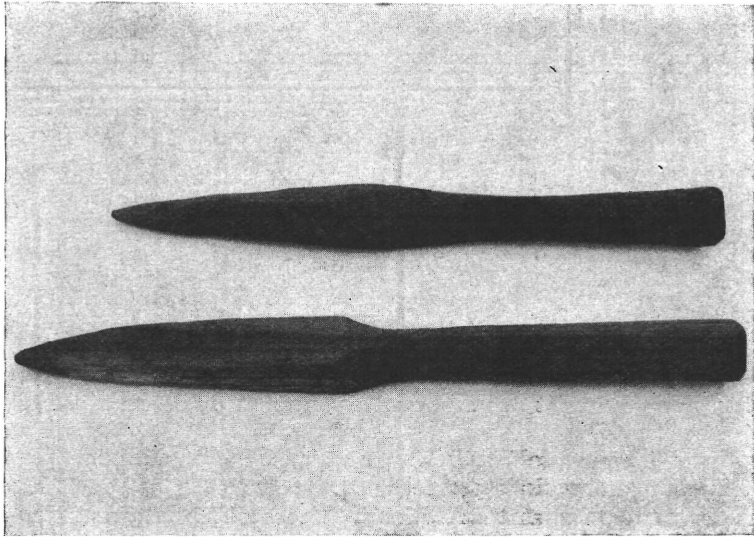
A két szerszámot a család egyik ügyesebb tagja, Papp Balázs faragta akácfaából, kb. 20 éve, azaz 1950 táján. Azóta minden évben használták, krumpliszedéskor. Legutóbb 1969 őszén.

E két szerszám az ásóbot régi változata, és mint ilyen, a kezdetleges talajművelő eszközök sorában érdemel külön figyelmet. A mai, többnyire azonos sablon alapján készült fémásók kialakulása, pontosabban általános elterjedése előtt, az egyszerű ásóeszközök nem elhanyagolható szerepet tölthettek be a talajművelésben még akkor is, ha ennek fő formája az ekés művelés volt. Egyrészt ugyanis az ekés művelés gazdaságos folytatásának megvoltak a speciális talaji és vegetációs feltételei, azaz az ekével csak a már elegendően kitisztított, szántásra alkalmassá tett földre mehettek, másrészt pedig a már szántóvá alakított területeken is mindig adódott olyan, többnyire periférikus hely, darab föld, melynek ekével való feltörése, művelése vagy nem volt gazdaságos, vagy valami akadályba ütközött. Ilyen esetben, még az ekés művelés széles körű kibontakozásának körülményei között is mindig helyet kapott a kézi talajművelés, melynek egyik szerszáma az ásó, illetve annak egyszerűbb faváltozata az ásóbot volt.

De érdemes talán arra is figyelemmel lenni, hogy az újabb kutatások egyre nagyobb szerepet tulajdonítanak az ekés kultúrát megelőző földművelés eszközei között az ásóbotnak,² a kapával szemben. A kézi talajművelő szer-

¹ Ezek adatai: ltsz.: 70.55.19; H: 31.5, nyél h: 15, sz: 3.5; ltsz: 70.55.18; H: 28.5, nyél h: 13, sz: 4 cm.

² CURWEN 1946: 50. KOTHE 1953: 68. JIRLOW 1956: 36—43. JIRLOW 1961: 186—188. HENSEL 1965: 17. vö. WERTH 1954: 128—137. GAILEY—FENTON 1970.

1. ábra. Krumplikaparók. Néprajzi Múzeum: 70.55.18 és 70. 55. 19 ltsz.

számok ezen szüntelen foglalkoztatottságának köszönhető, hogy — ha meghúzódnak, jelentéktelen szerepkörben is, de — törés nélkül fennmaradtak, és amikor a kapások a szántón is helyet kaptak, olyan gyorsan életre keltek, és alkalmazkodva a helyi termelési igényekhez, oly sokféle, változatos formát hoztak létre. A szántóföldi kapásműveléssel lett nagyobb szerepe a különböző ültetőbotoknak, mint a kukorica-, krumpli- vagy babültetőknak, a sokféle *palántázófának*,³ és az ugyancsak a palántázáskor használt *luggalóknak*.⁴ A hagyományos szőlőszaporításnak pedig évszázadokon keresztül egyik legfontosabb eszközeként ismert a *szőlőültetőfa* v. *szőlőfűrű*.⁵

Nálunk kétségkívül jóval nagyobb szerepet töltöttek be a talajművelésben a növények szaporodását elősegítő ültetőfák, mint a termésnek a földből való kiemelésére szolgáló ásóbotok.

Az ásóbot és az ültetőfa — különösképpen specializáltságának mai, előrehaladott fokán — jól elkülöníthető, két különböző eszköz, mégha a formájuk sok egyezést mutat is. Ez az egyezés annál nagyobb, minél korábbi fokáig megyünk vissza a fejlődésnek, amikor is a funkcióbeli egyezés vagy változtatás is sűrűbb, megszokottabb volt. Nem nehéz különben ráakadni még ma sem arra a formára, mely mind a két szerepkörben egyaránt megfelelhet, működhet,

³ TAKÁCS 1963: 350—373.

⁴ TAKÁCS 1964: 285—291.

⁵ VINCZE 1960: 138. SCHEUERMEIER 1943: 144—145.

ha nem is azzal a hatásfokkal, mint az egy-egy részfeladatnak megvalósítására specializált, s e cél érdekében átalakított változat.

A kétféle szerszám közül, a mi viszonyaink között kétségtelen az ásóbotnak jutott csekélyebb szerep. Gumós növényeink, a krumpli elterjedéséig nem voltak, s az a gyökérés, vagy gazszurkálás, ami e szerszámokkal sorra kerülhetett, eltörpült az ültetőfák sokirányú szerepköre mellett. Mindamellet e vékony szerepkörben, s viszonylagos háttérbe szorulásuk esetén is tanúi lehetünk annak, hogy az olyan régi hagyományú, kezdetleges talajműveléssel is meg-

elégedő — s ma már jóformán kivesző — növények művelése, mint amilyen a róka farkú köles (*Setaria Italica*), a hajdani ásóbotnak olyan különleges változatát alakította ki, mint a *gyomlálóvas*.⁶

A krumpli elterjedésével kétségkívül megnőtt a jelentőségük, hiszen e gumós növényvel a szerszám klasszikus funkciója, a kiásás kapott új, határozott jelentőséget. S különösképpen azért, mert a növény elterjedésének időszakában a másik alapvető talajművelő kézi szerszám, a kapa is még egyszerűbb, kevesebb változatban élt, és ami talán még lényegesebb, a gyári előállítás hiányában a helyi hámorok, vagy éppen kisipari műhelyek voltak kénytelenek a szükségletek fedezésére az egyes példányokat elkészíteni. Ezeknek pedig sem minősége, sem kivitelezése nem állt túl magas fokon, és a megfelelő technikai szintet többnyire felesleges anyagfelhasználással pótolták, ami önmagában is nehezen kezelhetővé, fárasztó munkájúvá tette e szerszámot.

Szükség volt tehát azokra az egyszerű, többnyire fából készült s így könnyen kezelhető szerszámokra is, amelyek még az ekés művelés időszakában is kísérői voltak a földművelő kultúrának.

Ezek aztán a kedvező körülmények között újabb jelentőséget nyertek, és ennek megfelelően megszorodtak, s formai változataik is bővültek.

Ezért találhatjuk meg az ásóbotoknak a krumplira specializált változatait az olyan, bővebb csapadékú, tehát a krumplira kedvezőbb vidéken, mint Észak-Európa. MANNINEN I. pl. Észtországból több formáját is bemutatta.⁷

Azokon a melegebb, déli területeken — mint pl. Afrikában — ahol ugyan kezdetlegesebbek a viszonyok s a lakosság még az ekés kultúráig sem ért el, s a termelésben a gumós növényeknek kezdettől fogva nagy szerepe volt, az ásóbotoknak — ezek kiásásához — igen széles változataik alakultak ki.⁸

Ez utóbbiakkal természetesen nehéz lenne a formai megfeleléseken túl összevetni, mégis tanulságos lehet előfordulásuk regisztrálása. A mi botocskánk egyedi szerepében, különleges helyzetében segít felderíteni egy olyan kezdetlegesebb állapotot, mely adott éghajlati és vegetációs viszonyok között ma is létezik, és némileg más — a mi éghajlatunknak megfelelő — formában hajdan a mi földünkön is nagyobb szerepet játszott. Az ásóbot, ami ma krumpliasási szerszám, hajdan, mint sokkal általánosabb talajművelő szerszám létezett. Pusztá feltűnése legalább ennyi tanulságot ad.

⁶ TAKÁCS 1967: 297—307.

⁷ MANNINEN 1933: 41—43.

⁸ BAUMANN 1944: 251—283.

De nemcsak ezt! A kis szerszám emlékezetünkbe idézhet olyan összefüggéseket, amelyek más vonatkozásban is adhatnak — talán sokkal értékesebb, s tovább vezető — tanulságokat. E kis ásóbotot szemlélve önkéntelenül is arra gondolhatnánk, hogy e szerszám regisztrálásával — különösen, ha ez a mostaninál jóval szélesebb érvényű — esetleg tárgyi háttérrel s így exakt bizonyítást kaphatna az a kifejezés, amit a krumplinak a földből való kiemelésére használnak: a *krumpliásás*. Ebben, a magyar nyelvterületen olyan általános kifejezésben az a különös ugyanis, hogy a munkát — a kifejezés: *ásás* ellenére — ma *kapával* végzik.

Ha viszont e krumpliásási munkában valószínűsíthető a fenti ásóbot vagy ahhoz hasonló eszköz gyakoribb jelenléte, a kifejezés azonnal elfogadható tárgyi háttérrel kap. S különösen akkor, ha a tárgy népi neve is *ásó*.

Sajnos azonban ez nem igazolható. Egyrészt a tárgy nagyon is elszigetelt, egyes helyekhez és valószínűleg speciális, tárgyi feltételekhez kötött. De neve sem alkalmas a további spekulációra, hiszen az: *kaparó*, *krumpli kaparó*.

De ez utóbbi még világosabbá válik, ha megnézzük azt a konkrét munkát, amit vele végeznek. Ez a munka érdekes módon sosem önálló, azaz krumplit csak e szerszámmal sosem ástak. Ezt akkor használták, ha előbb a krumpli bokrárt kapával kivágták, megvágták, meglazították, és majd ezek után a felazított bokrot, hogy a gumókat az éles, nehéz kapával meg ne sértsék, e kis kaparóval túrták szét, kaparták ki, aminek során a krumpliszemeket a legnagyobb biztonságban összegyűjthették. Ez a munka tehát nehezebb, komplikáltabb volt annál az egyszerűbb krumpliszedésnél, ami az egyszeri vágás után ki is forgatta a bokrokat. E szerszámmal dolgozva a munkát két részre osztották, a bokor felvágással való meglazítására, amit kapával végeztek, és a burgonya kikaparására, amit e kis ásóbotszerű kaparókkal kellett végrehajtani. Ez a munka komplikáltabb, nehezebb volt már azért is, mert le kellett a bokorhoz hajolni, és ott e rövid nyelű, hegyes fával azt turkálni. Valószínűnek kell tartanunk, hogy e munka és az e szerepkörben alkalmazott tárgy kései fejlődés, és a túlszerszámozottságnak ugyanolyan kategóriájába esik, mint amit a kézi eszközök tökéletesítése során az ugyancsak lassúbb kivitelezést, nehézkességet eredményező aratási kötözőbot vagy verőfa alkalmazása jelentett.⁹

E szerszám tehát alkalmatlan arra, hogy vele elfogadható magyarázatot adjunk a fenti kifejezés háttérére.

Mindamellettt érdemes azért legalább a nevét kissé szemügyre venni. A *kaparó* név, amely élesen elüt a kézi talajművelő eszközök elnevezésétől, a tényleges munkára, a föld felkaparására, felkarcolására, illetve a krumpliszemek összekaparására utal. Ilyen értelemben, meg kell jegyeznünk, korántsem egyedül álló. Anélkül, hogy e kifejezés további változatát, kiterjedt kapcsolatát felfedni kívánnánk, röviden csak arra szeretnénk utalni, hogy *kaparó* kifejezéssel neveznek még több olyan tárgyat is, amely tulajdonképpen kapa, csak vele rendszeresen felületi talajművelő munkát, talajlazítást, felkaparást végeztek. Ilyen szerszám pl. az egyik makói származású, trapéz alakú saraboló¹⁰ amellyel a hagyma földjét lazították. De ugyancsak *kaparó* a neve annak a rövid nyelű, kis, kapaszerű szerszámnak, amely a Csanád megyei Apátfalván

⁹ TAKÁCS 1969: 1—21.

¹⁰ Néprajzi Múzeum, ltsz.: 64.24.13, H: 133, fejh: 14, sz: 4.

szintén a hagyma sorközeinek lazítására szolgál.¹¹ Hasonló kisméretű szerszámok, hasonló elnevezéssel Makóról is ismertek.¹²

Meg kell viszont jegyeznünk, hogy e kisméretű kapáknak több helyen *kapircs* a neve, amely ugyancsak összefügg a felületi talajművelést jelölő *kapar* igével. Ilyen kis, kapaszerű és kapircsnak nevezett szerszám a Néprijzi Múzeum földművelés-gyűjteményébe a Szabolcs megyei Ibrányból¹³ és Orosházáról¹⁴ került be.

Annak eldöntése, hogy a fenti elnevezések, elsősorban a *kapircs*, mennyiben új képződmény, s miként kapcsolódott, illetve nyert nagyobb jelentőséget a kapásnövények, főleg a répa termesztéséhez használt kisméretű saraboló és soregyelő kapák elterjedésével, most figyelmen kívül maradhat. Fontos tanulsága viszont a fentieknek számunkra az, hogy a talajmunka jellegének megfelelően e kifejezés illethette a fenti példától merőben más formájú eszközt is, mégpedig a hosszú nyelű, kapaszerű sarabolót éppúgy, mint a rövid kis kézi kapát, a kapircsot.

S ha ez a kaparó esetében lehetséges, miért nem lehetne feltételezni hasonlót a *krumpliásás* kifejezés értelmezésekor is. Azaz: elképzelhető az is, hogy a kapával végzett talajmunkák egy bizonyos fajtaját, ásásnak nevezték, illetve az *ásás* kifejezés jelentése korántsem zárja ki az ásótól eltérő, így pl. kapaszerű szerszám használatát. A *krumpliásás* kifejezés is ezt látszik bizonyítani. A kifejezés, mint egyetlen speciális művelet szakkifejezése, a magyar nyelvterület túlnyomó részén ismert, *krumpliásás*, illetve *krumplivágás* formában. Elterjedéséről a Magyar Nyelvatlasz alapján pontos képet nyerhetünk. (L. a térképet.)

Felmerült viszont a gondolat, hogy e kifejezés nem csupán a krumpliszedéssel kapcsolatban kialakult kifejezés, amely egészen új képződménynek tekinthető, minthogy a krumpli a magyar mezőgazdaságban új növény? Az kétségtelen, hogy a fenti kifejezés, a *krumpliásás* merőben új kapcsolat, de nehezen hihető, hogy ez a kapcsolat létrejöhetett volna anélkül, hogy az *ásás* kifejezést nemcsak az ásóval, hanem más talajművelő eszközzel, így — adott esetben — a kapával kapcsolatban már régebben is ne használták volna. Azaz: előzményének kellett lennie a magyar nyelvhasználatban annak, hogy bizonyos talajmunkát, amit annak ellenére, hogy *kapával* végeztek, *ásásnak* neveztek.

S hogy ez nem pusztán feltételezés, azt még egy-két szórványos adattal bizonyítani is tudjuk. Így pl. a Veszprém megyei Szentgálon az 1797. júl. 3-i községi jegyzőkönyvben azt olvashatjuk, hogy Csősi János panaszt tett testvérbátyja ellen, aki „.....a megyekövet a fülessel edgyütt *ki* akarta *kapával* *ásni*”¹⁵ Nyilván e korban még nem lehetett arról szó, hogy a krumpliásás elterjedése hatott volna a fenti kifejezés alkalmazására. De nem valószínű az sem, hogy hasonló okokból került volna együvé az ásás, vágás kifejezés a

¹¹ Néprijzi Múzeum, ltsz.: 53.125.20, H: 37, fejh: 8.7; ltsz.: 53.125.21, H: 31, fejh: 10.

¹² BOROSS 1968: 136.

¹³ Ltsz.: 61.73.3, H: 23, fejh: 10,5; Ltsz.: 61.76.4, H: 13, fejh: 8.

¹⁴ Ltsz.: 65.176.14, H: 49, fejh: 5.5.

¹⁵ Szentgál község feudáliskori iratai Veszprém M-i Ltár, A *füles* egyik jelentése a MTSZ (653 lap) szerint: „ágas”.

különböző kapákkal Kassai József 1834-ben megjelent Szókönyvében. Ezt írja¹⁶ ugyanis éppen az „Irt, ort” címszó után „Hasonszók” cím alatti megjegyzésében: a „Tüskéket, Tuskókat, Tőkéket a földből kiásogatják, ájják, vájják ájó vagy ásó kapákkal, ortó kapákkal, Tövető, gyökér vető kapákkal”. Figyelmet érdemel még a fentiek szempontjából az „ájó vagy ásó kapa” kifejezés, mely úgy látszik, egyezik az „ortó kapa” kifejezéssel.

Rendszeres adatgyűjtéssel nyilván még szaporítani lehetne fenti adatainkat.

Az mindenesetre világos, hogy a kapával való ásás kifejezése korántsem a krumpliműveléssel alakult ki nyelvterületünkön, mégha a kifejezés elterjedését e kapásnövénynek a XVIII. és XIX. sz.-i nagyarányú térhódítása segítette is elő.

Ami a kifejezés első tagját, a kapát illeti, ismeretes, hogy a szó a XIV. sz.-től regisztrálható nyelvünkben¹⁷ s a szláv *kopati* igéből átvett *kapál* hazai elvonása. Az sem vehető bizonyosnak, hogy a *kapa* szó átvétele, illetve kialakulása előtt, az átvevő egyáltalában nem ismerte a kapaszerű szerszámot és az azzal való munkát. Több nyelvből is említhetnénk példát arra, hogy alapvető talajművelő szerszám neve többféle eszközt is jelöl. Így a ma kapának megfelelő szláv *motika* eredetileg jóval szélesebb értelemben vett talajművelő eszköznek a neve.¹⁸ De akad olyan eset is, amikor a mi szempontunkból most oly lényeges *ásó* kifejezés kapaszerű szerszám jelölője. TAGÁN G. jegyezte fel pl. a kisázsiai török nyelvű katatepeliéknél, hogy a talajművelésben „a faeke mellett nagy szerepet játszik náluk a *kézi-ásó*”.¹⁹ E szerszámnak a rajzát és fényképét is közli, melyekből kiderül, hogy a helyi nevén „kol kazmasi”, azaz „kézi ásonak” nevezett szerszám kapaszerű, hegyes élű eszköz. Jellemző, hogy a szerző a magyar kifejezés után mintegy magyarázatképpen zárójelben megjegyzi: „*kapa*”.²⁰

Elképzelhető, hogy a kapa szó átvétele, illetve kialakulása előtt a mi nyelvünkben sem volt másképpen. Az *ásás* jelenthette az *ásóval* végzett munkát, de jelenthette azt is, amit kapaszerű eszközzel végeztek. *Ásni* lehetett tehát *ásóval*, de lehetett kapaszerű eszközzel egyaránt. Lehet az is, hogy a kétféle eszközzel végzett munkát valamiképpen — esetleg az eszközhatározó kitételével — jelölték. De még valószínűbb, hogy a kapa szó kialakulásával volt erre inkább szükség, hiszen a két szerszámot már jól elválaszthatták.

De az is igaz, hogy a kapa szó kialakulása egyúttal egy nagyszabású gazdasági átalakulásnak is jelzője, annak az átalakulásnak, amely a kézi talajművelés rendszeres gyakorlását jelentette, s amelyet a legcélszerűbben és leggyakrabban a talajfelszínnek kapaszerű eszközzel való fellazításával tudtak elvégezni. E rendszeres talajlazító és gyomtalanító munkák átfogó jelölője lett a kapa, amelynek elterjedése egyúttal az addigi kifejezéseket is megosztottabbakká, specializáltabbakká tette. Ennek utána könnyebben különbséget tudtak tenni egyetlen kifejezéssel is a könnyű talajlazítás, vagy a mélyítő talajmunka,

¹⁶ KASSAI 1834: 46.

¹⁷ KNIEZSA 1955: 249.

¹⁸ VASMER 1953: 165—166.

¹⁹ TAGÁN 1940: 150.

²⁰ TAGÁN 1940: 147—148.

esetleg valamely tárgy kiemelését elősegítő talajmozgatás között. S minthogy az utóbbira — ha igaz — az ásás kifejezés volt a legmegfelelőbb, s e munkához is az ásó volt az adequat szerszám, más eszköz használata esetében, mint ami eltért a megszokottól, illő volt kitenni a szerszám nevét is. Így pl. a kapáét, ha vele ásószerűen vágták ki a földet.

Érdemes talán még megjegyezni azt is, hogy ásó szavunk a délszláv nyelvterület egy meghatározott részén, mint kölcsönszó, az ásószerű talajművelő szerszámok jelölőjeként él.²¹ A kapaszerű eszközök jelölője, a *motika* pedig, amely már elvesztette általános talajművelő szerszám jelentését, egyetlen fajta eszköz, a kapa jelölőjévé specializálódott.

TAKÁCS LAJOS

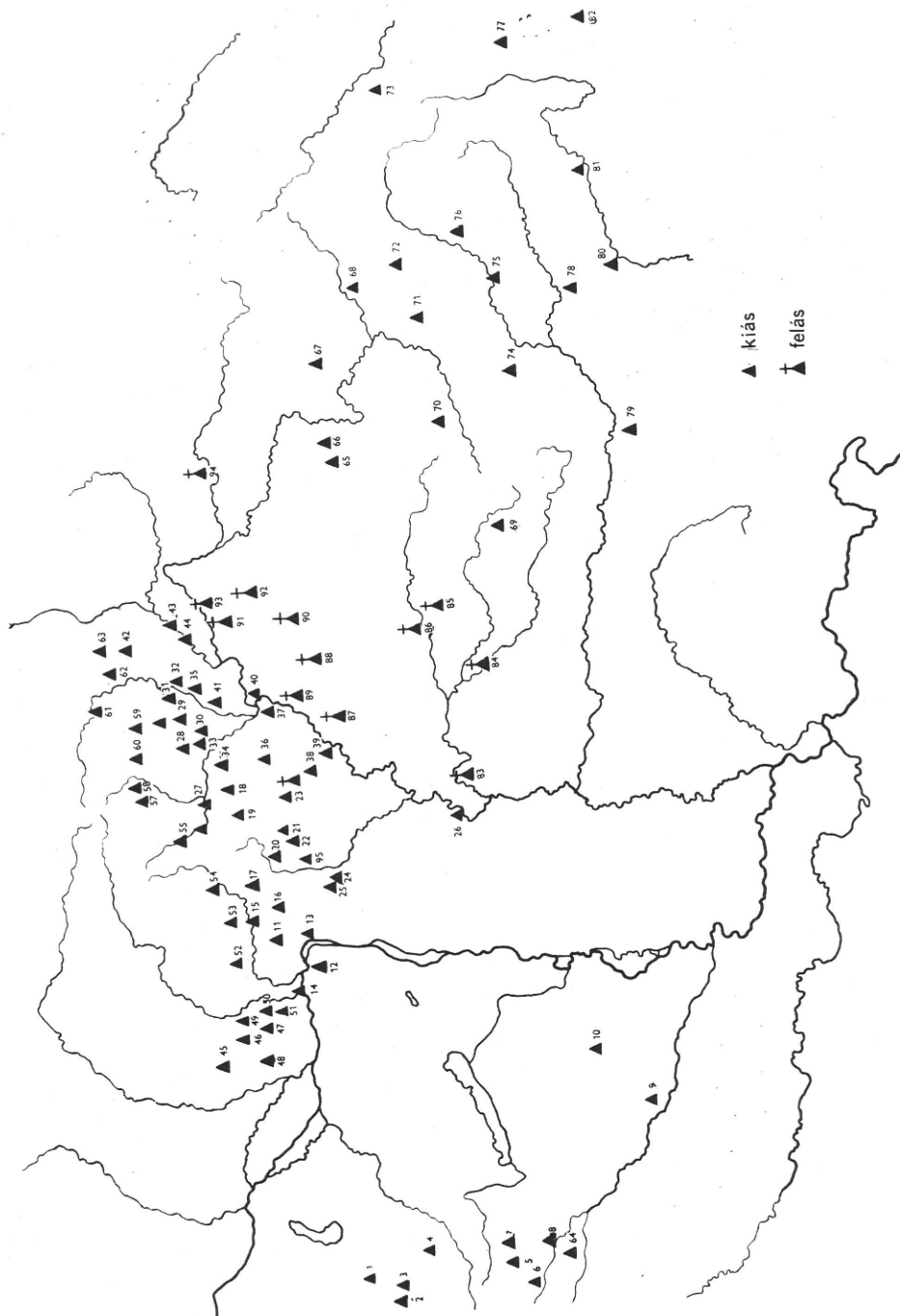
IRODALOM

- BAUMANN, H. 1944: *Zur Morphologie des afrikanischen Ackergerätes*. Koloniale Völkerkunde I., 192—322.
- BOROSS M. 1968: *A makói hagymatermesztés eszközanyaga*. NÉ. 127—154.
- CURWEN, E. 1946: *Plough and Pasture*. London.
- GAILEY, A.—FENTON, A., (Red.) 1970: *The Spade in Nothern and Atlantic Europe*. Belfast.
- HENSEL, W. 1965: *Die Slawen in frühen Mittelalter*. Berlin.
- JIRLOW, R. 1956: *Pflugloser Getreidebau in Schweden*, Etnographisch-Archeologische Forschungen (IV).
1961: *Bodenbau*. In: Schwedische Volkskunde (Festschrift f. S. Erixon). Stockholm—Göteborg—Uppsala, 180—204.
- KASSAI J. 1834: *Származtató és Gyökerésző magyar-diák Szó-Könyv... III.*, Pesten.
- KNIEZSA, I. 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Budapest.
- KOTHE, F. 1953: *Völkerkundliches zur Frage der neolithischen Anbauformen in Europa*. Etnographisch-Archeologische Forschungen (I).
- MANNINEN, I. 1933: *Dei Sachkultur Estlands*. Tartu.
- MIHAJLOVIĆ, V. 1970: *Adalékok a szerbhorvát szókincs magyar jövevényszavainak tanulmányozásához*. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (II), 2. sz., 70—83.
- PETROVIĆ, P. Ž. 1948: *Život i običaji naroda u Gruži*. Srpski Etnografski Zbornik (LVIII), Beograd.
- SCHEUERMEIER, P. 1943: *Bauernwerk in Italien der italischen und rätoromanischen Schweiz*. (I) Erlenbach — Zürich.
- TAGÁN G. 1940: *A karatepeliek néprajza*. NÉ. (XXXII) 146—165.
- TAKÁCS L. 1963: *Ültetőfák Magyarországon*, Ethnographia (LXXIV) 350—373.
1964: *A dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest.
1967: *A „rókafarkú köles” termesztése Nyugat-Dunántúlon*. Agrártörténeti Szemle (X), 297—307.
1969: *A kötözöböt Magyarországon*. Ethn., (LXXX), 1—21.
- VASMER, M. 1953: *Russisches etimologisches Wörterbuch*, II. Heidelberg.
- VINCZE I. 1960: *Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben*. Népr. Közl. V, 3—4. sz. 125—144.
- WERTH, E. 1954: *Grabstock, Hacke und Pflug. Versuch einer Entstehungsgeschichte des Landbaues*. Stuttgart—Ludwigsburg.

²¹ PETROVIĆ 1948: 32.; MIHAJLOVIĆ 1970: 72.

A kiás, felás kifejezés elterjedése a Magyar Nyelvatlasz nyomán

1. Középpulya — Mittelpullendorf
2. Alsóór — Unterwart
3. Órsziget — Siget in der Yart
4. Velem (Vas m.)
5. Viszák (Vas m.)
6. Szentgyörgyvölgy (Zala m.)
7. Becsvölgye (Zala m.)
8. Becsehely (Zala m.)
9. Péterhida (Somogy m.)
10. Mecsekszakál (Baranya m.)
11. Talmács (Nógrád m.)
12. Pilismarót (Komárom m.)
13. Kisnémedi (Pest m.)
14. Magyaród (Pest m.)
15. Kemence (Pest m.)
16. Ludányhalászi (Nógrád m.)
17. Bárna (Nógrád m.)
18. Ivád (Heves m.)
19. Balaton (Heves m.)
20. Mátraszőlős (Heves m.)
21. Gyöngyöspata (Nógrád m.)
22. Hort (Heves m.)
23. Verpelét (Heves m.)
24. Hévízgyörk (Pest m.)
25. Tóalmás (Pest m.)
26. Alpár (Bács-Kiskun m.)
27. Szinpetri (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
28. Szuhogy (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
29. Hét (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
30. Krasznavajda (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
31. Hernádszurdok (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
32. Fony (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
33. Alsóvadas (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
34. Tardona (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
35. Tállya (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
36. Cserepfalu (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
37. Sajószöged (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
38. Dormánd (Heves m.)
39. Sarud (Heves m.)
40. Szerep (Hajdú-Bihar m.)
41. Nagybózsva (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
42. Pusztafalu Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
43. Vajdácska (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
44. Viss (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)
45. Nyitragerencsér — Nitrianske Hučianove
46. Barslédec — Ladice
47. Nagyhind — Velké Chyndice
48. Zsitvabesenyő — Bešeňov
49. Bajka — Bajka
50. Nagyöved — Velké Ludmice
51. Ebed — Obid
52. Palást — Pláštove
53. Csáb — Čebovce
54. Bolyk — Bolkovce
55. Magyarhegymeg — Dolné Zahorany
56. Zsip — Žip
57. Gice — Hucin
58. Csúcsom — Čučma
59. Tarnagörgő — Hrhov
60. Jánok — Janik

61. Magyarbód — Bidovce
62. Nagyszalánc — Slanec
63. Deregnyő — Drahňov
64. Kót — Kot
65. Szilágbagos — Boghiş
66. Désháza — Deja
67. Domokos — Dămăcuşeni
68. Magyarnemegye — Nimigea de Jos
69. Köröstárkány — Tărcaia
70. Magyarvalkó — Văleni
71. Vajdakamarás — Vaida Cămăraş
72. Zselyk — Jeica
73. Tölgyes — Tulgheş
74. Toróckószentgyörgy — Colţeşti
75. Dózsa György — Georghe Doja
76. Nyáradremete — Eremitu
77. Kászonaltiz — Plăeşti de Jos
78. Kiskapus — Copşa Mică
79. Lózsád — Jeledinfi
80. Oltszakadát — Săcădate
81. Halmágy — Halmeag
82. Zágón — Zagon

GRÄBSTÖCKE, SPATEN, HACKEN

Im Jahre 1970 hat sind die Sammlung Ackerbau mit den folgenden wichtigen Stücken vermehrt: zwei, aus Holz geschnittene, kurze (31,5 cm bzw. 28,5 cm lang) Gräbstöcke, mit denen die Kartoffeln im Herbst aus dem Boden herausgegraben werden. Diese Arbeitsmitteln haben eine Wert an und für sich, sie sind ja späte Nachkommen der einst so hochwertigen, einfachen Arbeitsmitteln für Bodenbearbeitung, d. h. der Gräbstöcken, die sich auch unter modernen Verhältnissen erhalten haben, seien sie wohl im Zusammenhang mit einer neuen Pflanze aus Amerika.

Das Gerät ist aber auch wichtig, weil wir mit seiner Hilfe in den Hintergrund einer spezifischen Sprachformel, wie Kartoffelnausgrabung, einen Blick werfen können. In diesem Ausdruck fällt uns auf, daß man Grabung sagt, die Arbeit aber wird mit Hacke gemacht.

Wenn wir über den oben erwähnten Spaten für Kartoffelnausgrabung beweisen können, daß seine Ausbreitung gemeingültig, sowie die Benennung der Arbeit Grabung sei, so erhält der obere Ausdruck einen sachlichen Hintergrund, und dadurch auch eine entsprechende Erklärung.

Das können wir aber nicht beweisen. Die Benennung des Mittels heißt: kaparó (Kratzer), seine Ausbreitung ist sporadisch. So ist die Erklärung des Ausdruckes woanders zu suchen.

Nach Belegungen war der Ausdruck Grabung auch für Arbeiten mit der Hacke im Gebrauch, und der Spaten konnte ein hackenartiges Mittel bedeuten. Das Erscheinen des Wortes Hacke im 14. Jh. bedeutet nicht unbedingt, daß wir ein hackenförmiges Mittel nur dann kennengelernt haben, vielmehr, daß seine Anwendung zu dieser Zeit gemeingültig wurde, so daß es nützlich erschien, sie durch gesonderte Benennung vom Spaten trennen.

Im Ausdruck Kartoffelnausgrabung also — trotzdem die Kartoffeln neue Pflanzen sind —, ist eine interessante Formel des alten Sprachgebrauches erhalten, d. h. graben konnte man nicht nur mit dem heute bekannten Spaten, sondern auch mit der Hacke, mit einem hackenartigen Gerät.

A pannóniai szőlőművelés és mustnyerés tárgyi emlékeinek értékeléséhez

1. Irodalmi tanulságok

A magyar művelődéstörténeti irodalom axiómává vált tétele lett, hogy a Pannóniában kialakult szőlő- és borkultúra meghatározó hatást gyakorolt a későbbi időkben itt élő népcsoportok gazdasági kultúrájára, s a magyar honfoglalók itáliai eredetű vagy romanizált agrotechnikát és eszközanyagot vettek át, aminek emlékei közül néhány típus a dunántúli néprajzi tárgyakon ma is tanulmányozható. A tétel bizonyítására (a kevés írásos forrás miatt) elsősorban régészek, néprajzkutatók, művészettörténészek és filológusok végeztek részkutatásokat, főként eszköztörténeti témákban.¹ Azonban ennél gyakoribb volt a hasonlóságon alapuló analógia elvének sommás alkalmazása, és a római kori auktorokra történő közvetlen hivatkozás a formális logika meglehetősen történelmietlen felfogásának megfelelően. Ahogyan haladtak előre a részkutatók a problémafelvető közlésekből, lapalji jegyzetekből bizonyítékok lettek, s ebben az értelemben különösen a néprajzkutatók eredményeit használták fel önkényesen.²

Az 1960-as években az archeobotanika és gazdaságtörténet bekapcsolódásával szélesedett a kutatás bázisa, s az eredmények a pontosabb történeti kronológia révén megbízhatóbbá váltak. A szőlő- és gyümölcskultúra témája egyúttal a pannóniai romanizáció kontinuitása bizonyításának gyűjtőpontjába

¹ Az irodalmat lásd a legutóbbi összefoglalásban: FÜZES F. M.—SÁGI K. 1968: 347—363.

² GUNDA B. összehasonlító néprajzi jegyzeteiből (1939: 230—231.), VAJKAI A. sokszor hivatkozott felvetéseiből (1939—40: 42—51.) messzemenő következtetéseket vontak le, pedig a szerzők nem az etnikai kontinuitáson alapuló közvetlen továbbélést hangsúlyozták a szőlőmetszőkésekre és szőlőprésekre vonatkozóan, hanem a kultúrtörténeti párhuzamokat. Emlékeztetőül: „mindössze néhány pannóniai-dunántúli párhuzamot sorolunk fel a népi kultúra köréből”, ... „felsorolt tárgyakkal a római kapcsolatok kimutathatók, de folytonosságot, a közvetlen átvételt nem mernők bizonyítani”, ... „szintén nem állapíthatjuk meg, mennyiben folytatása a magyar bortermelés a rómainak. A rómaiak itt valószínűleg egy másfajta szőlőművelést űztek, mint mi” (VAJKAI A. 1939—40: 41—42.). — VINCZE I. sem tartja fenti eszközöket itáliai eredetűnek (vö.: 1957: 93—98. és 1958: 9—11.), s legutóbbi összefoglalásában, mint eredetében sem egységes táji-termelési típust határozza meg: „Az antik (görög-római, kelta?) hagyományokra épülő paraszti szőlőkultúrát az egykori Pannónia területén Zala, Veszprém és Nyugat-Somogy megyében” (1971: 314.). — A magyar szőlőművelés gazdaságtörténeti kézikönyvében a XVIII. századra vonatkozóan a következő összegezést kapjuk: „Szőlőművelésünk, amely lényegében a római kor emlékeit örizve még Collumella latin nyelven írt szabályain alapul, és évszázadok óta változatlan, nagyjából megfelel a kornak” (FEYÉR P. 1970: 39.).

került, a kutatás a mai Veszprém megye területére koncentráldott.³ A módszerben interdiszciplináris törekvés a mezőgazdasági munkaeszközökre irányította a figyelmet, amiknek kutatása különösen a régészeti irodalomban igen elhanyagolt volt.⁴

A kutatási beszámolók jelezték a metodológiai és kutatástechnikai nehézségeket. A régészeti leletek nagyobb felének helyhez, időhöz, üzemszervezethez és etnikumhoz kötése problémát jelent, továbbá gondot okoz a VII—IX. századi szőlőművelés bizonyítása Pannóniában, illetve ennek kapcsolata a későrómai gazdasági kultúrával.⁵ A következő áttételek: a honfoglaláskori magyar és avar kori, továbbá a szintén kevésbé ismert középkori és XIX. századi anyag közötti összefüggések bizonyítása elméleti és módszertani szempontból is szinte áthidalhatatlan nehézséget jelentenek.⁶

A római kori, népvándorlás kori, középkori és a néprajzi irodalomban rögzített mezőgazdasági munkaeszközök forráskritikai összehasonlító vizsgálata lehet csak alapja a Kárpát-medencei társadalmi- és gazdaságtörténet felvázolásának, amiben a sajátos, tudománytörténetileg igazolható pannóniai célkutatás is helyet kap.⁷ Ebben az összefüggésben kívánnak a szerzők a régészet és a néprajz módszereivel a szőlőkultúra három nagyobb tárgycsoportjának (metszőkések, talajművelő eszközök és prések) vizsgálatához hozzájárulni.⁸ Tanulmányunkban az összetartozó munkaeszközök és munkafolyamatok rendszerét igyekszünk bővíteni, több esetben eddig ismeretlen vagy publikálatlan tárgytípusra rámutatni.⁹

³ SÁGI K.—FÜZES F. M. 1967. 79—98., FÜZES F. M.—SÁGI K. 1968. 347—363., FÜZES M. 1971: 115—126., PÁKAY ZS.—SÁGI K. 1971: 95—114.

⁴ Kéziratban maradt KRASSÓI M. tanulmánya, amelyben az ország múzeumaiban lévő, pannóniai szőlő- és borkultúrára vonatkozó leletek gondos összeállítását adta. Ugyanígy PATAY Á. disszertációja is kiadatlan, aki a római kori szőlőművelés emlékeit rendszerezte (vö.: KRASSÓI M. 1961. és PATAY Á. 1965.). Ezúton mondunk köszönetet nekik kéziratuk rendelkezésre bocsátásáért. — A szőlőművelésre vonatkozó auctoradatokat MÓCSY A. közölte (1962. 668—669.).

⁵ KISS A. idevonatkozó adatai (Suidas-lexikon, szíjvégeretek) nem jelentik a kérdés bizonyított lezárását (1964. 143—149.).

⁶ Pannónia, mint észak-keleti provincia ugyanis sajátos helyet foglal el a római birodalmon belül: a drávántúli területek romanizációjának mértéke a nemzetközi irodalomban vitatott. Az etnikai-kulturális kontinuitás kérdései körültekintőbb megközelítést igényelnek, mint Germánia vagy Gallia esetében szükséges (SÁGI K.—FÜZES F. M. 1967. 79—87.).

⁷ Az egyik kutatási bázis a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköz-történeti Archivuma. — Ethnographia Pannonica elnevezéssel néprajzi kutatás indult 1971-ben magyar, jugoszláv, osztrák és csehszlovák tudósok részvételével, s publikációs fórumot is kapnak.

⁸ A feldolgozás a Magyar Nemzeti Múzeum és a Budapesti Történeti Múzeum, valamint néhány vidéki múzeum régészeti anyagára támaszkodik. A többségében publikálatlan eszközanyag (lásd az adattárat) mellett az irodalomból csak néhány tárgyat vettünk figyelembe, elsősorban azokat, amelyek hitelesen római korinak vehetők. Ásatásból újabban előkerült tárgyakat is módunkban van közölni, amiért dr. B. BÓNIS É. tudományos főmunkatársnak és dr. MÓCSY A. egyetemi tanárnak mondunk köszönetet.

⁹ A teljes anyagfeltárást igényként nem tűzhattük célul, mert néhány fontos forrás (Fenekpuszta, stb.) feldolgozás alatt van, továbbá több vidéki múzeum anyagához nem tudunk hozzáférni.

Az eszköztörténeti feldolgozást nagymértékben elősegítették azok a gazdaságtörténeti és technikatörténeti munkák, amelyek az itáliai és részben a római provinciák szőlőkultúrájához összegző anyagbemutatót adtak. A leletek többsége ezek alapján volt értelmezhető, bár viszonylag kevés a közvetlen utalás a pannóniai gazdasági viszonyokra.¹⁰

Témánk keretétől szolgáló ismeretek, így a római kor előtti Kárpát-medencei természetstörténeti adatok, az I. századi viszonyok ismertetése,¹¹ villagazdaságok szervezeti felépítése, továbbá a szőlőművelés és borkészítés egyéb szerszámanyaga (a tőkegondozás kiegészítő szerszámai, a bortárolás, -fogyasztás és -kereskedelem tárgyai) jelen feldolgozásunkban nem szerepelnek részben azért, mert a közelmúltban összegezték,¹² részben azért, mert a kevés forrás nem teszi lehetővé a bemutatást.

A római kori Pannóniában a szőlőkultúra (s feltételezzük, hogy az egész gazdasági kultúra) nem volt egységes abban az értelemben, ahogyan azt a közelebbről meg nem határozott „antik”, „római” jelzőkkel illették, vagy azt néhány auktor-adattal jellemezni vélték. A forma és funkció szerint elkülönített eszközcsoportok arra vallanak, hogy a szőlőművelés egyik rendszere Pannóniában itáliai eredetű agrotechnikát mutat itáliai munkaeszközökkel: magas művelés (*vitis arbustum*), balta nélküli szőlőmetszőkés (*falx vinitoria*), szőlőkapák bizonyos formái (*sarculum*), bálványos prés csigás erőátvitellel (*vasa torcularia*, Baumkelter, „görög prés”). A pannóniai őslakosság vagy más tartományokból beköltözött colonusok egy, a helyi természetési adottságokat fokozottan figyelembevevő művelési technikát alakítottak ki: alacsony tőke-művelés (*vitis brachchiata*, *vitis capitata*), kisméretű baltás szőlőmetszőkés (*falx vinitoria* egy speciális változata), ásó (*pala*), szőlőkapák (*sarculum* bizonyos típusai), préses mustnyerés több módja, esetleg már csavarorsós sajtóval (Baumkelter, ill. Spindelkelter). Valószínűsíthető, hogy a nagyobb gazdaságok és a kisbirtokosok, ill. bérlők művelés technikája között, továbbá a természetes mikroklímatis körülményei, természetföldrajzi feltételei között adódó különbségek (síkvidéki és dombvidéki adottságok) is nivelláló szerepet játszottak.

¹⁰ Vö.: BASSERMANN—JORDAN, F. 1923.; NEUBURGER, A. 1921.; LOESCHKE, S. 1932.; FRANK, T. 1959. Kiemeljük FLINDERS PETRIE, W. M. (1917) munkáját, aki elsősorban vállalkozott régészeti munkaeszközök tipologizálására, s összehasonlító táblázatok közzétételével „fejlődési sorok” bemutatására. E módszert fejlesztette tovább WHITE, K. D., aki két monográfiájában a római gazdasági eszközöket, illetve a mezőgazdaság ismeretanyagát összegezte (1967. és 1970.).

¹¹ A szőlő természetstörténetéhez: FÜZES F. M.—SÁGI K. 1968: 348—351. — A La-Téne-kori előzményekhez a kelta-corpus megjelenéséig: HUNYADY I. 1942. és 1944., továbbá SZABÓ M. 1971. 34. 7—8. ábra. — Az I—II. századi pannóniai borimportot igazolják az amphorák bélyegzőlenyomatai, amelyek között istriai, délgalliai és itáliai kereskedők nevei szerepelnek: KELEMEN M. 1964. — A pannóniai borminőséghez: DIO, C. 1955. XLIX. 36. és SÜETONIUS, D. 1968. 7.

¹² Szőlőmagleletekhez: HARTYÁNYI B., P. — NOVÁKI GY. — PATAY Á. 1968. 5 k. — Újabb lelet Fenépusztán (Veszprém m.): „Az V. századi kút anyagában egyetlen bortermő szőlőmag a leglényegesebb” (Műemlékvédelem XVI. (1972) 256.).

Mindezekhez a termesztett szőlőfajták archeobotanikai kutatása¹³ és a pannóniai szőlőkultúra pontosabb topográfiájának és időrendjének megállapítása további segítséget ad.

Figyelemre méltónak tartjuk, hogy a klasszikusnak tekintett (régészeti anyaggal és auktor-értelmezéssel dokumentált) itáliai eszközök jelentős csoportját nem találtuk Pannóniában: nagyméretű baltás szőlőmetszőkést, villakapát (*bidens*), lépdelős ásót (*bipalium*), az ültetőfúró egy típusát (*pastinatum*), ugyanakkor több eszköztípus rómainól eltérő, kevésbé ismert változatát tudjuk meghatározni.

Mindezen tényezők arra mutatnak, hogy a pannóniai szőlőkultúrát nem tekinthetjük a római, ill. itáliai statikus adaptációjának, továbbá a tartományon és négy-öt évszázadon belül a gazdasági kultúra sok tényezője vár még feltárássra, többek között a kontinuitás reális kérdésfeltevését illetően is.

Mint láttuk, a Balatonfelvidék szőlő- és gyümölcskultúrájának pannóniai romanizációja és a romanizáció etnikai kontinuitáson nyugvó továbbélésére eredménnyel kecsegtető kutatások folynak. A régészeti, gazdaságtörténeti és néprajzi vizsgálatoknak azonban fokozottan fel kell figyelni arra, hogy a koraközépkori nyugat-európai gazdasági kultúra antik hagyományokon nyugvó (görög, itáliai, galliai, germániai termesztési tapasztalatait összegző), de üzemszervezetében, munkatechnikájában és eszközeiben is továbbfejlesztett, s minőségében új változata honosodott meg a Kárpát-medencében, s elsősorban a volt Pannóniában, a Dunántúlon.¹⁴

2. Metszőkések és művelésmódok

A metszőkések a mezőgazdasági vágóeszközök nagy formai változatoságot mutató és sok funkciós tárgycsoportját alkotják. Ezek közül a szőlőmetszőkés (*falx vinitoria*) és a szőlőszedőkés (*falcula vineatica*) különíthető el a szőlőművelés munkafolyamatai szerint.¹⁵ Az európai néprajzi és régészeti kutatással párhuzamosan¹⁶ a magyar szakirodalomban¹⁷ is a szőlőmetszőkések baltás és balta nélküli formáját különböztetik meg általában utalva arra, hogy ezekhez eltérő tőkeművelésmódok, következőképp különböző színvonalú borkultúra kapcsolódik.¹⁸

A Pannónia területéről előkerült nagyszámú metszőkés ellenére rendkívül kevés azon tárgyak száma, amelyek hiteles vagy hitelesíthető lelőhellyel

¹³ A Liber fogadalmi oltárkövek közül a szőlőfajtákra utaló darab olvasta bár nem egyértelmű [Antianao (Bán, Baranya m.) CIL III. 10275.], az elfogadható, hogy a csemegeszőlő (*vitis ad mensam*) és a borszőlő (*vitis ad bibendum*) termesztése megkülönböztetett volt Pannóniában.

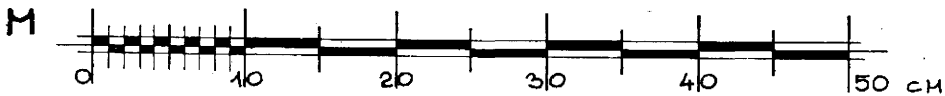
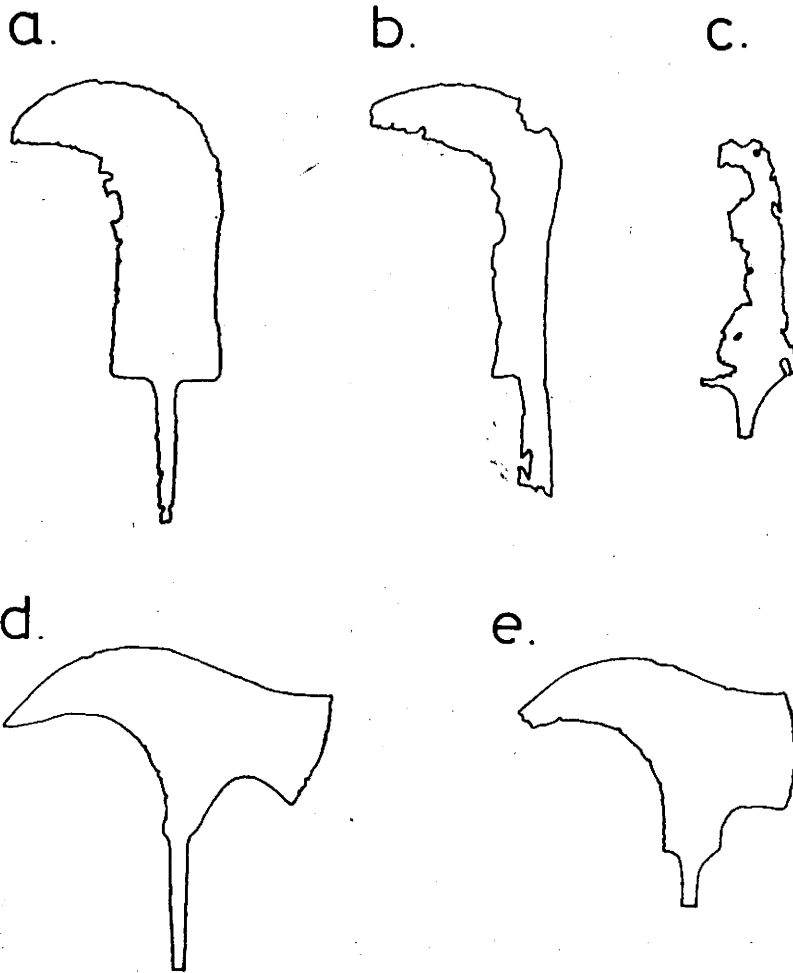
¹⁴ HOFFMANN T. 1970. 33—44.

¹⁵ WHITE, K. D. 1967. 85—103. és Uő: 1970: 231—236.

¹⁶ BASSERMANN—JORDAN, F. 1923. I. 28 kk.

¹⁷ VINCZE I. 1957. 71—74, 93—98.

¹⁸ PATAY Á. 1964. 185—189.

1. ábra. Metszőkések. a. Szőlőmetszőkés: Óbuda (Vihar u. 36—37.) IV. század első fele. b. Metszőkés: Ismeretlen lelőhely, római kori. c. Szőlőmetszőkés: Aquincum-Polgárváros (Gázgyári lakótelep), II—IV. század. d. Szőlőmetszőkés: Ócsény, Szigeth-pusztá (Tolna megye), II—IV. század. e. Szőlőmetszőkés: Koronc (Győr megye), IV. század.

ill. kormeghatározással rendelkeznek.¹⁹ A római baltanélküli formák részletes feldolgozása nem történt meg,²⁰ a szerzők általában utaltak római (itáliai) eredetére,²¹ s felvetették kontinuitásának lehetőségét a magyar népi szőlőművelésben.²² Abból kell kiindulnunk, hogy az enyhe ívben hajlított vas pengéjű, 18—30 cm hosszú, általában húzva metszésre alkalmas eszközforma a vágóeszközök egyik legáltalánosabban ismert alapformája a bronzkortól.²³ A római korban több olyan eszközzel kell számolni, amely formájában és sokszor mértékben is nagyméretű hasonlóságot mutat a szőlőművelésnél használtakkal: irtó- vagy gyomlálókés (runco),²⁴ ág- vagy vesszővágó kés (falx silvatica), gyümölcsfametsző kés (falx arboraria)²⁵.

A néprajzi megfigyelések ezen eszközök többfunkciós egyidejű vagy párhuzamos használatát rögzítették,²⁶ ami a római korra vonatkozóan is arra figyelmeztet, hogy néhány eszközforma hasonlóságára jelentős földrajzi területeket és nagyobb időszakokat áthidaló eszköztörténeti megállapítások, eredetkérdések eldöntését nem lehet alapítani. A pannóniai szőlőművelésben a baltanélküli formák három csoportjával számolhatunk az alacsony tőkeművelés csapos metszéses változatát (vitis prostrata), valamint a fára (vitis arbustiva) vagy léckeretre (vitis iugata) futtatott magas művelést és hosszú csapos metszést is figyelembe véve:

a) Széles pengéjű, csapott hegyű, nyéltüskés metszőkés (1/a. és 8. ábra). E tárgycsoportot tartjuk elsősorban szőlőmetszőkésnek.

b) Keskeny pengéjű, enyhébb ívben hajló, köpüs felerősítésű metszőkés (1/b. ábra), mely forma gyümölcsfák metszésére is alkalmas lehetett.

c) Az előző két csoportnál kisebb méretű (20 cm) rövid hegyű, nyéltüskés metszőkés (1/c. ábra), ez a forma szőlőszedésre is szolgálhatott.

A további kutatásnak kell eldönteni, hogy e tárgycsoportok vagy azok valamelyike a pannóniai őslakosság gazdasági kultúrájának tartozéka volt-e, ugyanis valószínűsíthető, hogy a kelták a Kárpát-medencében rendelkeztek ilyen típusú eszközökkel.²⁷ A baltanélküli szőlőmetszőkésék római kortól a XIX. századi magyar paraszti szőlőművelésig tartó folytonosságát tárgytörténeti

¹⁹ A pannóniai szőlőművelés kontinuitása szempontjából csoportosítva: FÜZES F. M.—SÁGI K. 1968. 356—357., valamint két kéziratban: KRASSÓI M. 1961. és PATAY Á. 1965.

²⁰ A fenékpustjai leletek régi publikációk alapján kevésbé értékelhetők: KUZSINSZKY B. 1920. 64—65., VAJKAI A. 1939—40: 43—47.

²¹ VINCZE I. 1957. 93—94.

²² WEINHOLD, R. 1965. 167—168.

²³ TAKÁCS L. 1967. 194—208.

²⁴ MARÓTI E. 1972. 15—25.

²⁵ WHITE, K. D. 1967. 85—97.

²⁶ KECSKÉS P. 1966. 496—498, TAKÁCS L. 1967. 195—210.

²⁷ Bár a kelták gazdasági eszközeit kevésbé ismerjük (i. e. I. századét leginkább), több lelet alapján bizonyos balta nélküli formákkal számolnunk kell: az erdélyi anyagban PÁRVAN, V. (vö.: TAKÁCS L. 1967. 203), dunántúli és nyugat-szlovákiai területeken KALESNÝ, F. minősített szőlőmetszőkésnek ilyen leleteket (1971. április 22-i előadásában: „Arbeitsgeräte der Weinbauer in der West-Slowakei”).

7. ábra. Silvanus kőreliefje. Aquincum, római kor (In: SZILÁGYI J. 1956: LXIII. tábla).

8. ábra. Szőlőmetszőkés:
vö.: 1/a. ábra (Felv.:
MOLNÁR I. 1973).

szempontból nem tartjuk lehetségesnek.²⁸ Legvalószínűbb, hogy mind a pannóniai őslakosság rendelkezett e vágóeszközökkel, mind pedig ezzel párhuzamosan Itáliából is kerültek Pannóniába baltanélküli munkaeszközök.

A római kori Pannónia baltás szőlőmetszőkéseinek gondos leírója a jól körülhatárolható, húzva metszésre alkalmas, egyenes vagy szélesedő pofás formát (1/d. és 1/e. ábra) a kopaszfejműveléshez köti.²⁹ Abban már nem osztjuk véleményét, hogy húzva metszéssel csapos művelés nem folytatható,³⁰

²⁸ A balta nélküli szőlőmetszőkés a magyar paraszti szőlőművelők kezén lehet honfoglaláskori hagyatéknak, illetve bizonyos területeken német telepések hatása (VINCZE I. 1957. 82—88.), de lehetséges kistáji belső fejlődés eredménye is, mely során funkciószűkülésről van szó (KECSKÁS P. 1966. 498—505).

²⁹ PATAY Á. 1964. 190—200. — Újabb adalék: PETŐ M. R. 1973: 121—123.

³⁰ KECSKÁS P. 1966. 512.

mi is a karózás nélkül is fenntartható, fej- vagy alacsonycomb műveléshez kötjük (*vitis brachyiata* és *vitis capitata*) e tárgytypust. Azt, hogy e kisméretű eszköz közvetlenül tovább élt-e az ún. balatonmelléki szőlőmetszőkés néprajzi tipológia szerint elkülönített formájában, ma még nem látjuk bizonyítottan a népvándorláskori és pontos középkori adatok hiányában. A balkáni párhuzamok mellé adalékként tesszük e tárgytypus armagnac-i (Franciaország) előfordulását.³¹ Ez felveti az Itáliában ismeretlen baltás szőlőmetszőkés görög eredeztetése mellett a Gallián keresztül történő adaptáció lehetőségét is.

Pannónia területén eddig nem került elő az antik auktorok nyomán klasszikus baltás szőlőmetszőkésnek tekintett nagyméretű forma,³² mint amelyet az aquincumi Silvanus körelifjén láthatunk (7. ábra). — A régészeti irodalom több helyén szereplő egyedi adatra alapozott feltevés, mely szerint a bronzkorban ismerték a baltás szőlőmetszőkést, forráskritikai vizsgálat után úgy véljük, nem számít bizonyítéknak.³³

3. Talajművelés és eszközei

A pannóniai szőlőkultúra talajművelő eszközeinek és munkafolyamatainak számbavétele nem történt meg. A járatlan úton több nagyobb eszközcsoportot és munkafolyamatot figyelembe véve megkíséreljük felvázolni a szőlő telepítésével és az évi tőkegondozással járó talajmunkákat, s bemutatni azok tárgyi anyagát.³⁴

Akár dombvidéki, akár síkvidéki szőlőművelés adottságait vesszük, elsőként a kapáról (továbbá az ásóról és ekéről) kell megemlékezni. A római kor hiteles ásatásaiból előkerült vagy római korinak leltározott anyag meglehetősen nagy formai változatosságot mutat. Ezek (különösen a kapafélék) a szőlőművelésen kívül a gyümölcsstermesztésben és a kerti kapásnövények művelésében is szerepet játszottak. E talajművelő eszközök a kora- és későközépkorban, továbbá a néprajzi irodalom tanúsága szerint napjainkig alaptípusaikban szinte hiánytalanul fellelhetők.³⁵ A kutatás nem áll ma még ott, hogy eszközformák történeti alakulásának kérdéseit taglalhassuk. Először igyekszünk kiszűrni a jelentős, de meglehetősen különböző forrásértékű anyagból a főbb, Pannóniában használt típusokat.

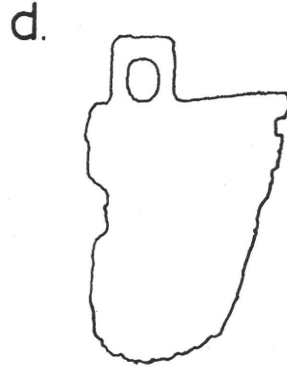
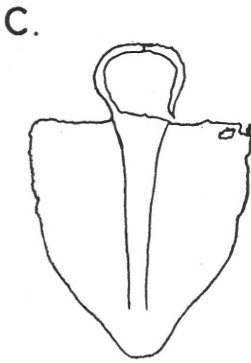
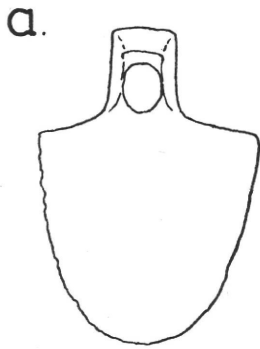
³¹ POLGE, H. 1956. 100—101.

³² WHITE, K. D. 1967. 93—96.

³³ FÜZES F. M. — SÁGI K. tulajdonít döntő jelentőséget a Bereg megyei leletnek: „A bronzkorban bizonyított már a szőlőművelés a Kárpát-medencében” (1968. 351). A hivatkozott szerző, HAMPEL J. meghatározása szerint: „Bronzsarló markolatnyúlvánnyal, rajta két lyuk a markolat erősítésére, a penge hegyén csonka, magában álló példány” (1896. III. CCLV. tábla 3.).

³⁴ Néhány utaláson kívül (legutóbb: SÁGI K.—FÜZES F. M. 1967. 92.) a szőlőtalajművelő eszközök feldolgozatlanok. E tény annál inkább meglepő, mivel a metszőkések és prések kisebb mennyiségű anyag alapján kaptak hangsúlyt a római kori szőlőművelés dunántúli kontinuitásának bizonyításához.

³⁵ A néprajzi irodalomban a Kárpát-medencei kapákhoz: MARKUS, M. 1966. 378—435.; a szőlő talajműveléshez és szőlőültetéshez: KECSKÉS P. 1967. 219—253. és uő: 1968. 295—316. — Gazdaságtörténeti irodalomban régészeti adatokkal: WHITE, K. D. 1967. 36—68. és uő: 1970. 236—240.

2. ábra. Kapák. a. Ismeretlen lelőhely (valószínűleg Veszprém megye), római kori. b. Tokod (Komárom megye), III–IV. század. c. Gyalán (Somogy megye), római kori. d. Tokod (Komárom megye), IV. század. e. Leányfalu, római őrtorony (Pest megye), IV. század második fele. f. Leányfalu, római őrtorony (Pest megye), IV. század második fele.

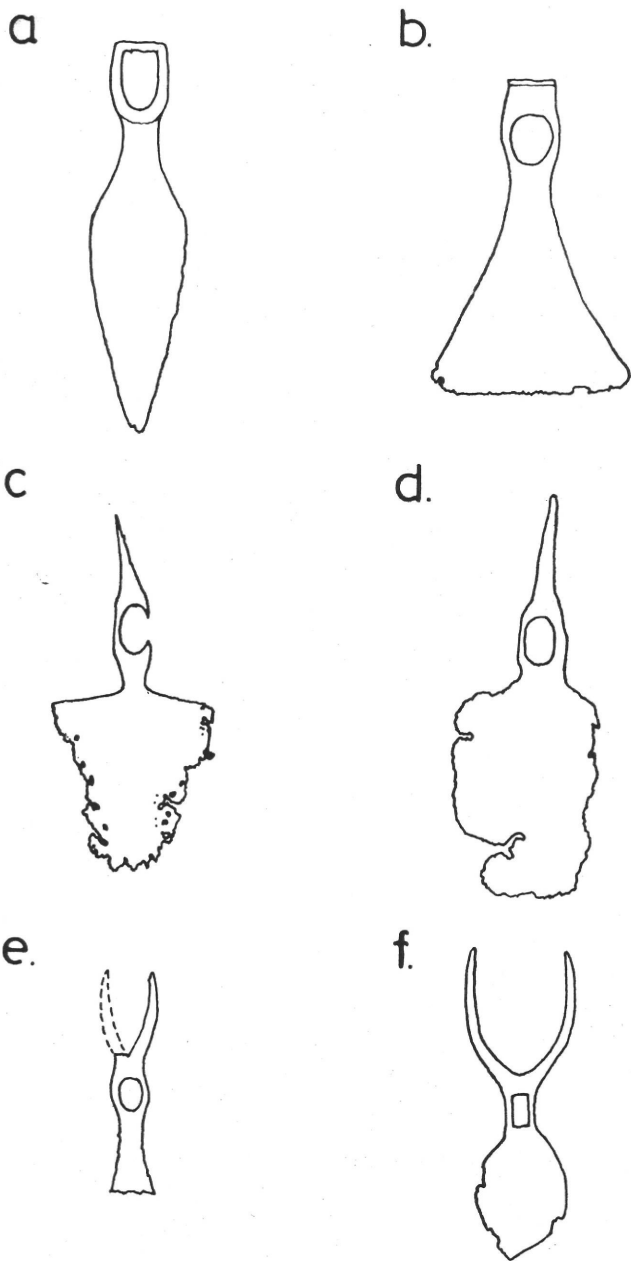
9. ábra. Kapák: vö.: 2/b. és 2/d. ábra (Felv.: KECSKÉS P. 1973).

a) A régészeti leletek közül a tulajdonképpeni szőlőkapák csoportjának tekintjük az egyenes vagy csapott vállú, pajzs és háromszög formájú, általában lekerekített aljú eszközöket (sarculum: 2/a—f.).³⁶ Mivel a villakapák (bidens) itáliai és Rajna-vidéki, szőlőművelésben klasszikusnak tekintett római kori példányai Pannóniában hiányoznak, feltételezzük, hogy fenti kapákkal (melyek között négyszög-, trapéz- és kerek kapá alig található) végezték a tavaszi első, mélykapálást, a nyári gyomirtó és talajlazító munkát.³⁷ E bemutatott csoportot a római kori gazdálkodással foglalkozó irodalom meglehetősen szabadon kezeli, s sarculumnak tekinti a néprajzi irodalomban mértani formákkal és funkció szerinti megosztással körülírt típusokat.³⁸ Valószínűnek tartjuk, hogy a nagyobb gyümölcs- és szőlőgazdaságok egységes, ma még nehezen rekonstruálható, Itáliából importált kapasorozatokkal dolgoztattak, s nem látjuk indokoltnak, hogy a különböző kapafarmákat pannóniai etnikumokhoz próbáljuk kötni.

³⁶ Legnagyobb számban ezek a szőlőkapák kerültek elő: KRASSÓI M. 1961. és PATAY Á. 1965. (publikálatlan anyag). Jellemző II. századi háromszög formájú kapá: Eisenstadt (Kismarton) vö.: THOMAS E., B. 1964. 148.

³⁷ A fedés és nyitás talajmunkáira valószínűen a magas művelésmód és a kedvező klimatikus tényezők miatt nem volt szükség. E talajmunkák a Dunántúlon a XIX. század folyamán terjedtek el (KECSKÉS P. 1967. 220—223.).

³⁸ Sarculum és bidens kapafarmákhoz: WHITE, K. D. 1967. 43—52. LAGRANGE, A. 1965. 127—139.

3. ábra. Kapák. a. Irtókapa: Óbuda (Vihar u.), IV. század első fele. b. Irtókapa: Óbuda, II—IV. század. c. Kombinált kapa: Leányfalu, római őrtorony (Pest megye), IV. század második fele. d. Kombinált kapa: Leányfalu, római őrtorony (Pest megye), IV. század második fele. e. Kerti kapa: Ismeretlen lelőhely (valószínű Veszprém megye), római kori. f. Kerti kapa: Óbuda (Szőlő u.), II—IV. század.

b) Jól körülhatárolható típust jelent az irtókapák csoportja. Két vastag lánájú változata közül az erős vesszejű, gólyaorrú kapát (3/a. és 10. ábra) és az egyenes vagy szélesedő pofás, enyhén ívelt vágóélű kapát (3/b. és 11. ábra) különítjük el. Az auktor-adatok alapján a technikatörténeti irodalom azt a formát *ligo* vagy *marra* néven tartja számon. Analógiák alapján a hegyvidéken természetett kapásnövények szerszáma volt, szőlőtelepítés előtti talajelőkészítő munkáknál és mélykapáláskor használhatták.³⁹

c) Az itáliai anyagban nem találtuk párhuzamát annak az ovális nyéllyükű kombinált kapának, aminek egyik oldala csapott vállú, háromszög formájú kapalána, másik oldala hegyes csákány. E csákánykapa (3/c. és 12. ill. 3/d. ábra) funkciója gyepföldök feltörése, köves talajok megtisztítása, fagyókerek kiemelése lehetett.⁴⁰

d) A kombinált kapának egy másik típusa mind a pannóniai anyagban, mind a római birodalom nyugati és középső részében jól adatolt (*ascia/rastrum*). Az ovális nyéllyükű eszköz egyik oldala csákány, másik oldala kétágú villában végződik. E kerti kapa (3/e—f. ábra) a villagazdaságok kapásnövényeinek sekélyes talajmórgató művelésére volt alkalmas.⁴¹

Az ásó és az ásás munkafolyamatának szerepét a római kori Pannóniában hangsúlyozzák a jelentős számban előkerült leletek, s bizonyos talajmunkák révén a szőlő- és gyümölcskultúrához kötésüket indokolják az auktor-leírások, továbbá az eszköztörténeti irodalom, melyek alapján tipológiai körvonalak bontakoznak ki. A szőlőt kiásott gödrökbe ill. szántás után ásóval mélyített árokba ültették, a tőkék áttelepítését és a fiatal tőkék gondozását főként ásóval végezték. Ezen kívül a mélykapálást helyettesítő munkafolyamatnál is alkalmazhatták.⁴²

Az ásóleletek római korinak leltározott anyagában szinte kivétel nélkül két forma fordul elő:

a) A patkó alakú ásópapucs (*pala cum ferro*) kisméretű, több ismeretlen lelőhelyű darabját római kori gyűjteménybe leltározták.⁴³ Mivel eddig egyetlen hiteles római kori darabot sem tudunk kimutatni (nyugat-európai területeken a X. századtól, a Kárpát-medencében a XIII. századtól adatolt), feltételelesen kiiktatjuk a pannóniai anyagból.

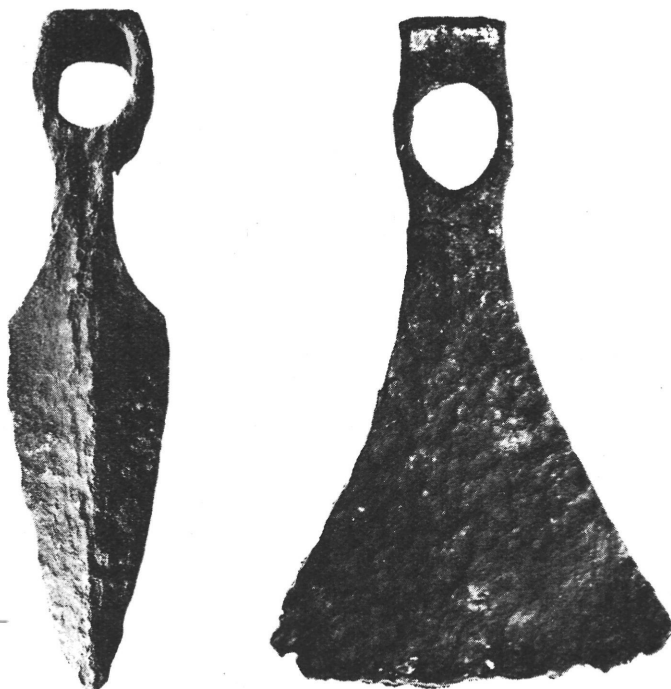
³⁹ Az irtókapához további pannóniai leletek a III—IV. századból: Fenékpuszta (Veszprém m.): KUZSINSZKY B. 1920: 82. tábla; Gyulafirátót-Pogánytelek (Veszprém m.): THOMAS E., B. 1964. XIV. tábla; Kőköny (Baranya m.): Janus Pannonius Múzeum, Pécs (ltsz: 2535). — Párhuzamok: WHITE, K. D. 1967. 37—43. és KECSKÉS P. 1967. 226. 230—232.

⁴⁰ A kapcsolótipizálásához és funkcióinak hitelesítéséhez további adatok szükségesek.

⁴¹ WHITE, K. D. 1967. 66—69.

⁴² A szőlő- és gyümölcsstermesztésben jelentőségét kiemeli CATO, M. P. (1966. 159): a szőlő és „a olajfacsemeték körül egészen hároméves korukig minden hónapban egyszer fel kell ásni a földet”. Lásd még: CATO, M. P. 1966. 113, 163. és WHITE, K. D. 1970. 236—238. — A kétágú vaskörömmel ellátott itáliai szőlőültető-fúrót (*pastinatum*) eddig a pannóniai anyagban nem találtuk.

⁴³ Így a Magyar Nemzeti Múzeumban az 55.1.34. (H: 25 cm, Sz: 16 cm), 56.3.17. (H: 20 cm, Sz: 18 cm), a szekszárdi múzeumban 59.475.1. (H: 25 cm, Sz: 19 cm) ltsz.-mal szereplő tárgyak.

10. ábra. Irtókapa: vö.: 3/a. ábra 11. ábra. Irtókapa: vö.: 3/b. ábra
(Felv.: MOLNÁR I. 1973). (Felv.: MOLNÁR I. 1973).

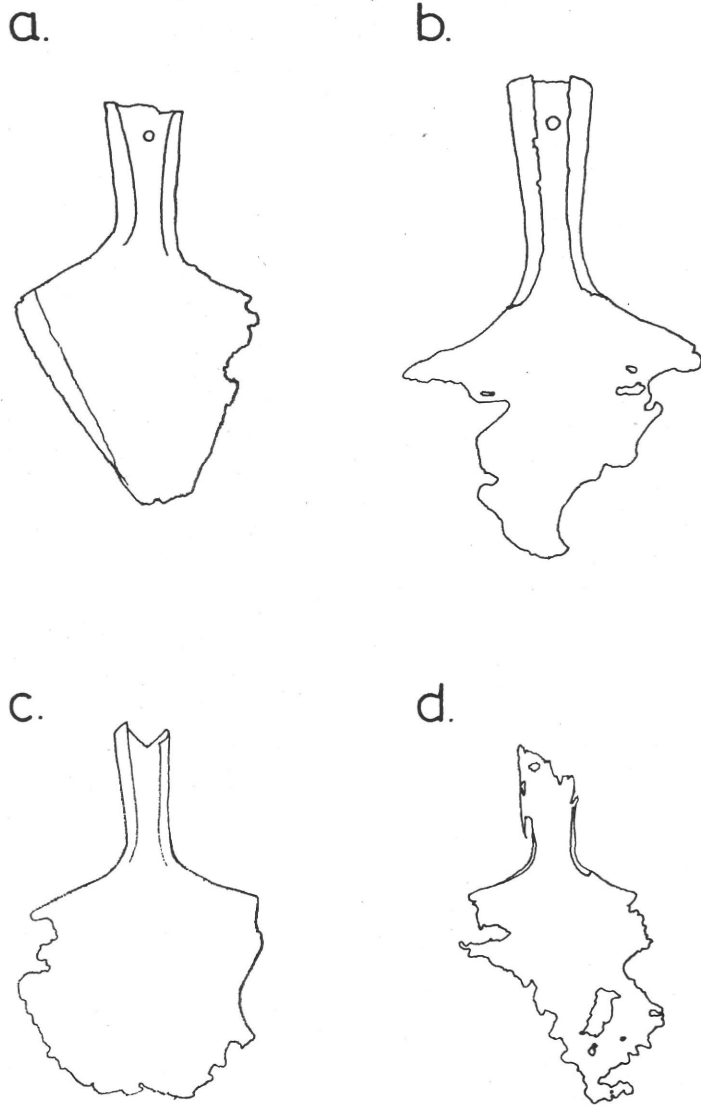
b) A pannóniai ásók vasszárnyú típusát írjuk le, aminek széles és hosszú, nyitott köpüje van, szöggel felerősített nyél járt bele. Ez az ásó a klasszikus római ásóformától (pala) nyitott köpüjével, széles, visszahajlított vállával eltér,⁴⁴ s feltűnő formai hasonlóságot mutat a nyeles ekevasakkal.⁴⁵ Előfordulása a II—IV. században Aquincum (4/a—b. és 13. ábra), Balatonaliga (4/c. ábra), Eisenstadt (Kismaton)⁴⁶ és ismeretlen lelőhellyel is leltározott (4/d. ábra). Ezt az ásótípust tartjuk a pannóniai szőlőföldek és gyümölcsösök fontos talajművelő eszközeinek a kapák mellett.

A szőlő-talajművelő eszközök közül nem hagyhatjuk figyelmen kívül az ekét. Pannóniában ugyanis jórészt síkvidéki szőlőművelés folyt, s az eke a villagazdaságok nagyobb szőlőterületeinek megmunkálásában szerepet játszott, különösen akkor, ha a fára felfuttatott magas művelésmódot vesszük figye-

⁴⁴ A két lepedővel ellátott ásó (bipalium) sem került elő Pannóniában. Az összehasonlító vizsgálat alapja: WHITE, K. D. 1967. 17—28.

⁴⁵ Vö.: BALASSA I. 1973. 101—103.

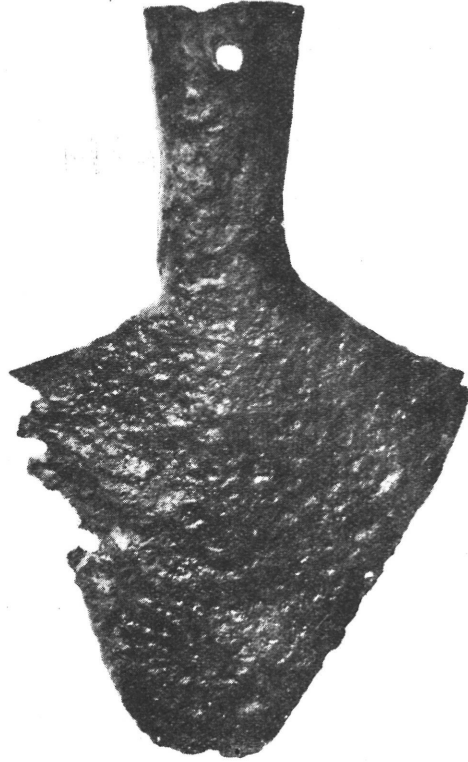
⁴⁶ Eredeti közlés: KUBITSCHKEK, W. 1926. 117.; értékelő bemutatása: THOMAS E., B. 1964. 148.

4. ábra. Ásók. *a.* Aquincum, II—IV. század. *b.* Aquincum, II—IV. század. *c.* Balatonaliga (Veszprém megye), III—IV. század. *d.* Ismeretlen lelőhely, római kori.

12. ábra. Kombinált kapa: vö.: 3/c. ábra
(Felv.: MOLNÁR I. 1973).

13. ábra. Ásó: vö.: 4/a. ábra
(Felv.: MOLNÁR I. 1973).

lembe (köztesként szántóföldi terményeket műveltek). Szántással készítették elő a szőlőtelepítést, tavasszal megszántották a fák között.⁴⁷ Az ekeutatás, mivel a Kárpát-medencében is fellendült, utalunk monográfusának tanulmányaira, aki a szántóeszközök fejlődése során mind a szimmetrikus (túró), mind az

⁴⁷ A szőlőművelésben az ekével való szántás nem volt számottevő a középkori Európában a hegyvidéki szőlőkultúrák túlsúlya miatt. A síkvidéki és homoki szőlőterületek kialakulásával a XIX. században kaptak szerepet az ekek (KECSKÉS P. 1967. 223, 231, 234.). Fentiekkel ellentétben az eszköztörténeti összegezések és auktorok leírásai szerint a szőlőföldek megszántása rendes évi munka volt a nagyobb szőlőgazdaságokban: WHITE, K. D. 1967. 123–145. és úó: 1970. 236–239. Francia példák: POLGE, H. 1956. 98–100.

aszimmetrikus (ágy) ekék használatát bizonyítja a római kori Pannóniában.⁴⁸ Az még további kutatás tárgya, hogy közelebbről milyen típusú ekével, ill. ekékkel szántották a szőlőföldeket. Valószínűnek látszik, hogy a túró ekék a kisgazdaságok, az ágyekék nagyobb villagazdaságok használatában voltak.

4. Mustnyerés és szőlőprések

A szőlő termését Pannóniában a művészi ábrázolások szerint, az ismeretett szőlőszedőkések segítségével magas művelés esetén létráról, alacsony művelés alkalmazásakor közvetlenül a kosárba szedték. Az autoradatok is, mint analógiák a szőlőszedés ezen formáira mutatnak.⁴⁹

A szőlőszemek összezúzására és a lényerésre a lábbal taposás és sajtolás munkafolyamatait alkalmazták, aminek ókori, jelentős mennyiségű ábrázolásos és tárgyi anyaga ismeretes. Pannóniában a szőlőzúzás taposó vagy bunkózó (csömöszőlő) módjáról sem hiteles ábrázolást, sem tárgyi emléket nem ismerünk, ami nem jelenti, hogy a szőlőzúzás e módjai ismeretlenek voltak.⁵⁰

A sajtók alkalmazása szőlőmust nyerésére a korai hellenizmus korától általános. A sajtók tipológiájával (működési elvük és formai jellemzőik alapján) és történeti alakulásukkal régészek, technikatörténészek és néprajzosok foglalkoztak. Általában három oldalról közelítették meg e fontos tárgycsoportot. A régészek tárgyi relikviák főként a villa rusticák présházaiban megmaradt kőpréstalpak (ara) tanulságait a római auktorszövegek értelmezésével egészítették ki.⁵¹ A technikatörténet művelői az auktor-adatokból indultak ki, s egyéb írásos, ill. ábrázolásos anyag alapján rajzolták meg a mechanikai szerkezetek fejlődését.⁵² A néprajzkutatók a prések XIX—XX. századi elterjedéséből, azok összehasonlító vizsgálatából vontak le történeti következtetéseket.⁵³ A kutatók

⁴⁸ Kárpát-medencei összefoglalás: BALASSA I. 1973. 90—156. Részletesebben a Balaton környéki adatokkal: BALASSA I. 1972. 357—399.

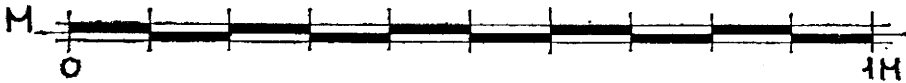
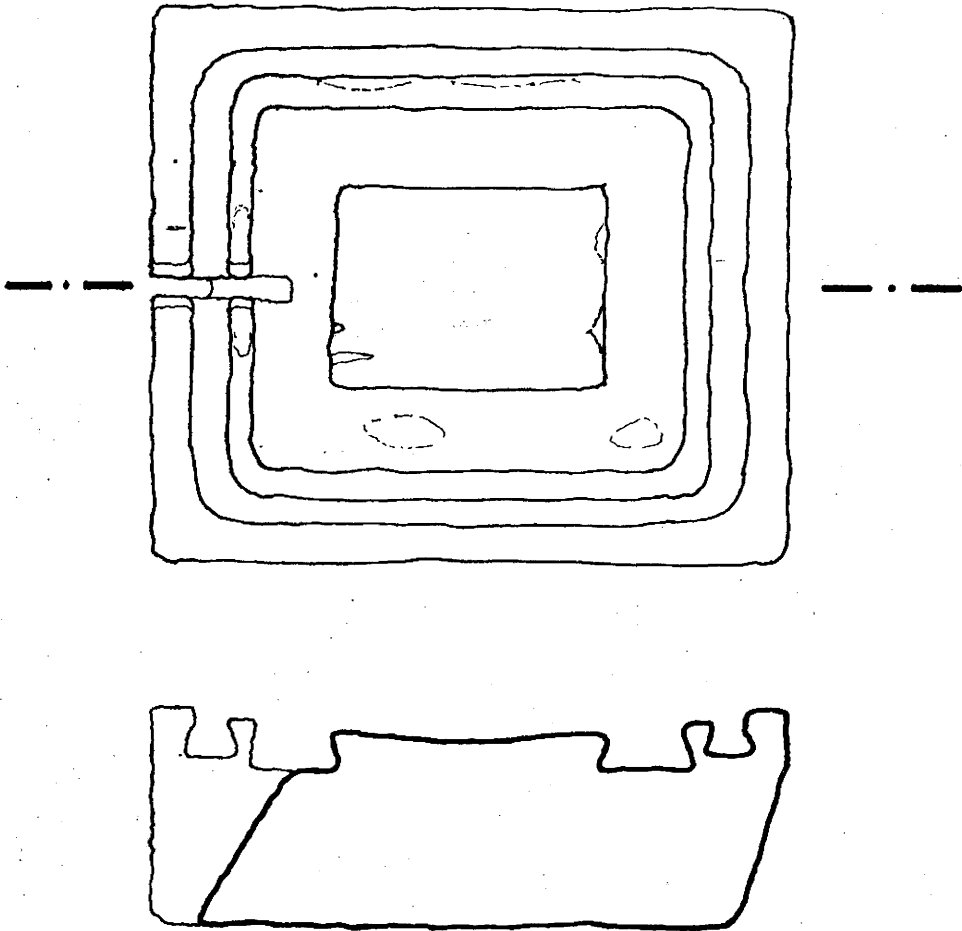
⁴⁹ A balácai falfestmény értékeléséhez: THOMAS E., B. 1964. 101—102. LXIV—LXVI. tábla; párhuzamként: WOSCHEK, H. G. 1971. 56. — A szőlő kosárba szedésére és egyéb kosarakra: CATO, M. P. 1966. 100—113. A dongás faedények szüreti szerepét VAJKAI A. veti fel (1939—40. 49.).

⁵⁰ A szőlőfürtök sajtolás előtti zúzására vagy lábbal taposó törésére nincsenek pannóniai adataink, de mivel ez a mustnyerés előkészítő munkafolyamatának elengedhetetlen része, feltételezzük meglétét, s hivatkozunk ábrázolásos analógiákra: YOUNGER, W. 1966. 185.; WOSCHEK, H. G. 1971: 73. A pannóniai présleletek (b. és e. jelű) kőtálcáján a szőlő fabunkóval való zúzását lehetségesnek tartjuk.

⁵¹ HÖRLE, J. (1937. 1727—1748) a prések tipológiáját adja a nyomóerő módja alapján (gerendás-, csavarorsós- és ékprés). ROSTOVITZEFF, M. gazdag ábrázolásos anyagából különösen figyelemre méltó az Agedincumból való relief (1931. I. 21. tábla 3.).

⁵² Fontos korai tanulmány JARDE, A. munkája, aki a görög vázafestészet ábrázolásaitól a pompeji Misztérium villa présházáig kíséri nyomon az antik prések alakulását (1909. 360—362.). FORBES, R. J. összefoglalásai (1956. 103 kk. és uő: 1965. 111—130, 138—144.) a római auktorok leírásai alapján adnak áttekintést. A pannóniai présleleteket legutóbb FÜZES F. M. és SÁGI K. tekintette át (1968. 352—353.).

⁵³ A közép-európai irodalomban alapvető VINCZE I. rendszerezése (1958. 1—28.), akinek a délkelet-európai mustnyerés történeti kérdéseit feldolgozó tanulmánya sajtó alatt van (Ethn. 1974/4. számban). A nyugat-európai anyagra vonatkozóan lásd: PARAIN, CH. 1962. 338—350.

5. ábra. Szőlőprés kőalapzata. Aquincum, II–IV. század.

a római birodalom, ill. a provinciák egy-egy területén igyekeztek bizonyítani a prések használatának kontinuitását. Problémát jelent, hogy a régészeti leleteket több gyümölcsfajta (szőlő, olajbogyó, alma stb.) köthetők, s a kevés emlékmagyot (különösen Pannóniában) különböző érvénnyel lehet felhasználni.⁵⁴

Panóniában a következő sajtóleletek kerültek elő:

a) A II. század első felére keltezett Winden am See-i villában (volt Moson megye) talált szőlőprés töredékes, kőtálcája (ara) négyzetes hasáb alakú, szerkezete nehezen rekonstruálható. A közlések alapján a sajtó Baumkelter típusnak határozható meg, bálványát (prelum) valószínűleg csiga (sucula) és emelőrúd (vectis) segítségével mozgatták.⁵⁵

b) Szintén közölt szőlőpréselet az Aquincum-Polgárváros rommezejének XXXI. számmal jelölt helyiségében ma is in situ helyzetben látható (16. ábra). A présalapozáson (négyzetes hasáb alakú mészke) egy körmetszetű mélyedés (préskosár?), aminek kifolyója téglány alakú medencébe (mustgyűjtő?) torkollik. Rekonstrukciója afrikai analógiák és Cato leírása alapján készült: Baumkelter típusú prés bálványát kötél húzza (kósúlylal vagy lekötvé?).⁵⁶ A II—III. századra datált préselet kisméretű helyiségben, a falhoz támaszkodva kapott helyet (ahogyan a pompeji hasonló leletek is).

c) Az óbudai, Vörösvári u. 22. sz. lakóház telkén 1950-ben prés mészke-alapozása került elő. Az ásatási jelentés szőlő- vagy olajprésnek tartja a II—III. századra datált darabot.⁵⁷ E területen az 1973-ban folyt ásatások újabb présmaradványokat tártak fel. A présház előzetes értékelése szerint: egyenlőre ismeretlen olajos magvú növény termését feldolgozó műhely maradványai láttak napvilágot.⁵⁸

d) Az aquincumi rommező rendezése során 1973-ban másodlagos helyzetben (oszlopalapzatnak használva) került elő egy négyzetes hasáb alakú, kettős vájatú, kifolyóval ellátott préstalp (5. és 14. ábra). A darab eredeti helye ismeretlen, kora bizonytalan, mivel az aquincumi anyagban szerepelt elsősorban római korinak tarthatjuk. A présalapozás két különböző méretű présláda használatát tette lehetővé, a kölap méretei és a nyomóerő kifejtése alapján középsős szőlő vagy gyümölcsprésnek (Spindelkelter) határozható meg. Ez a forma Pannóniában eddig egyedül áll. A tárgy típus az aqedincumi reliefen és a római auktorok (id. Plinius és Heron) leírásaiban megtalálható, képviselői elsősorban Görögországban, Itáliában és Dalmáciában voltak használatosak.⁵⁹ Technikatörténeti szempontból a kis nyomóerővel dolgozó középsős préseknek

⁵⁴ Az 1960-as években megnőtt a leíró néprajzi és gazdaságtörténeti munkák száma, melyek általában nem hagyják figyelmen kívül a szőlőprések történeti alakulásának kérdéseit: BAUER, M. 1954. 75., PRICKLER, H. 1965. 296—297.; FROLEC, V.—PETRÁK, J. 1967. 31—33, 48.; KAHOUNOVA, E. 1970. 69—82.; WEINHOLD, R. 1966. 43—48.

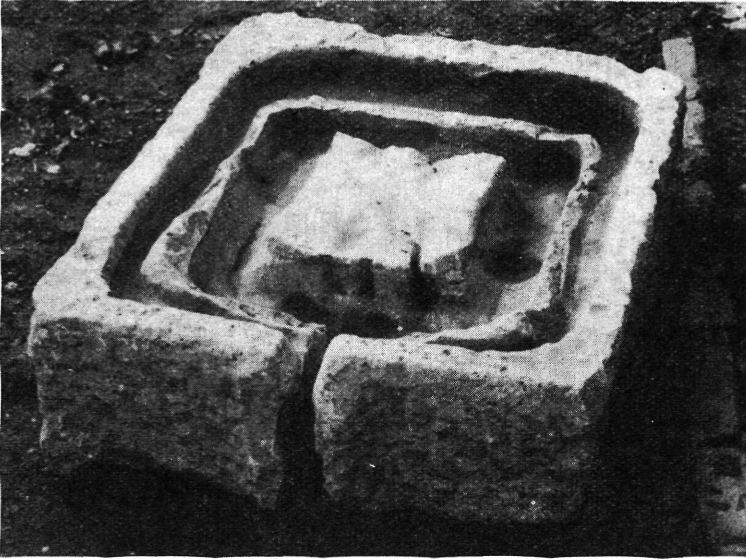
⁵⁵ Vö.: SARIA, B. 1951. 6., 21.; értékeléséhez: THOMAS E., B. 1964. 202—203. és CXXIII. tábla.

⁵⁶ SCHAUSCHEK J. prés-rekonstrukcióját lásd: SZILÁGYI J. 1956. XXV. tábla. Az auktorleíráshoz: CATO, M. P. 1966. 120—127, 294—295.

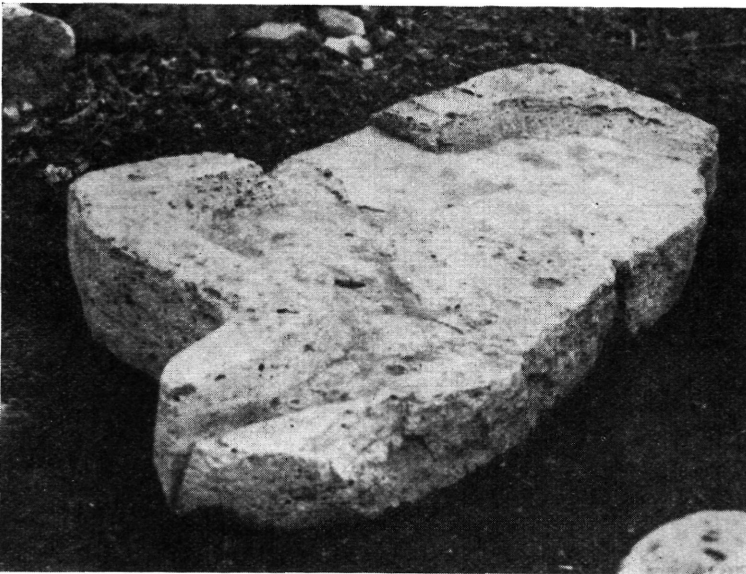
⁵⁷ Vö.: SZILÁGYI J. 1951. 121 kk.

⁵⁸ Az új ásatást PETŐ M. vezeti, s az egész leletegyüttesről számol be publikációjában.

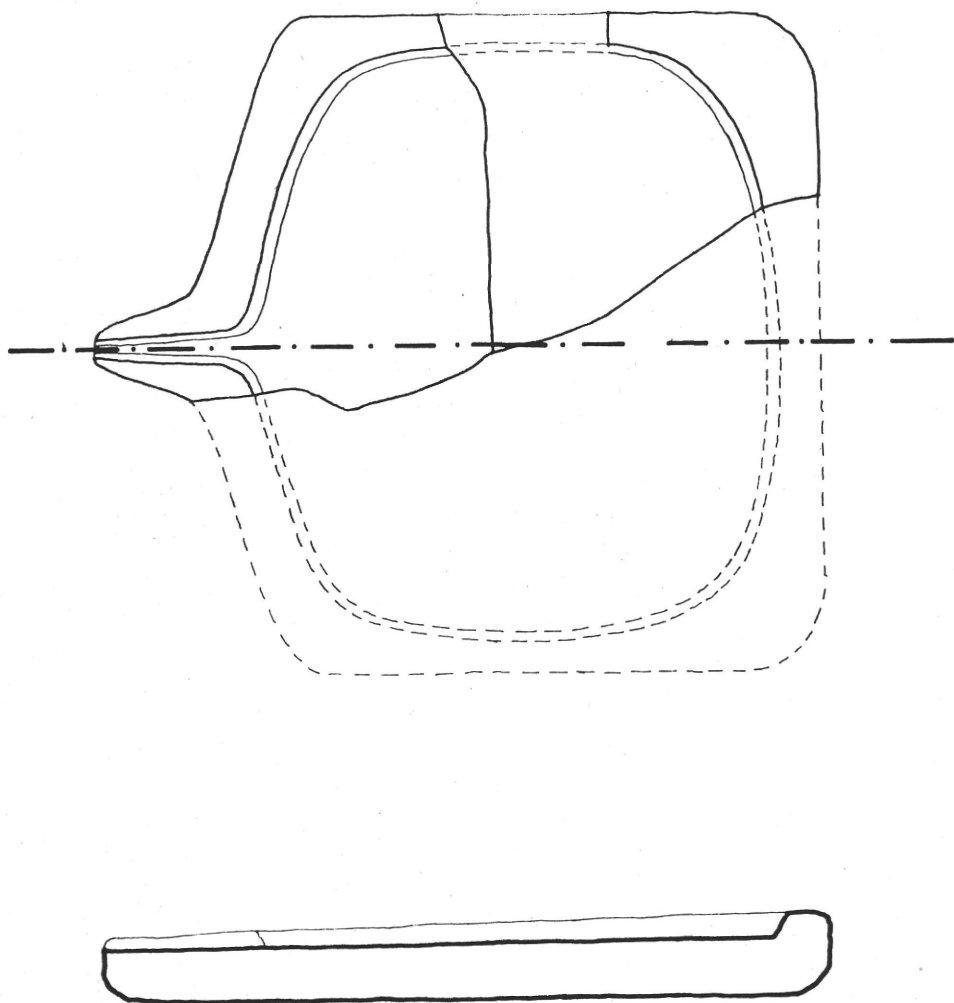
⁵⁹ Vö.: FORBES, R. J. 1965. 142—144.

14. ábra. Szőlőprék kőalapzata: vö.: 5. ábra (Felv.: KECSKÉS P. 1973).

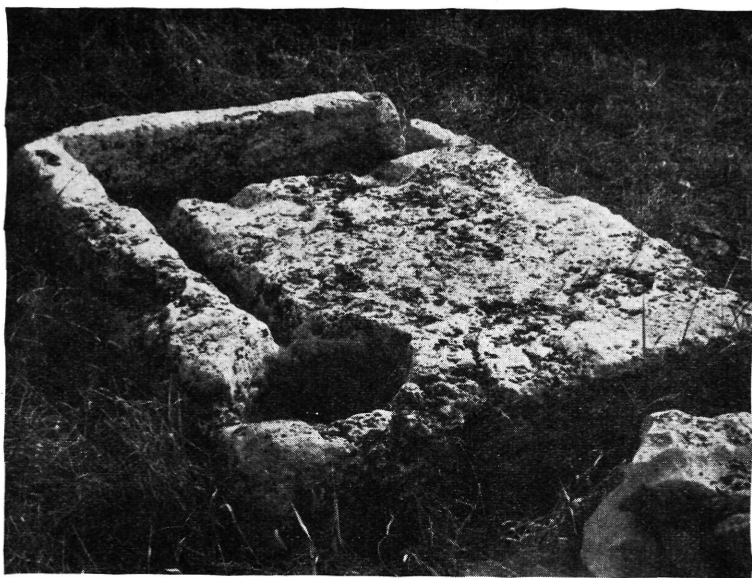
15. ábra. Szőlőprék kőalapzata: vö.: 6. ábra (Felv.: KECSKÉS P. 1973).

6. ábra. Szőlőprék kőalapzata, Aquincum, II—IV. század.

antik hagyományokon nyugvó folytatása nem volt. A néprajzi irodalom ezek európai használatát, kialakulását Németországban a XVI. századra teszi, ahonnan kelet felé a XVIII—XIX. században terjedtek el (így a Kárpát-medencében is), elsősorban mint szőlőprések.⁶⁰

⁶⁰ VINCZE I. 1958. 11—21.; WEINHOLD, R. 1966. 43—48. KAHOUNOVA, E. 1970. 69—82.

16. ábra. Szőlőprés kőalapzata. Aquincum-Polgárváros, III. század.
(Felv.: KECSKÉS P. 1973.)

e) Az aquincumi rommező kőanyagának rendezése során került elő 1973-ban egy prés alapozásának darabja, majd anyagválogatás után a következő is (6. és 15. ábra), aminek alapján a préstalp hiányzó részei egyértelműen kiegészíthetők. A peremmel ellátott kőlap közepén kör alakú kiemelkedés látható a préskosár számára, rövid elülső oldalán csőrös lefolyót képeztek ki. E tárgy típusában (bár eredeti lelőhelye csak valószínűsíthetően Aquincum) a római kori mediterránium területén általános, bálványos forma, iszalagból font köralakú préskosárral. A prések e típusa a későrómai korban már bálványos, rögzített végorsós szőlőprés, s a középkori Duna-medence nyugati felében gyakori előfordulását mustnyerő eszköz a XX. század elejéig.⁶¹

Mínthogy az utóbb tárgyalt két présmaradvány kora (lelőhelye miatt) bizonytalan, anyagvizsgálatot kértünk, hogy a biztos lelőhelyű aquincum-polgárvárosi préssel összevethessük.⁶²

Az aquincumi és óbudai ásatásoknál megismert szőlő- és olajprés-alapozások a rómaiak által e területen leginkább használt édesvízi mészkőből készültek. E mészkőfajta elterjedt képződmény a Budai-hegység peremi részein, éppen ezért nehézséget okoz a leletek származási helyének pontos rögzítése.

⁶¹ A Baumkelter-típusú szőlőprés pannóniai és dunántúli irodalmához lásd: VINCZE I. 1958. 2—11.; PARAIN, CH. 1962. 338—350. KAHOUNOVA, E. 1970. 69 kk.

⁶² Ezúton mondunk köszönetet BUBICS I. geológusnak gondos szakvéleményéért.

17. ábra. Pincebejárat és kút. Óbuda-Testvérhegy, III. század.
(Felv.: GARÁDY S. 1936.)

18. ábra. Pincebejárat. Csopak (Veszprém megye),
(Felv.: 1918 körül, BTM Fotónegatívtár.)
III—IV. század.

A kőbányászat egykori helyére vonatkozó vizsgálatunkkor két tényezőre építve indulhatunk ki. Az egyik, objektív adottság: a kőzet földtani kifejlődése, természetes feltárhatósága, minősége és vastagsága. A másik fontos tényező a gazdaságosság, vagyis ez esetben a szállítási távolság.

Az egykori óbudai település közvetlen környékén (pl.: az óbudai temető) általában az édesvízi mészkő több padban, anyag és mészszipap közbetelepülésével található meg. Ez a kifejlődés legfeljebb csak építőkö-bányászat számára alkalmas. — Kedvezőbb földtani feltételek kínálóznak a Kiscelli-fennsíkon, ahol a kisebb porozitású, vékony- és vastagpados megjelenés található. E területen a téglagyár agyaggödrei felett, 8—9 m vastagságban az édesvízi mészkő tömöttebb és lágyabb részei vannak meg. Kapcsolódó további területeken, Budakalász—Békásmegyer környékén még vastagabb, 12—15 m-nyi rétegben tárják fel az édesvízi mészkövet.

A római kori kőfejtők és kőbányák kialakulása (ahol nagyobb méretű kövek nyerésére is volt lehetőség) az aquincumi építkezések vonatkozásában valószínűleg a Kiscelli-fennsíkon indult meg, mely a későbbiek során átterjedt Budakalász—Békásmegyer környékére is.

Az anyagvizsgálat eredményéből elsősorban arra következtetünk, hogy mindhárom szőlőprés-alapozás a római korban készült (bár tudjuk, hogy az említett kőfejtőket később is, évszázadokon keresztül használták). Feltűnő, hogy a présrészek méreteikben, kialakításukban eltérnek egymástól, s különböző mechanizmusú változatokra utalnak. Feltételezzük, hogy a szőlő- és gyümölcsprések a II—IV. századi Aquincumban a szőlőfeldolgozás különböző rendszeréhez, ill. eltérő nagyságú és berendezkedésű gazdaságokhoz köthetők.

Jelentős feladat a prérház és a borpince (cella vinaria) villa- ill. colonus-gazdaságon belüli helyének, beosztásának megállapítása, mert csak építészeti és eszközhasználati szerepével együtt értékelhető a szőlőfeldolgozás és bortárolás összefüggő munkafolyamata. A hiteles windeni és aquincum-polgárvárosi prések kisméretű, egy prés befogadására alkalmas helyiségekben állnak. Ugyancsak kicsi (2×1,5 m belvilágú) a publikációkban III—IV. századra datált két pince is, melyek bortárolásra is alkalmasak lehettek. Az Óbuda-Tetvérhegyen feltárt villa különálló pincéje⁶³ (17. ábra) és a csopaki pince⁶⁴ (18. ábra) is felszín alatti, álboltozatos lyukpince. A bortárolás itt valószínűleg amphorákban, ill. doliumokban történt, melyeket földbe ástak. Bár Pannóniában ismert lehetett a hordós bortárolás,⁶⁵ feltételezzük, hogy a hordó elsősorban a borszállítás eszköze volt, s az eddigi leletek (három aquincumi jegenyefa-hordó) arra vallanak, hogy azok nagy méreteiknél fogva az említett kisméretű pincékben nem fértek volna el.

⁶³ GARÁDY S. 1936. 90. 51. kép.

⁶⁴ Első közlés: KUZSINSZKY B. 1920. 173—174. 210. kép; értékeléséhez: THOMAS E., B. 1964. 29—30. — Publikálatlan fénykép: 18. ábra. — A csopaki borpincéhez hasonló méretű és építészeti megoldású pince: a Königshof-i villa C épülete alatti, belső bejáratú építményrész (THOMAS E., B. 1964. 158—159.).

⁶⁵ Az irodalom összegezése: FÜZES F. M.—SÁGI K. 1968. 354—356.

ADATTÁR

Metszőkés (falx vinitoria)

Budapesti Történeti Múzeum:

1. Ltsz.: 32485. Lh.: Aquincum. Baltás metszőkés töredéke, rossz megtartású. H: 23 cm, Sz: 4,5 cm. Kora: római.
2. Ltsz.: 32519. Lh.: Aquincum-Polgárváros (Gázgyári lakótelep). Balta nélküli forma, erősen töredékes. H: 20 cm. Kora: római (1/c. ábra).
3. Ltsz.: 33674 (jelenleg a szentendrei múzeumban: 53.1.192). Lh.: Leányfalu (Pest m.), római őrtorony. Balta nélküli, széles pengéjű, köpüs felerősítésű. H: 28,5 cm. Kora: IV. század második fele.
4. Ltsz.: 33687. Lh.: Óbuda, Vihar u. 36—37. Balta nélküli forma vas pengével, nyele rövid, jó fenntartású. H: 28,8 cm, Sz: 6 cm. Kora: IV. század első fele (1/a. és 8. ábra).
5. Ltsz.: 50118. Lh.: Aquincum-Polgárváros (Gázgyári lakótelep). Balta nélküli metszőkés ívelt pengével, nyéltüskés darab. H: 13,7 cm. Kora: római.
6. Ltsz.: 53526. Lh.: Óbuda. Balta nélküli, nagy ívben hajló pengével, nyéltüskéjén lyuk. H: 17,3 cm. Kora: római.
7. Ltsz.: 53802. Lh.: Aquincum. Baltás (?) forma, töredékes, rossz megtartású. H: 24,5 cm, Sz: 6,2 cm. Kora: római.
8. Ltsz.: 56.185.4. Lh.: Óbuda, Bécsi út. Balta nélküli ívelt penge, nyélvége kampószerűen visszahajlik. H: 23 cm. Kora: római.
9. Ltsz.: 65.1.13. Lh.: Budapest, XVII. Rákocsabai u. 3. Vékony lemezből kalapált baltás forma nyéltüskével. H: 9,5 cm. Kora: III—IV. század.

Magyar Nemzeti Múzeum:

10. Ltsz.: 199.1871. 14. Lh.: Koroncó (Győr m.). Baltás metszőkés. H: 16,5 cm. Kora: római (1/e. ábra).
11. Ltsz.: 28089. Lh.: Szógyén (Komárom m.). Jó állapotban lévő baltás penge. H: 17 cm. Kora: római.
12. Ltsz.: 45.1913. Lh.: Buda, Fő u. Balta nélküli forma, végén visszahajló pengével, külső oldalán is élezett, nyéltüskés felerősítésű. H: 11,2 cm, Sz: 1,1 cm. Kora: római.
13. Ltsz.: 10.1951.30. Lh.: ismeretlen. Jó fenntartású, balta nélküli forma; felül csapott, széles pengéjű, peremén széles vájattal, hosszú nyéllal. H: 48,2 cm. Kora: római.
14. Ltsz.: 56.3.16. Lh.: ismeretlen. Rövid pengéjű, ívben hajló balta nélküli kés, köpüs felerősítésű, rossz megtartású. H: 27 cm. Kora: római (1/b. ábra).
15. Ltsz.: 57.11.1. Lh.: Buda. Balta nélküli forma, erősen ívelt pengével. H: 18,5 cm. Kora: római.

Veszprémi Múzeum:

16. Ltsz.: 55.241.50. Lh.: Gyulafirátót (Veszprém m.). Baltás metszőkés. H: 14 cm. Kora: római.
17. Ltsz.: 55.275.47. Lh.: ismeretlen. Balta nélküli, nyele és köpüje külön részből áll, nádalt kés. H: 23,6 cm, Sz: 3 cm. Kora: római.
18. Ltsz.: 55.275.509. Lh.: ismeretlen. Balta nélküli forma. H: 15 cm, Sz: 2,3 cm. Kora: római.
19. Ltsz.: 55.275.58. Lh.: ismeretlen. Balta nélküli forma. H: 16 cm. Kora: római.

Szekszárdi Múzeum:

20. Ltsz.: R.1.934.3. Lh.: Ócsény, Szigeth-puszta (Tolna m.). Balta nélküli kés. H: 12 cm. Kora: római (1/d. ábra).

Kapa (rastrum, sarculum)*Budapesti Történeti Múzeum:*

21. Ltsz.: 33635. Lh.: Leányfalu, római őrtorony (Pest m.). Irtókapa téglalap alakú vágólemezzel, nagyméretű nyéllyukkal, rossz fenntartású. H: 11,2 cm. Kora: IV. század második fele.

22. Ltsz.: 33636 (jelenleg a szentendrei múzeumban: 53.1.223). Lh.: Leányfalu, római őrtorony (Pest m.). Kapatöredék, vállánál vastagodó forma. H: 17,2 cm, Sz: 7,5 cm. Kora: IV. század második fele (2/f. ábra).

23. Ltsz.: 33637. Lh.: Leányfalu, római őrtorony (Pest m.). Rossz fenntartású, oválisan lekerekített élű, nyéllyukas kapa. H: 19,6 cm. Kora: IV. század második fele.

24. Ltsz.: 33638. Lh.: Leányfalu, római őrtorony (Pest m.). Elvékonyodott, rossz fenntartású csákánykapa. H: 22,8 cm. Kora: IV. század második fele.

25. Ltsz.: Lh.: Leányfalu, római őrtorony (Pest m.). Csákánykapa, rossz fenntartású. H: 27,6 cm, Sz: 13 cm. Kora: IV. század második fele. (3/c. és 12. ábra).

26. Ltsz.: 33665. Lh.: Leányfalu, római őrtorony (Pest m.). Rossz fenntartású csákánykapa. H: 31,8 cm, Sz: 11,1 cm. Kora: IV. század második fele.

27. Ltsz.: 33688. Lh.: Óbuda, Vihar u. Vastag lemezű kapa. H: 29,7 cm, Sz: 5,1 cm. Kora: római (3/a. és 10. ábra).

28. Ltsz.: 42683. Lh.: Óbuda, Szőlő u. Jó megtartású villás, kerti kapa. H: 25 cm. Kora: római (3/f. ábra).

29. Ltsz.: 53559. Lh.: Óbuda. Trapéz alakú irtókapa. H: 25 cm. Kora: római (3/b. és 11. ábra).

30. Ltsz.: 53798. Lh.: Óbuda. Jó megtartású csákánykapa. H: 26,2 cm. Kora: római.

31. Ltsz.: 53799. Lh.: Óbuda. Kis méretű villás, kerti kapa. H: 15,6 cm. Kora: római.

Magyar Nemzeti Múzeum:

32. Ltsz.: 4.1943.2. Lh.: Gyalár. Háromszög alakú, köpüs felerősítésű kapa. H: 23 cm, Sz: 17 cm. Kora: római (2/c. ábra).

33. Ltsz.: 551.36. Lh.: ismeretlen. Háromszög alakú kapalána hajlított köpüvel. H: 22 cm, Sz: 20 cm. Kora: római.

34. Ltsz.: 63.24.2. Lh.: Dunából került elő. Durva megmunkálású kapaféle téglalap alakú köpüvel. H: 13,5 cm, Sz: 10,5 cm. Kora: római (?).

Szentendrei Múzeum:

35. Ltsz.: 53.1.221. Lh.: Leányfalu, római őrtorony (Pest m.). Csorba élű csákánykapa ovális nyéllyukkal. H: 32,1 cm, Sz: 11,2 cm. Kora: IV. század második fele. (3/d. ábra).

36. Ltsz.: 53.1.223. Lh.: Leányfalu, római őrtorony (Pest m.). A jó megtartású kapa, vágólemeze a nyéllyuk felé fajlik. H: 19,6 cm, Sz: 11,1 cm. Kora: IV. század második fele.

Veszprémi Múzeum:

37. Ltsz.: 55.241.10. Lh.: Gyulafirátót (Veszprém m.). Nádalt köpűjű csákánykapa. H: 19 cm, Sz: 5 cm. Kora: római.

38. Ltsz.: 55.275.520. Lh.: ismeretlen. Villás kapa, töredékes. H: 17 cm, Sz: 3,2 cm. Kora: római (3/e. ábra).

39. Ltsz.: nélkül. Lh.: ismeretlen. Lekerekített vágólemező kapa. H: 22,5 cm, Sz: 16,5 cm. Kora: római (2/e. ábra).

Esztergomi Múzeum:

40. Ltsz.: 70.635.1. Lh.: Tokod, római tábor (Komárom m.). Háromszög lemezű kapa. H: 27,5 cm, Sz: 19 cm. Kora: IV. század (2/b. és 9. ábra).

41. Ltsz.: 70.634.9. Lh.: Tokod, római tábor (Komárom m.). Háromszög lemezű kapa, töredékes. H: 23 cm, Sz: 16 cm. Kora: IV. század (2/d. és 9. ábra).

Ásó (pala)*Budapesti Történeti Múzeum:*

42. Ltsz.: 32475. Lh.: Aquincum. Nyitott köpüs, szeglyukas darab, vágólemeze töredékes. H: 35 cm, Sz: 21,2 cm. Kora: római (4/b. ábra).

43. Ltsz.: 51436. Lh.: Aquincum. Jó fenntartású, nyitott köpüs ásó szeglyukkal. H: 39 cm, Sz: 17 cm. Kora: római (4/a. ábra).

Magyar Nemzeti Múzeum:

44. Ltsz.: 55.1.35. Lh.: ismeretlen. Egyenes lemezű, nyitott köpüs ásótöredék. H: 25,8 cm, Sz: 17 cm. Kora: római (4/d. ábra).

Veszprémi Múzeum:

45. Ltsz.: 55.211.59. Lh.: Balatonaliga (Veszprém m.). Egyenes lemezű ásó, behajlított köpüvel, töredékes. H: 27 cm, Sz: 17 cm. Kora: III—IV. század (4/c. ábra).

Présmaradvány (ara)*Budapesti Történeti Múzeum:*

46. Ltsz.: nélkül. Lh.: ismeretlen (Aquincum?). Négyzetes hasáb alakú mész-kődarab, kettős körbefutó vájattal. H: 79 cm, 68 cm, M: 27 cm. Kora: római (5. és 14. ábra).

47. Ltsz.: nélkül. ismeretlen (Aquincum?). Lekerekített szélű, keskeny peremmel és kifolyóval ellátott mész-kőlap két darabból. H: 133 cm, Sz: 71 cm, M: 17 cm. Kora: római (6. és 15. ábra).

KECSKÉS PÉTER—PETŐ MÁRIA

IRODALOM

- BALASSA I. 1972: *Fejezetek az eke és a szántás Balaton környéki történetéből.* Veszprém megyei Múzeumok Közleményei XI. 357—399.
- BALASSA I. 1973: *Az eke és a szántás története Magyarországon.* Bp.
- BASSERMANN—JORDAN, F. 1923: *Geschichte des Weinbaus.* I—III. Frankfurt am Main.
- BAUER, M. 1954: *Der Weinbau des Nordburgenlandes in volkskundlicher Betrachtung.* Eisenstadt.
- CATO, M. P. 1966: *A földművelésről (latinul és magyarul),* Bp. Corpus Inscriptiorum Latinorum III.
- DIO, C. 1955: *Historiam romanorum quae supersunt.* (ed: Bois-sevain, N. P.) I—IV. Berlin.
- FEYÉR P. 1970: *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai.* Bp.
- FLINDERS PETRIE, W. M. 1917: *Tools and Weagons.* London.
- FORBES, R. J. 1956: *A History of Technology.* II. Oxford. 103—146.
- FORBES, R. J. 1965: *Studies in ancient Technology.* III. Leiden.
- FRANK, T. 1959: *On economic survey of Ancient Rome.* New-Yersey.
- FÜZES F. M.—SÁGI K. 1968: *A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei.* Filológiai Közöny. XIV. 347—363.
- FÜZES M. 1971: *Régészeti-növényntani megjegyzések Moór Elemér: A bor és szőlő c. cikkéhez.* Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. X. 115—126.
- GARÁDY S. 1936: *Ásatások az óbudaí Lepold-téglagyár mellett.* Archeológiai Értesítő XLIX. 88—96.
- GUNDA B. 1937: *Délkelet-európai kultúrréteg a magyar népi mezőgazdálkodás szármányagában.* NE XXIX. 253—263.
- GUNDA B. 1939: *Összehasonlító néprajzi jegyzetek.* NÉ XXXI. 229—231.
- HAMPEL J. 1896: *A bronzkor emlékei Magyarhonban.* Bp.
- HARTYÁNYI B. P.—NOVÁKI GY.—PATAY Á. 1968: *Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1967—1968. 5—84.
- HOFFMANN T. 1970: *A kora középkori agrárforradalom.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1969—1970. 33—44.
- HÖRLE, J. 1937: *Torcular.* PWRE. VI/A. Stuttgart. 1727—1748.
- HUNYADY, I. 1942: *Die Kelten im Karpatenbecken.* Tafelband. Bp.
- HUNYADY I. *A kelták a Kárpát-medencében.* Bp. (szövegkötet).
- JARDÉ, A. 1909: *Torcular.* Daremberg-Saglia V. Paris. 360—362.
- KABA M. 1955: *Az aquincumi parancsnoksági épület belső dekorációja a Laktanya utcában.* Budapest Régiségei. XVI. 255—295.
- KAHOŇNOVA, E. 1969: *Ludové vinohradnicke stavby a lisy.* Bratislava.
- KECSKÉS P. 1966: *Szőlőmetszés a Mátraalján.* Ethn. LXXVII. 495—516.
- KECSKÉS P. 1967: *A szőlő talajművelése Észak-Magyarországon.* NÉ XLIX. 219—253.
- KECSKÉS P. 1968: *A szőlő telepítésének hagyományos és újabb eljárásai a Mátra alján.* Az Egri Múzeum évkönyve. VI. 295—316.
- KELEMEN M. 1964: *Pannóniai amphorabélyegek* (Szakdolgozat, kézirat). Bp.
- KISS A. 1964: *A Kárpát-medence koraközépkori szőlőművelésének kérdéséhez.* Agrár-történeti Szemle. VI. 143—149.
- KRASSÓI M. 1961: *A szőlő- és gabonatermelés eszközei Pannóniában* (Szakdolgozat, kézirat) Bp.
- KUBITSCHKEK, W. 1926: *Römerfunde von Eisenstadt.* Wien.
- KUŽIŠINSZKY B. 1920: *A Balaton környékének archeológiája.* Bp.
- LAGRANGE, A. 1965: *Musée du vin de Bourgogne a beaune... catalogue.* Arts et traditions populaires. XIII. 107—180.
- LOESCHCKE, S. 1932: *Römische Denkmäler vom Weinbau am Mosel, Saar und Ruwer.* Trierer Zeitschrift. VII. 1—60.

- MAIURI, A. 1960: *La Villa dei Misteri*. Roma.
- MARKUŠ, M. 1966: *Motyky z Medzeva*. Slovenský Národopis. XIV. 378—435.
- MARÓTI E. 1972: *Spinus runcare (A horatiusi 'spinas evellere' rokonságához)*. Antik Tanulmányok. XIX. 15—25.
- MÓCSY, A. 1962: Pannónia. PWRE. Suppl. IX. Stuttgart.
- NAGY L. 1942: *Gazdasági élet*. Budapest Régiségei. II. 651—670.
- NEUBURGER, A. 1921: *Die Technik des Altertums*. Leipzig.
- PARAIN, CH. 1962: *Vorindustrielle Pressen und Keltern und ihre Verbreitung im Westeuropa*. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. VIII. 338—350.
- PATAY A. 1964: *Két ősi szőlőmetszőkés-típus és annak későbbi előfordulása a Dunántúlon*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 185—200.
- PATAY A. 1965: *A szőlő termesztéstörténete hazánk területén a legrégebbi kortól a IX. század végéig (Doktori értekezés, kézirat)* Bp.
- PÁKAY ZS.—SÁGI K. 1971: *A szőlőművelés hatása a Balaton-környék népének életére és településére*. A Veszprém megyei Múzeumok Közleményei. X. 95—114.
- PETŐ M., R. 1973: *Rákocsabai római kori fémelet*. Budapest Régiségei. XXIII. 121—127.
- POLGE, H. 1956: *L' outillage viticole traditionnelle de L'Armagnac*. Arts et traditions populaires. IV. 97—112.
- PRICKLER, H. 1965: *Zur Geschichte des burgenländisch-westungarisch Weinhandels im die oberländer Böhmen, Mähren, Schlesien und Polen*. Zeitschrift für Ostforschung. 294—320.
- RHÉ GY. 1912: *Balácsa*. Veszprém.
- ROSTOVITZ, M. J. 1931: *Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich*. Leipzig.
- SARIA, B. 1951: *Der römische Gutshof vom Windem am See*. Eisenstadt.
- SVETONIUS, 1968: *Caesarok élete*. Bp.
- SZABÓ M. 1971: *A kelták nyomában Magyarországon*. Bp.
- SZILÁGYI J. 1950: *Jelentés a fővárosi Ókortörténeti (aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945—48. évek folyamán*. Budapest Régiségei. XV.
- SZILÁGYI J. 1951: *Előzetes jelentés az aquincumi múzeum ásatásairól és új szerzeményeiről az 1949—59. években*. Archeológiai Értesítő. LXXVIII. 121—138.
- SZILÁGYI J. 1956: *Aquincum*. Bp.
- TAKÁCS L. 1967: *Ág- és vesszővágók a Tisza menti ártereken*. NÉ XLIX. 186—215.
- THOMAS E., B. 1964: *Römische Villen in Pannonien*. Bp.
- VAJKAI A. 1939—40: *Római emlékek Dunántúl néprajzában*. Pécs... város Múzeumának Értesítője. 40—51.
- VINCZE I. 1957: *Magyar szőlőmetszőkések és metszéspókok*. NÉ XXXIX. 71—101.
- VINCZE I. 1958: *Magyar borsajtók*. Ethn. LXIX. 1—29.
- VINCZE I. 1971: *Törnéneti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében*. Népi kultúra — népi társadalom. V—VI. 310—314.
- WEINHOLD, R. 1965: *Gemeinsamkeiten und Wechselbeziehungen zwischen der ungarischen und deutschen Weinkultur (zur Frage einer mitteleuropäischen Schichtung)*. In: Europa et Hungaria (ed: Ortutay Gy.—Bodrogi T.) 163—172.
- WEINHOLD, R. 1966: *Rebmesser und Kelter (Die mitteleuropäischen Beziehungen zweier Geräte der Weinkultur, dargestellt an Museumsmaterial aus der DDR)*. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. XII. 37—48.
- WHITE, K. D. 1967: *Agricultural Implements of the Roman World*. Cambridge.
- WHITE, K. D. 1970: *Roman farming*. London.
- WOSCHEK, H. G. 1971: *Der Wein (Geschichte und Geschichten über Jahrtausende Bilder und Dokumente)*. München.
- YOUNGER, W. 1966: *Gods, men and wine*. Cleveland-London.

ZUR EINSCHÄTZUNG VON OBJEKTEN DES WEINBAUS UND DER KELTEREI IN PANNONIEN

Die Verfasser, die Archeologe und der Ethnograph geben neue Anhaltspunkte zur Frage des Weinbaus und der Weinaufarbeitung in der Provinz Pannonien, meist auf Grund von bisher unpubliziertem Material. Auf Grund von Einschätzung der früheren Literatur, sowie der neugefundenen Geräten sind sie zu Folgerungen gekommen, wie folgt:

1. Durch die Eingliederung der Funden in größere Objektengruppen (Schnittgeräte, Bodenbearbeitungsgeräte und Pressen) gelang es den Verfassern, ihre Gebrauchsweise und Rolle in der Agrotechnik des Weinbaus wahrscheinlich machen.

2. Das Objektenmaterial weist darauf hin, daß im II—IV. Jh. in mehreren Gegenden Pannoniens, hie und da sogar im V—VI. Jh. Weinbau getrieben wurde, wohl mit unterschiedlichem Bautechnik. Im heutigen Stadium der Forschungen können die Verfasser das auf unterschiedliches Nivo der Weinkultur hinweisendes Material zur Ethnik und Betriebsorganisation nicht binden.

3. Die beiden Schnittgeräte, die kleinen Rebmesser mit und ohne *Securis* sind sowie in der niedrigen Kopfbebauung als auch in der Hochbebauung (an Baum oder an Lattenrahmen) verwendbar (Abb. 1., 7. und 8.).

4. Unter den Bodenbearbeitungsgeräten sind Hacken mit geradem oder schrägem Achsel als Geräte der Bodenauflockerung und als Jäthacken (Abb. 2. und 9.) in Schild-, Dreieck- und Trapezform vorhanden. Diese Formen werden in erster Reihe für Rebenhacken gehalten. Die Gruppe von Rodehacken und kombinierten Hacken hatte eine Rolle in der Vorbereitung der Rebenpflanzung bzw. in der Weinbau der Gebirgsgegenden gespielt (Abb. 3/a—d, 10—12.). Den Gartenhacken wird eine mindere Bedeutung zugeschrieben, diese konnten in der Bebauung der Rebstöcke ums Haus verwendet sein (Abb. 3/e—f). — Der gut abtrennbare Typ der Spaten mit offenem Stielloch (deren formale Ähnlichkeit zu den Pflugscharen mit Stiel auffallend ist) wurde in einer Arbeitsphase, wodurch das Tiefhacken ersetzt wird, gebraucht, so auch bei Neupflanzung der Rebe (Abb. 4. und 13.).

5. Innerhalb der Geräte der Mostgewinnung können wir in römischer Zeit den Gebrauch von zweierlei Pressentypen annehmen: die Baumkelter und Spindelkelter, deren Gebrauch ist wahrscheinlich das Treten und Stampfen vorangegangen (Abb. 14—16.).

6. Über die Herkunft der oben erwähnten Geräten können wir feststellen, daß sie die Geräte der Weinbaukultur der keltischen Urbewohner in Pannonien sein können. Diese Annahme aber entbehrt manchen Beweis, so kann sie nicht als Grund von weiteren Theorien dienen.

7. Es wird eine entscheidende Bedeutung der Abtrennung von römischen Objekten italienischer Ursprungs und Objekten aus der Römerzeit in Pannonien zugeschrieben, wozu einige archeologische Fundstellen (Aquincum, Fenépuszta), die archäologische Topographie des Kom. Veszprém, und die villa rustica-s in Pannonien genügenden Befundmaterial liefern.

8. In den Fragen der Romanisation von Pannonien und der Kontinuität des Weinbaus der Römerzeit sollen wir in Betracht ziehen, daß wir nur einen Teil des einschlägigen Materials kennen. Die Kontinuität im VII—IX. Jh. ist nicht beweisbar, andererseits haben wir geringe Stützpunkte über die Beziehungen mit dem ungarischen Material des X—XV. Jh.-s. Wir haben aber die Hoffnung, durch die erhöhten Bestrebungen mehrerer Wissenschaftszweigen (Archeobotanik, Geschichte der Werkzeugen, Archeologie, Volkskunde) in einigen Gegenden (vorzüglich im Balaton-Gegend) eine unmittlere, zufällig eine ethnische Kontinuität, sowie eine weiterentwickelte Variation der frühmittelalterlichen, westeuropäischen Agrotechnik feststellen zu können.

